

Colloquium Anatolicum

17 2018

Colloquium Anatolicum • Sayı 17 • 2018

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ISSN 1303-8486
9 771303 848002

16

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Colloquium Anatolicum

17

• 2018 •

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü
İstiklal Cad. Merkez Han, No:181 Kat:2 34435 Beyoğlu-İSTANBUL
Tel: 0090-212-2920963
E-mail: colloquiumanatolicum@gmail.com
www.turkinst.org

COLLOQUIUM ANATOLICUM

17

ISSN 1303-8486

**COLLOQUIUM ANATOLICUM dergisi, TÜBİTAK-ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanında taranmaktadır.**

COLLOQUIUM ANATOLICUM dergisi uluslararası hakemli bir dergidir,
yılda bir kez yayınlanmaktadır.

© 2018 Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü

Her hakkı mahfuzdur. Bu yayının hiçbir bölümü kopya edilemez.
Dipnot vermeden alıntı yapılamaz ve izin alınmadan elektronik, mekanik,
fotokopi vb. yollarla kopya edilip yayınlanamaz.

Editörler/Editors

Eser Kortanoğlu
Bilge Hürmüzlü
Metin Alparıslan
Necmi Karul

Tasarım ve Uygulama

Bahadır Erşık

Baskı/Printing

Oksijen Basım ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
100. Yıl Mah. Matbaacılar Sit. 2. Cad. No:202/A Bağcılar-İstanbul
Tel: +90 (212) 325 71 25 Fax: +90 (212) 325 61 99
Sertifika No: 29487

Yapım ve Dağıtım/Production and Distribution
Zero Prodüksiyon Kitap-Yayın-Dağıtım Ltd. Şti.
Tel: +90 (212) 244 75 21 Fax: +90 (212) 244 32 09
info@zerobooksonline.com www.zerobooksonline.com

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Bilim Kurulu / Consilium Scientiae

Adolf Hoffmann (Berlin)	Jak Yakar (Tel Aviv)
Alexandru Avram (Le Mans)	Joachim Marzahn (Berlin)
Ali Dinçol (İstanbul 2004-2011)	Kemalettin Köroğlu (İstanbul)
Aliye Öztan (Ankara)	Manfred Korfmann (Tübingen 2004-2007)
Andreas Schachner (İstanbul)	Mihriban Özbaşaran (İstanbul)
Belkıs Dinçol (İstanbul)	Mustafa Hamdi Sayar (İstanbul)
Cahit Günbattı (Ankara)	Nur Balkan Atlı (İstanbul)
Catherine M. Draycott (Liverpool)	Oğuz Tekin (İstanbul)
Cem Karasu (Ankara)	Önder Bilgi (İstanbul)
Coşkun Özgünel (Ankara)	Önhan Tunca (Liège)
David Hawkins (London)	René Lebrun (Louven da Neuve)
Elif Tül Tulunay (İstanbul)	Sevil Gülçur (İstanbul)
Felix Pirson (İstanbul)	Stefano De Martino (Trieste)
Gocha R. Tsetskhladze (Oxford)	Theo van den Hout (Chicago)
Güven Arsebük (İstanbul, 2004-2017)	Turan Efe (İstanbul)
Haluk Abbasoğlu (İstanbul)	Vedat Çelgin (İstanbul)
İnci Delemen (İstanbul)	Wolfgang Radt (Berlin)

İçindekiler

Özden ÜRKMEZ

An Archaic Marble Block with an Artemis Relief Found in the Vicinity of Notion 1

Okşan BAŞOĞLU - Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ - Murat KARAKOÇ

Nevşehir'de En Erken Yerleşim İzleri, Sofular Höyük..... 19

Murat AKAR

Arkeolojik ve Tarihsel Bağlamı İçerisinde Mitanni İmparatorluğu'nun Batı Sınırı: Alalah (Aççana Höyük) Geç Tunç Çağı Tabakalarına Ait Bir Değerlendirme 33

Dicle KAYA

Roma'nın Anadolu'daki Doğu Sınırında Bulunan Karargahlar Üzerine Bir İnceleme 57

Melih ARSLAN

Roma Dönemi Yüzük Taşları Üzerinde Tanrıça Ma Betimlemeleri ve Yayınlanmış Bazı Eserlerdeki Ma İkonografisi İçin Yeni Öneri ve Değerlendirmeler 71

Emre GÜLDOĞAN

Akdeniz'de Neolitik Dönem ve Bölgesel Yaklaşımlar 91

Tyler Jo SMITH

Interaction, Cult and Memory: Another Look at Rock-cut Votive Reliefs in Pisidia 119

Serhat FOÇA

Teos Batı Nekropolisi Mezar Tipleri 139

İsmail BAYKARA - Berkay DİNÇER - Serkan ŞAHİN

Gürgürbaba Tepesi (Erciş, Van) Paleolitik Çağ Araştırmaları 161

Aynur ÖZFIRAT

The Urartian Fortress at Ömerağa-Gölyüzü on the southern slope of Mt. Ağrı (Bozkurt Settlement Complex), in the city of Minuahinili (Karakoyunlu) 191

Erkan KONYAR – Bülent GENÇ – Armağan TAN

Tuşpa Sitadeli'nden Yeni Bir Kaya Mezarı: BG 90 211

Kenan IŞIK – Rifat KUVANÇ

A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on Urişhi-Urişhusi-Ururda Words in Urartian..... 223

An Archaic Marble Block with an Artemis Relief Found in the Vicinity of Notion¹

Özden ÜRKMEZ²

Keywords: Archaic Sculpture, Artemis, Notion/Claros, Doric Temple, Triglyph-Metope

A marble architectural block was discovered in 2011 next to Ales River that passes through the perimeter of the ancient city of Notion localized in Ahmetbeyli Township in Izmir province. The block was a specimen of triglyph-metope from a marble archaic temple built in Doric order. The present study proposes the thesis that, although the block was found at a close distance to Notion, it most probably belonged to a temple in Claros Sacred Site. This temple should be the Archaic Artemis Temple, of which only the foundations survive today. The figure that could be observed at the front of the block on the metope section as a low relief is the Goddess Artemis. The figure depicting an archer-hunter was dated back to 535-530 BC. If the theory proposed in the present study is accurate, the finding is significant as an evidence of the existence of the marble Artemis Temple built in Doric order during the Archaic Period and as the most visual ruin found remaining from the temple.

Anahtar Kelimeler: Arkaik Heykeltraşlık, Artemis, Notion/Klaros, Dorik Tapınak, Triglif- Metop

2011 yılında, İzmir'in Ahmetbeyli İlçesi'nde lokalize edilmiş Notion Kenti'nin yanından geçen Ales Irmağı'nın dibinde mermerden mimari bir blok ortaya çıkmıştır. Blok, dorik düzende inşa edilmiş mermerden Arkaik bir tapınağa ait triglif-metop örneğidir. Bloğun Notion'a çok yakın bir mesafede bulunmasına karşın, aslında çok büyük bir olasılıkla Klaros Kutsal Alanı'ndaki bir tapınağa ait olduğu tezi ortaya konulmuştur. Bu tapınak, günümüze sadece temelleri ulaşabilmiş Arkaik Artemis Tapınağı olmalıdır. Bloğun metop kısmında, alçak kabartma şeklinde cepheden betimlenmiş figür, Tanrıça Artemis'tir. Okçu/Avcı tipinde betimlenmiş figür, stilistik inceleme ile MÖ 535/530 yıllarına tarihlenmiştir. Teorimiz doğru ise bu blok, Arkaik Dönem'de dorik düzende inşa edilmiş mermer Artemis Tapınağı'nın varlığı ve onun şu ana kadar bulunmuş en görsel kalıntısı olması açısından önemlidir.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 02.05.2018 Kabul Tarihi: 28.05.2018

² Doç. Dr. Özden ÜRKMEZ, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İzmir. E.mail: ozdenurkmez@gmail.com, Orcid no:0000 0003 4215 3497

Various information relating to the find of the block is taken from the official communication by Izmir Archeological Museum dated 12.08.2011, no: 2339 and Archeologist Ahmet Talaman. I would like to extend my gratitude to Izmir Archeological Museum Directorate for letting me study the artifact. Furthermore, I want to thank my art historian wife, Seray Akın-Ürkmez and my historian friend Ercüment Yıldırım for various benefits.

Fig. 1a. The block exhibited with inventory number 027.101 in Izmir Archeological Museum (Ö. Ürkmez)

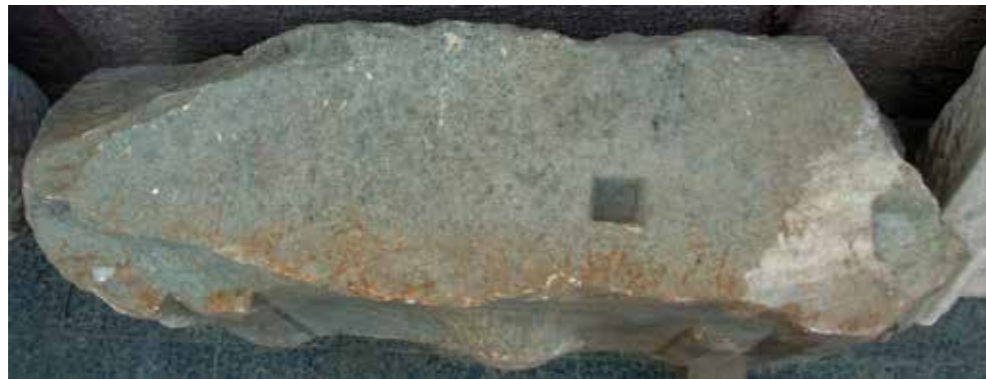

Fig. 1b. The view of the block from above and clamp holes (Ö. Ürkmez)

An anaglyphic marble block was identified at Ales riverbed that reaches the sea passing through the western slopes of the Notion Ancient City located at Ahmetbeyli Township in Izmir province as a result of a notice received by the gendarmerie. This block monitored on-site by Izmir Archaeology Museum archaeologists disappeared after a while. The block, then considered as stolen reappeared after a certain period of time. Identified by the museum for the second time where it was buried in depth at the same location. The anaglyphic block was then brought to the museum on August 10, 2011 and put on display at the museum garden with the inventory number 027.101 (Fig. 1a). Above mentioned anaglyphic block is a triglyph-metope specimen in Doric structure with the metope section in the middle and twin triglyphs on its right side. There are large fractures on the triglyph block, especially on the triglyph section on the sides. Two lead holes located on top of the block are connection/clamp points with the upper structure (Fig. 1b). Square metope limited by twin triglyphs on both sides is also the relief areas of the block. The figure was placed symmetrically in the metope and it is observed as a bas-relief at the

Fig. 1c. Front view of the Artemis figure in metope section (Ö. Ürkmez)

Fig. 1d. Right profile view of the Artemis figure in metope section (Ö. Ürkmez)

Fig. 1e. Left profile view of the Artemis figure in metope section (Ö. Ürkmez)

Fig. 1f. Front view of facial details of the Artemis figure (Ö. Ürkmez)

Fig. 1g. Bow and quiver hanging on the back of the Artemis figure (Ö. Ürkmez)

front. Metope area and the relief figure located in this area were better protected when compared to the triglyph section on the edges. When fractures on the sides are considered, the width of the triglyph-metope section should be at least approximately 130cm. The preserved measures of the block are height 59cm, width 122cm and thickness 34cm. Additionally, Full length of the figure is 45cm, head width of the figure is 21cm and head depth of the figure is 6cm.

The figure sculpted as a bas-relief at the front is depicted as a portrait from the head to the chest (Fig. 1c-e). The hair of the figure was portrayed as parallel thick wires from front to back. The hair is in the form of two braids on both sides starting at the ear level. These two braids were portrayed to fall down over the shoulders to the breasts. The strands in braids were portrayed as short and thick lines. The bulky and oval shaped face has a wide forehead. Cheekbones are quite distinct. Eyebrows are depicted plastically. The figure has

Fig. 1h. Block in Ales river as found (Izmir Museum archives)

big and bulky almond-eyes. However, the details of the eye structure are not visible due to fractures. The fracture, however, could not hide the wide nose. The mouth is small and curved up on the edges. The condition bestowed an archaic smile to the figure. Upper lip is quite thin, whereas the lower lip is full and poised towards the bottom. Chin has a narrow structure (Fig. 1f). The body part of the figure was not preserved quite as good as the head was. After a short and thick neck, the collar of the chiton, which the figure wears, was presented in a plastic fashion. The breasts of the figure are round but indistinct. This was due to the fact that the breasts were portrayed as very low reliefs. However, manual inspection reflects that the right breast relief was lower, or even non-existent when compared to the left. Other features of the lower part are the right arm end of the chiton was depicted plastically and the horizontal, plastic, but hardly distinguishable plaits of the dress below the left breast. Another detail concerning the identity of the figure is the bow and quiver that rise from the back of right shoulder diagonally. Especially the quiver was portrayed in a plastically stylized form. The quiver used to keep the arrows is quite thin and the lid on the quiver was portrayed as closed (Fig. 1g).

Original location of this anaglyphic block and the identity of the figure on it is a debated issue. The reason for this debate is the fact that the block was not found in situ. The most significant detail about the identity of the figure is the arrow and quiver depicted diagonally on its back. The most prominent archer figures in Greek Art were God Apollo, Goddess Artemis and Amazons. Although portrayals of Apollo as an archer are common, these figures are usually naked or with a cape. Cape only covers the neck section of the body and flows to the back over one shoulder. In other words, upper chest sections of

Fig. 2. Findspot of the block in Ales river (Izmir Museum archives)

these Apollo figures are completely naked. Dress plaits that covered the right breast of 027.101 figure and continued below the left breast, plasticity of the chiton it wears, albeit hardly visible, shows that it was a portrayal of a female not a male figure. Thus, at first glance, it could be perceived as a portrayal of Artemis or an Amazon.

Style and Dating

It would be more appropriate to examine the figure stylistically and to date it before discussing the architectural structure the block belonged to and the identity of the relief figure. Regarding this, comparatives should be done with architectural sculpture examples first. The earliest Doric temples in the Hellenic world are Hera Olympia, Thermon, Korkyra, Delphi and Cyrene temples that were dated to the late 7th century BC and around 600 BC (Richter 1967: 15-16, Fig.8-9). But none of them contained the metope figures that can be compared to Izmir 027.101 Figure. The only temples where this comparison could be made are in Sicily. In Selinus, there are several Doric structures built in the 6th century BC. Although there are several relief metopes on these structures¹, most of these reliefs were depicted as profiles, thus making their comparison with Izmir 027.101 figure problematic. At Selinus C, one of these temples, the only example with frontal description and could be compared is the mythological composition where Athena, Perseus and Gorgon

¹ Sicilian Selinus temples in the Doric order contain the earliest architectural sculptures of the Archaic Period depicted in metopes. See. Murray 1890: 99-103.

Fig. 3a. Ales valley and shoreline during Archaic Period (adapted from Doğan 2010: Map 7 and Şabin 2012: Map 1)

Fig. 3b. Ales valley and shoreline today and findspot of the block 027.10 (adapted from Google Maps)

Fig. 4. Aerial view of Claros and the location of Archaic Artemis Temple in Sacred Site (J. Rougetet)

were described (Murray 1890: Fig.16; Richter 1967: 64-65; Gerchiai et al. 2004: 24-25; Marconi 2007: 142-149, Fig.71). When Athena in Selinus C, which are dated to around 540/530 BC, and İzmir 027.101 are compared, the facial features and hair styles of the two figurative are quite different from each other. However, the facts that Archaic smile on Athena's face almost disappears when compared to İzmir 027.101 Figure, and Selinus C metope figures have a higher relief demonstrate that İzmir 027.101 Figure was carved a little earlier. The original location of the two archaic metopes that were transferred to the city walls at a later date was the Temple Y in Selinus, which was dated to around 570/560 BC. The frontal portrayal of the figures depicted on one of these two metopes² enables them to be compared with the figure of İzmir 027.101. The figure depicted on the said metope is a front portrayal of a horse carriage/quadruga. Although there are a few different opinions on the identity of the figures, it is generally accepted that they are Demeter and Persephone/Kore (Richter 1967: 64; Holloway 1971: 81, Fig.24; Gerchiai et al 2004: 260.). It could be observed that Selinus Y metope figures are lower reliefs when compared to İzmir 027.101 Figure. However, the obvious Archaic smile on the faces of Selinus figures is another early feature. Especially Demeter and İzmir 027.101 figures show a similar

² On the other metope, the scene of Europa's kidnapping by the bull was depicted. See Richter 1967: Fig. 78; Holloway 1971: Fig. 23.

pattern of hair braids falling from the shoulders, but the fact that İzmir 027.101 Figure hair braids are in higher motion and more natural suggests that it was definitely carved in a later date when compared to the Demeter. Comparisons on the reliefs depicted in frontal views on limited number of Selinus metopes indicate that İzmir 027.101 metope and figure should generally belong to the middle of the 6th century BC or immediately afterwards. However, the fact that the similar frontal architectural reliefs depicted in the 6th century BC are very limited make it necessary to compare İzmir 027.101 Figure to free standing sculptures in order to better understand it.

Since the figure is a portrayal of a female, it should initially be compared to korai in Greek art. The relief figure that would be called İzmir 027.101 Figure for the purposes of the current study shows similarities and differences with the kore classification by Richter. It could be observed that Korai, which belong to Euthydikos group (Richter 1968: 98, nos. 180-206.) dated by Richter to 500-480 BC, were more developed in facial plastic details. In addition, the archaic smile observed in İzmir 027.101 Figure disappeared in that group. These general differences indicate that İzmir 027.101 Figure should belong to an earlier period. Although the Berlin 1851 kore from Kyzikos (Richter 1968: 93, no. 165, fig. 528-530.), dated to 500 BC or immediately before, which belongs to V.5 group is similar to İzmir 027.101 Figure based on the thin strands, the latter demonstrates rather more archaic features with its massive hair. It could be argued that, with their more advanced plastic features, both Euthydikos group and the Berlin 1851 Kore were sculpted at least 15-20 years after İzmir 027.101 Figure. In other words, plastic features of these two groups demonstrate that İzmir 027.101 Figure was sculpted around 520 BC the latest.

Izmir 027.101 is similar to British Museum 1391 Kore in Lyons-Ephesus group (Richter 1968: 55, nos. 82-103) on the way its hair was combed to the back. However, İzmir 027.101 is plastically more natural. Furthermore, facial features are more plastic and its facial expression is more natural when compared to other members of the group in general. Korai that belong to this group were dated to 555-535 BC by Richter. İzmir 027.101 belongs to either immediately after this period or is contemporary with the latest specimens of the group. In other words, when compared to Lyons-Ephesus group, İzmir 027.101 could be placed in 540-530 BC time interval. İzmir 027.101 Figure is rather similar to early examples of Richter's V.2 group (Richter 1968: 66, nos. 660, 669, 671, 678, 679, 681). Early examples of the group dated to 535-530 BC are quite similar to İzmir 027.101 Figure with their open and large almond-eyes, linear and free hair and their archaic smile rates on the face. Furthermore, they are similar with the plasticity of the face and especially the significance of cheekbones. However, it could still be argued that these korai are a step further when compared to İzmir 027.101 Figure. Thus, it could be proposed that İzmir 027.101 Figure should be at least dated to 535 BC. As a result, İzmir 027.101 Figure should be placed between the latest specimens of Lyons-Ephesus group and the earliest examples of the V.2 group. Therefore, the most appropriate average date for the figure would be 535 BC when compared to the korai. However, to determine a more precise

Fig. 5. Reanimation of 027.101 triglyph-metope and the Artemis figure on it in the superstructure of the virtual Archaic Artemis Temple in Doric order (S. Akın - Ö. Ürkmez)

dating, it could be compared to Kouros groups by Richter. A stylistic comparison with Kouros should be based on facial and hair details. An observation of Richter's Ptoon 20 group (Richter 1960: 126, nos. 155-189) would demonstrate that the strands are portrayed in a thin and wavy manner plastically. Hair of İzmir 027.101 Figure is attempted to be portrayed in thin plastic lines. But these lines are primitive in the fashion that they are shorter and thicker and flat. Furthermore, eyelids of Ptoon 20 specimens are portrayed as half-closed are commonly ideal. However, in İzmir 027.101 Figure, eyes are large, far from that ideal closure rate, demonstrating another primitivism. This stylistic comparison shows that İzmir 027.101 Figure should have been sculpted before the Ptoon 20 examples sculpted between 520-480 BC. An observation of Richter's Anavysos-Ptoon 12 group samples (Richter 1960: 113, nos. 135-154) would show that the hair of these specimens have more massive forms. When the hair was aimed to be depicted in strands, they are sculpted as very thick plastic reliefs or scraped lines. In addition, eye apertures demonstrate similar ratios. However, the plasticity of eye contours in İzmir 027.101 Figure is more advanced. Furthermore, archaic smile in the face is more significant in Anavysos-Ptoon 12 group. As a result of this general assessment, it could be stated that İzmir 027.101 Figure was stylistically more advanced than Anavysos-Ptoon 12 group dated to 540-520 BC. Limited stylistic comparison with Kourosi showed that İzmir 027.101 Figure could be placed between Ptoon 20 and Anavysos-Ptoon 12 group specimens. However, it could still be argued that İzmir 027.101 Figure is closer to Anavysos-Ptoon 12 group. Thus, the most appropriate date would be 525 BC, however the stylistic comparison to the Korai is more valid for use. As a result of the stylistic comparisons with both Korai and Kourosi, the most appropriate date for İzmir 027.101 Figure would be environ 535-530 BC.

In addition to the stylistic comparisons conducted with sculptures, İzmir 027.101 Figure could also be compared to fashion trends in Greek painting art found on vases. In fact, the only subject of comparison here is the hair styles of female figures on the vases. The most important fashion feature of İzmir 027.101 Figure was the thin, double-braided hair let free on the front. The first examples of wearing braided hair hanging down on the

front of the body, painted in black figure technique, were dated back to Exekias (545-530 BC) period (Boardman 1997a: fig. 105.1). In Princeton painter period (latest 525 BC) however, although the hair hang fully on the shoulders, these were depicted as massive single braids (Boardman 1997a: fig. 140). Figures of Andokides, who painted in red figure technique, demonstrate that long, thin double-braided hair fashion, which is observed in Izmir 027.101 Figure, commenced to be used latest between 530-520 BC (Boardman 1997b: fig. 3.1.3). Thus, the dating for Izmir 027.101 Figure proposed based on the style critic conducted with other sculptures as environs 535-530 BC is also consistent with the period's hair fashion based on style and history.

The Identity of the Figure

The discussion on the identity of the figure should be started by mentioning that it is an archer female figure. As mentioned above, this fact points to two identities. These are Amazon and Artemis figures. Archer Amazon figures in Archaic Period were usually painted as red figures on vases. Ephronios, who is assumed to start his career circa 520 BC, portrayed them in Scythian dressing style as could be seen in volute crater (Boardman 1997b: fig. 29), while in Painter Douris' kantharos, who started painted circa 500 BC, they were depicted in Greek style (Boardman 1997b: fig. 298). The most common feature of these archer Amazons was that they always wore their quivers on left hip level and to the side. The quivers in two archer Amazon sculptures copied from Romans, originals of which were thought to be sculpted by Pheidias between 440-430 BC and found at Hadrianus Villa near Tivoli (Richter 1959: fig. 159) and in Vatican (Boardman 2002: fig. 192), were placed next to the left hip similar to the red figures. Furthermore, all these quiver portrayals are in thick elliptic form.

Archer Artemis types depicted in Archaic Period are different than Amazon figures. On bellied amphora of Psiax, who is thought to have started his career circa 520 BC, the quiver of archer/hunter Artemis is located on his back vertically (Boardman 1997b: fig. 14.1). On oinochoe by Dutuit Painter, who painted in Late Archaic Period, there is a similar Artemis figure with a quiver on the back (Boardman 1997b: fig. 212). On the bell crater of Pan Painter, who worked circa 480, Artemis was introduced in a revenge scene from Actaeon mythos (Boardman 1997b: fig. 335.2). Especially, the oval, thin quiver with a triangular lid form and its ornaments that is worn on the back of Artemis in that scene is quite similar to those in the Izmir 027.101 Figure and different from the Amazon quivers. In a different version of the same mythos on a 460 BC Attic calyx crater, this time Artemis was portrayed with her brother Apollo and pulls her arrow from a similar quiver at her back to mount it on her bow (Boardman 2001: fig. 125). On a psykter by Pan Painter, hunter Artemis was portrayed from the front and the type and wearing style of the quiver at her back could be better compared to the one in Izmir 027.101 Figure (Boardman 1997b: fig. 338.1). In fact, the only difference between these two is the different shoulders

that the quivers are hanging from. Sculpture specimens of archer Artemis could be observed among Late Classical and Early Hellenistic Period Roman copies (Smith 1995: fig. 87). Perhaps the most famous of these is the example in Louvre Museum (cat no. Louvre Ma 589). The quiver on the back of right shoulder has the same diagonal form similar to Izmir 027.101 Figure. The difference between these two is the addition of the bow hanging on the shoulder in the portrayal in Izmir 027.101 Figure. As a result, these iconographical comparisons demonstrate that archer female figures portrayed in paintings and sculptures with oval and thinly formed quivers hanging on the back of their shoulders are Goddess Hunter Artemis. Thus, it would be appropriate to state that Izmir 027.101 Archer Figure was one of the earliest portrayals of Hunter Artemis.

Where was the original location of the block?

Another problem about the subject matter block, which should belong to a Doric temple, is to determine to which structure it belonged to. The source of the problem is finding the block far away from the original location, in a riverbed. In the first stance, due to the proximity of the findspot, the only candidate could be seen as Notion. However, this could be misleading and, in our opinion, Claros Sacred Site is a better candidate despite its distance. When we arrived at the location for investigations in May 2013, we have observed that Ales River passed through a path close to western slopes of Notion Acropolis, parallel to it and reached the sea³. The location where the block was found is the riverbed under the northwest slope of the acropolis and 10 m south of the current Ahmetbeyli-Selçuk highway bridge (Fig.1h,2). Furthermore, geological research showed that Aegean Sea formed a bay reaching Claros during the first millennium BC, in other words, the riverbed where the block was found was under the sea in antique period. Later on, alluvial deposits formed by Ales filled the sea until South of Notion, creating a valley in the area (Doğan 2010: 343-366, Map 7; Şahin 2012: 248-250, Map 1).

C. Schuchhardt originally located and published on Notion (Schuchhardt 1886: 398-434). Initial excavations were started by Th. Macridy in 1904 (Macridy 1905: 155-73). Later on, excavations by R. Demangel and A. Laumonier lasted until 1921 and on that final year a temple dedicated to Athena were discovered thanks to a scripture found (Demangel, Laumonier 1923: 253-386; 1925: 322-46). The temple was built in Corinthian order and it is a templum in antis with two columns at the entrance. Today, only the foundations of the temple with three crepidoma were preserved and the dimensions of the temple are 7.50 x 16 m. The temple is surrounded by a stoa in Doric order. Total area of this sacred site temenos dedicated to Athena Polias is 17.10 x 38.15 m (Atalay 1986: 69-93). Since insufficient excavations conducted so far in Notion yielded no data on the

³ For Colophon's Ales or Halesos River, see Hornblower 2015: 333.

Archaic Period ruins of this temple, even though we could assume the existence of an early Doric temple based on the stoa, it would be difficult to claim that Izmir 027.101 Figure belonged to that early temple. It would be comprehensible for Athena Temple to be located at the western tip of the acropolis and on top of the slope. Then the altitude of the temple would be 50.03m and its distance to the slope would be only 15m. In other words, an architectural element that is estranged from the sacred site is bound to roll down the slope and end up at the bottom of the Ales riverbed. However, even if that was the case, the block should have been found at least 50m further down the south. Furthermore, the Doric block with Artemis relief is completely incompatible both architecturally and iconographically with Notion Athena Temple, of which even the early period is not determined yet. Claros Sacred Site, located 1.5km north of both Notion and the findspot of the block, is the sole candidate both architecturally and iconographically for the original location of the block. At the same time, it needs to be indicated that Ales runs through the western side of Claros towards Notion in the south and further to the Aegean Sea (Fig. 3a-b).

Notion is called Colophon Nova (New Colophon) for being the harbor of Colophon (Holleaux 1906: 349-358). People of Notion are dubbed as “Colophons of the Seaside” according to an inscription found in Magnesia (Kern 1900: 78-79). Also Polybios calls them “Colophons living in Notion” (Polybios, Histories 21.48.4). The most significant religious center for both Colophon and Notion was Apollo Claros Sacred Site⁴. The origin of this prophecy center is believed to go as far as the Mycenaean Period. In addition, it is known that Mother Goddess Kybele Cult existed in the region before the Apollo Cult. Demirli Mağara (Ferrous Cave) located at the northeast of the sacred site and overlooking the valley is accepted as the earliest cult area for the Goddess (Şahin 1998: 19-22).

C. Schuchhardt, who initiated the first systematic research in the area, identified the locations of Colophon and Notion, however he placed the center of prophecy at Demirli Mağara located in the east of the Sacred Site (Schuchhardt 1886: 398-434). Th. Macridy started the second systematic studies in the area after Schuchhardt in 1904 and found several scriptures around Notion about the Sacred Area (Macridy 1905: 161-73). In 1907, he found columns that he thought belonged to Apollo Temple (Macridy 1912: 36-67). However, in 1913, as a result of the excavations he conducted with Ch. Picard, he realized that these were the columns of the Propylon (Macridy, Picard 1915: 33-52). Excavations ceased with the onset of the World War I in 1914 and commenced by L. Robert in 1950. The second period excavations that lasted until 1961, Apollo and Artemis temples and kouros and kore sculptures were unearthed (Robert 1959: 35-36; 1960: 58-59). Third period excavations in the Sacred Site were conducted by J. de La Genière between 1988 and 1997. In this period, Archaic Period altars dedicated to Artemis and Apollo and more kouros

and kore pieces were found (La Genière 1989a: 31-35; 1989b: 293-306; 1990: 95-110; 1992: 195-208; 1996: 303-309; 1998: 217-53; Dewailly et al. 2004: 5-59). Fourth period excavations at Claros were started in 2001 by N. Şahin and during the 2003 season, the sacred road and another kouros was excavated in the area between Propylon and Artemis Temple (Şahin et al. 2005: 291-305; Ürkmez 2010: 27-41). Excavations at Claros Sacred Site are still conducted by N. Şahin.

Although several sculptures and figurines from the Archaic Period were found in Claros, architectural structures were not completely unearthed, because these structures are below the late structures of the Hellenistic Period used for the same purpose, and springs of underground waters covering even the late period structures. However, using water pumps and extreme efforts, architectures such as Archaic Apollo and Artemis temples, altars of these temples and sacred road were accessed completely or partially albeit for a short period of time (Fig. 4). Among these archaic structures, the most significant for the purposes of the study is the Artemis Temple, due to Izmir 027.101 block. The little temple that lays parallel to Apollo Temple just on the northern side is accepted as Artemis Klaria Temple from the 2th century AD. L. Robert claims that the temple and the altar were dedicated to Artemis based on the Artemis sculpture found on the steps of the temple's altar (Robert 1960: 58-59). Furthermore, an older temple was uncovered during the excavations between 1988 and 1990 in at the north of Artemis Temple (La Genière 1989b: 293-306). In addition, it was considered without doubt that Hellenistic Artemis altar sits on top of the Archaic Artemis altar below (Şahin 1998: 46-47).

During 1997 season, Archaic Artemis altar and two in situ Archaic pedestals were unearthed. On one, 20 cm high preserved lower part of a marble kore was still in situ. Stratigraphic assessment determined that these pedestals were sitting on 6th century BC deposit. Furthermore, stylistic evaluations identified that the KL. S322 Kore with preserved lower part and sitting on cylindrical pedestal dated back to 560 BC (Dewailly et al. 2004: 7-25). The most significant kore for Artemis Temple and altar was the one found by L. Robert in 1959. On the marble kore dated stylistically to circa 560 BC and thought to be located originally in Artemis altar, the following inscription was carved: “Timonax, son of Theodoros offered me to Goddess Artemis.” Especially this kore identifies the temple and its altar as dedicated to Artemis as stated by Robert (Robert 1960: 58-59; Dewailly et al. 2004: 25-33). The drilling conducted during the Turkish excavation period identified that the structure had two phases in the Archaic Period. The excavations unearthed a partially preserved stone layer at the final and 11th level of excavation and timber beam and bond beam pieces were found in addition to several bronze nails on this base. These findings made archaeologists think that there was a timber structure with stone foundation in the location. Also several small bronze artifacts offered to the Goddess since 7th century BC were mentioned (Şahin et al. 2003: 81-90). Studies conducted in 2003 were focused on the analysis of the plans and relationships of Archaic and Early Hellenistic temples. Thus, it was determined that the Hellenistic Temple was a structure with two spaces, where the

⁴ For earliest information on Claros of Colophon Land see Pausanias, Description of Greece. 7.3.1-4; 9.33.1-2.

eastern space should be the pronaos and the western one should be naos. It was determined that Early Hellenistic Temple, which is 8.45 x 5 m, was built on the Archaic Temple axis and using the latter's foundations (Şahin et al. 2005: 291-305). During 2006 season, early phases of Archaic Artemis Temple were searched outside the temple, not inside. Excavations unearthed an 8m long marble wall, extending on an east-west axis and a related floor built with shivers of the same type of the marble as the wall. It was told that findings dating back to 6th century BC were found on this floor, and the function of this floor is yet undetermined (Şahin et al. 2008: 427-448).

Result and the Theory

In fact, two phases could be considered for the temple based on the insufficient architectural data on the Archaic Period of the temple, korai found on the altar, and – if it belonged to the temple as we considered – Izmir 027.101 block. The first of these two main phases is a tinder structure with stone foundation. The beam and bond beam pieces that survived until today were in fact protected thanks to the underground water, which is an obstacle for excavations at present. Although the excavations were not able to identify the building date of the first temple clearly, findings mentioned in excavation reports point to the existence of a tinder building at least in the 7th century BC. The second main phase of the archaic temple should be built completely with marble as could be observed in Izmir 027.101 block. Especially excavations conducted in 2006 partially support a marble temple in that location. Archaic Artemis Altar and Korai related to the altar show that there was possibly a tinder temple and a rectangular marble altar across in circa 560 BC. The marble temple either started to be built in that date or later was either completed or about to be completed in circa 535-530 BC, as observed in Izmir 027.101 Block. Because the triglyph-metope block is a superstructure element.

There are no decisive architectural findings on the architectural order of both Archaic Apollo and Archaic Artemis temples. This deprivation is even valid for the Hellenistic Period of Artemis Temple as well. Apollo Temple located just next to Artemis Temple could provide some information on the marble Archaic Artemis Temple. Drills conducted in adyton section of Hellenistic Apollo Temple in 1990 and 1991 unearthed marble blocks most probably from the 6th century BC (Şahin 1998: 37). Excavations were conducted to unearth Archaic Apollo Altar in 2002 and 2003 at the front section of Hellenistic Temple, where the same type of marble blocks were encountered (Şahin et al. 2004: 73-86; 2005: 291-304). A marble Apollo Temple, dating back to mid-6th century BC is consistent with a marble Archaic Artemis Temple. Perhaps, marble Artemis Temple was started to be built after the marble Apollo Temple was completed in mid-6th Century and was completed circa 535-530 BC. Hellenistic Apollo temple is in Doric order. Therefore, it is possible that Archaic Apollo Temple could be in Doric order as well. This line of thought could lead us to the possibility of a Doric order marble Archaic Artemis Temple. Thus, Izmir 027.101

triglyph-metope block with archer Artemis relief should be the first and only superstructure element found so far (Fig.5). However, it is possible that the block could belong to Archaic Apollo Temple as well. The Artemis relief and accepted existence of the Archaic Artemis Temple weaken this possibility.

The most significant problem was the fact that the block was not discovered in situ. It is not possible to answer the questions such as what happened to the block in the sacred site during 2500 years and when did it left the sacred site initially. However, the findspot at the bottom of Ales River that passes near Claros and Notion towards Aegean Sea leaves us with one option. Accordingly, the excavation findings starting from the initial excavations of L. Robert in 1950 attracted the people interested in artifacts as well as smugglers to the area. In fact, during the period of 2000-2006, when I worked in the region, I heard stories from the older workers at the excavation that several sculptures and findings including marble lions were transported with small crafts via the river from Claros to ships moored offshore Notion after 1960. Although these stories could be exaggerated, it is undeniable that there could be truth in them. I would like to absolve L. Robert and his team from any part in these stories. Most possibly between 1961 and 1988, when there were no official excavations, the block could be unearthed in an illegal excavation. Again possibly, it was loaded into a small craft in Claros to be taken to a ship in the same period, however as a result of an accident near Notion, found its way to the bottom of the river and after 40-50 years the reduction in river water capacity unearthed the block again.

Bibliography

Atalay, E. 1986

“1985 Yılı Notion Kazıları”, *KST VIII/2*, Ankara: 69-92.

Boardman, J. 1997a

Athenian Black Figure Vases, London.

-1997b

Athenian Black Figure Vases: The Archaic Period, London.

-2001

The History of Greek Vases, London.

-2002

Greek Sculpture: The Classical Period, London.

Demangel, R. – Laumonier, A. 1923

“Fouilles de Notion (1921)», *BCH 47*: 353-86.

Dewailly, M. – Pécasse, M. – Verger, S. 2004

“Les sculptures Archaiques de Claros», *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot 83/1*: 5-59.

Doğan, M. 2010

“Klaros Jeoarkeolojisi Bakımından Ahmetbeyli Vadisi (Menderes-İzmir) Aşağı Kesiminde Kıyı Çizgisi Değişimleri», *AST* 25, 2009/Denizli : 343-74.

Gerchiali, L., Jannelli, L., Longo, F. 2004

The Greek Cities of Magna Graecia and Sicily, Los Angeles.

Holleaux, M. 1906

“Note sur une inscription de Colophon Nova”, *BCH XXX* : 349-58.

Holloway, R. R. 1971

“Archaeological News from South Italy and Sicily”, *AJA* 75/1: 75-81.

Hornblower, S. 2015

Lykophron: Alexandra: Greek Text, Translation, Commentary and Introduction, Oxford.

Kern, O. 1900

Die Inschriften von Magnesia am Maeander, Berlin.

La Genière, J. 1989a

“Le sanctuaire d’Apollon à Claros”, *Anatolia Antiqua* I: 31-35.

-1989b

“1988 yılı Eylül Ayı’nda Klaros’ta Yapılan Çalışmanın Raporu”, *TAD* 28 : 293-306.

-1990

“Le sanctuaire d’Apollon à Claros” nouvelles découvertes” *REG CIII* : 95-110.

-1992

“Le sanctuaire d’Apollon à Claros, découvertes récentes”, *CRAI* : 195-208.

-1996

“Bilan sommaire des découvertes récentes à Claros”, *Anatolia Antiqua* IV : 303-309.

-1998

“Claros : Bilan provisoire de dix campagnes de fouilles”, *REA* 100 : 234-56.

Macridy, T. 1905

“Altertümer von Notion” *JOAI VIII*: 161-73.

-1912

“Antiquités de Notion II”, *JOAI XV* : 36-67.

Macridy, T. – Picart, C. 1915

“Fouilles du hiéron d’Apollon Clarios à Colophon”, *BCH XXXIX* : 33-52.

Marconi, C. 2007

Temple Decoration and Cultural Identity in the Archaic Greek World, The Metops of Selinus, New York.

Murray, A.S. 1890

A History of Greek Sculpture, Vol.I, London.

Richter, G.M.A. 1959

A Handbook of Greek Art, London.

-1960

Kouroi: Archaic Greek Youths, London.

-1967

A Handbook of Greek Art, London.

-1968

Korai: Archaic Greek Maidens, London.

Robert, L. 1959

“Rapport sur les Fouilles de Claros en 1958», *TAD IX/I*: 35-36.

-1960

“Fouilles de Claros, 1959”, *TAD X/I*: 58-59.

Schuchhardt, C. 1886

“Kolophon, Notion und Klaros” *AM XI*: 398-434.

Smith, R.R.R. 1995

Hellenistic Sculpture, London.

Şahin, N. 1998

Klaros: Apollon Klarios Bilicilik Merkezi, İstanbul.

-2012

“Apollon Klarios Bilicilik Merkezi”, A. Çilingiroğlu – Z. Mercangöz – G. Polat, (eds.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir: 247-272.

Şahin, N. – Ersoy, A. – Tanrıver, C. – Şahin, I. – Akat, S. 2003

“Klaros 2001”, *KST* 24/2, 2002/Ankara: 81-90.

Şahin, N. – Tanrıver, C. – Şahin, I. – Ersoy, A. – Akar, D. S. – Akat, S. – Ful, Ş. 2004

“Klaros 2002 Yılı Kazı, Restorasyon ve Epigrafi Çalışmaları”, *KST* 25/2, 2003/Ankara:73-86.

Şahin, N. – Tanrıver, C. – Şahin, I. – Ersoy, A. – Akar, D. S. – Sezgin, Y. – Akat, S. – Yolaçan, B. – Yaldir, A. K. – Doğan, E. – Ürkmez, Ö. – Ünlüoğlu, B. 2005

“Klaros, 2003”, *KST* 26/1, 2004/Konya: 291-304.

Şahin, N. – Tanrıver, C. – Akar, D. S. – Taştımur, E. – Önel, İ. – Doğan, E. – Ürkmez, Ö. 2008

“Klaros, 2006”, *KST* 29/3, 2007/Kocaeli: 427-448.

Ürkmez, Ö. 2010

“Klaros’da Bulunmuş Olan ,Selçuk KL.03’ Kurosu”, *Arkeoloji Dergisi XV*: 27-41.

Nevşehir'de En Erken Yerleşim İzleri, Sofular Höyük¹

Okşan BAŞOĞLU - Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ - Murat KARAKOÇ²

Keywords: Nevşehir, Sofular Höyük, Pre-Pottery Neolithic, Volcanic Cappadocia Region.

Knowledge about the Neolithic Period of the Volcanic Cappadocia Region is based on excavations conducted by İstanbul and Ankara Universities. Due to its impressive color and suitability for tool production, obsidian was a favourite raw material in prehistoric times. The Volcanic Cappadocia Region has rich obsidian sources and because of their proximity, these sources were consumed at high rates at Neolithic sites in Aksaray and Niğde. The limited information about the Neolithic Period in Nevşehir where some obsidian sources also exist comes from survey projects. Excavations that were carried out in 2016 and 2017 at Sofular Höyük which is located in Nevşehir, Ürgüp, Sofular Village, provide significant data due to its uniqueness (the first excavated Pre-Pottery Neolithic site in Nevşehir). Chipped stone, ground stone and bone tools were found as both surface and excavated material in addition to some stone beads.

Anahtar Kelimeler: Nevşehir, Sofular Höyük, Çanak Çömleksiz Neolitik, Volkanik Kapadokya.

Volkanik Kapadokya Bölgesi'nin Neolitik Çağ'ı hakkındaki bilgiler Niğde ve Aksaray illerinde, İstanbul Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi arkeoloji bölümleri tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılara dayanmaktadır. Volkanik bir cam olan obsidiyen hem etkileyici rengi hem de alet üretimine uygunluğu sebebiyle özellikle tarih öncesi devirlerde tercih edilen bir hammaddedir. Volkanik Kapadokya Bölgesi zengin obsidiyen kaynaklarını içerisinde barındırmaktadır. Niğde ve Aksaray illerinde bulunan Neolitik Çağ yerleşimleri obsidiyen kaynaklarına yakın konumları sebebiyle bu hammaddedyi yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Obsidiyen kaynakları açısından Niğde ve Aksaray ile benzer özelliklere sahip Nevşehir'in Neolitik Çağ'ı hakkında elde olan veriler yapılan yüzey araştırmalarının sınırlı bilgilerinin ötesine geçmez. Nevşehir ili, Ürgüp ilçesi, Sofular Köyü yakınlarındaki Sofular Höyük'te 2016 ve 2017 yıllarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, Sofular Höyük'ün Nevşehir'de kazısı yapılan ilk Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem buluntu yeri olması nedeniyle son derece önemli veriler ortaya koymaktadır.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 11.06.2018 Kabul Tarihi: 11.07.2018

² Okşan BAŞOĞLU, Hacıbayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tarih Öncesi Anabilim Dalı, Ankara. E-mail: obasoglu@gazi.edu.tr, Orcid No: 0000-0003-1623-5042
Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Nevşehir. E-mail: volkangungordu@nevsehir.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-8483-2415
Murat KARAKOÇ, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tarih Öncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı, Karaman. E-mail: muratzall@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-7721-9890

Sofular Höyük, Kapadokya Bölgesi'nde, Nevşehir ilinin Ürgüp ilçesine bağlı Sofular köyünün 3 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Doğal bir tepe üzerinde yaklaşık olarak deniz seviyesinden 1080 m yükseklikte konumlanmış olan yerleşim (Fig. 1) 0.24 hektarlık bir alanı kaplamaktadır (Başoğlu 2016: 73).

Sofular yerleşiminin içinde bulunduğu İç Anadolu Bölgesi'nin bu kesimi "Volkanik Kapadokya Bölgesi" olarak bilinmektedir. Neojen-Kuaterner devirleri arasında değerlendirilen bir volkanik alan olarak tanımlanan bölge, Avrasya ve Arabistan plakalarının arasında kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda 300 km'lik bir alanı kaplamaktadır (Toprak 1998: 55-67). Volkanik Kapadokya Bölgesi yeşil bitki örtüsü yayılımı açısından değerlendirildiğinde zayıf bir karakter sergilemektedir. Kızılırmak Nehrinin bir kolu olan Kışlacık Deresi'nin aktığı vadiye 200 m uzaklıkta bulunan Sofular Höyük'te, özellikle vadi ve çevresi bitki örtüsü açısından daha yeşil bir görünüm sergilemektedir (Fig. 2). Paleo-iklimsel araştırmalar günümüzden 10.000 yıl önce bölgenin daha nemli ve yağış oranlarının çok daha yüksek olduğuna işaret etmektedir (Kuzucuoğlu 2002: 33-58). Kışlacık Deresi'nin aktığı vadinin uygun bitki örtüsü koşulları bölgenin 10.000 yıl önceki coğrafi özelliklerinin anlaşılması sürecinde bir mikro model olarak değerlendirilebilir.

Sofular Höyük, Prof. Dr. Okşan Başoğlu başkanlığında sürdürülen "Sofular Fosil Lokaliteleri Kazısı" sınırları içerisinde, Geç Miyosen fosil yatakları üzerinde konumlanmaktadır. 2011 yılında Prof. Dr. Okşan Başoğlu tarafından bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen (Başoğlu 2013: 98-105) yerleşimin yüzeyinde bulunan yoğun yontmataş ve sürtmataş buluntular, burada bir Neolitik dolgunun var olduğunu ortaya koymuş ve tahribatın engellenmesi için bu dolgunun araştırılması gerektiğine karar verilmiştir.

Fig. 1: Sofular Höyük Coğrafi Konum (Google Earth yazılımından elde edilen harita)

Fig. 2: Sofular Höyük ve Çevresi

Sofular Höyük'te kazı çalışmaları gerçekleştirilmeden önce höyük ve çevresinin hava fotoğrafları uçan göz yardımıyla çekilmiştir. Elde edilen fotoğraflar "GIS" ortamında işlenerek kazısı gerçekleştirilecek olan alan plan karelere bölünmüş, höyük ve çevresinin farklı yükselti değerlerini gösteren haritalar hazırlanmıştır (Fig. 3). Höyük yüzeyindeki taş sanduka mezarlara ait izler yerleşimin bulunduğu alanın geç dönemde bir mezarlık alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Yüzyden bakıldığında mezar izlerinin görülmediği 5x5 m. boyutlarındaki L/11 açması ilk kazı çalışmaları için en uygun alan olarak seçilmiştir. 2016 ve 2017 yıllarında Gazi Üniversitesi ve Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi'nden akademisyenler tarafından yerleşimde arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Fig. 3: Sofular Höyük Yükseklik Haritası

Geç Dönem Mezarları

Yerleşim yüzeyinde rahatlıkla görülebilen taş sanduka mezarlara ait izler, höyüğün geç dönemde bir mezarlık alanı olarak kullanıldığına işaret etmektedir. 2016 yılı kazı çalışmalarında toplam beş adet mezar açığa çıkartılmıştır. Tüm mezarlarda iskeletler doğu-batı

Fig. 4: 3 Numaralı Mezar

Fig. 5: 11 numaralı Mezar

doğrultusunda, baş güneye dönük pozisyonda gömülmüşlerdir (Fig. 4). Tespit edilen mezarların dört tanesinde iskelet dorsal pozisyonda mezar çukuruna yerleştirilmiştir. 5 numaralı mezar da ise iskelet sağ kol ve sağ bacak üzerine hafif bir açı verecek şekilde mezar çukuruna konulmuştur. Mezarlar içerisinde tespit edilen bireyler bebekten yetişkine farklı yaş gruplarına aittir. Hiçbir mezarda ölü hediyesi ile karşılaşmamıştır.

2017 yılı kazı çalışmalarında toplam 6 adet mezar açığa çıkartılmıştır. Tespit edilen tüm mezarlarda iskeletler doğu-batı doğrultusunda, dorsal, baş güneye dönük pozisyonda gömülmüşlerdir. Mezarlarda ölü hediyesi yoktur. 11 numaralı mezarda iki iskelet üst üste gömülmüşlerdir. Ancak altta kalan iskeletin sadece kafatası ve üst kol kemiği korunmuş gelmiştir (Fig. 5). 8 numaralı mezar içerisindeki bireye ait kemik örnekler üzerinde yapılan radyokarbon AMS yaş tayini MS kal. 1484-1644 zaman aralığını vermiştir¹. Mezar içerisindeki bireylerin pozisyonları, ölü hediyelerinin bulunmamasının yanı sıra alınan karbon örneğinin verdiği tarih, açığa çıkartılan mezarların Orta Çağ'ın sonrasına ait olduklarını göstermektedir.

¹ Sofular Höyük yerleşmesinde kazılar esnasında ortaya çıkan bazı kemik ve karbon örneklerinin tarihleme çalışmaları ile obsidiyen kaynak köken analizleri danışmanlığını Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU'nun yaptığı "Sofular Höyük Yontmataş Buluntu Topluluğu" isimli doktora tez çalışmalarını yürüten Gazi Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Murat Karakoç tarafından Tübitak-Gebze Yerleşkesi Ulusal 1MV Hızlandırılmış Kütle Spektroskopisi Laboratuvarına, 52/2017-02 Nolu Gazi Üniversitesi Destekli Bilimsel Araştırma Projesi kapsamında yaptırılmıştır.

Fig. 6: L/11 Açması, 1 Numaralı Ocak

Fig. 7: L/10 Açması, 1 Numaralı Ocak Yeri

Fig. 8: L/11 Açması, Ahşap Direk İzleri Olabilecek Örnekler

Fig. 9: L/10 Açması, 1 ve 2 Numaralı Duvarlar

Neolitik Dönem Mimari İzleri

L/11 açmasında başlatılan kazı çalışmalarında ince taneli, yumuşak, küllü bir dolgu içerisinde yer yer tespit edilen ısı görmüş kil parçacıklarının yanında yontmataş, sürtmetaş ve kemik buluntularda saptanmıştır. Açmanın kuzeybatı köşesinde kuzey yönünde kavisli bir hat çizen bir taş sırası açığa çıkartılmıştır. Özellikle saptanan taş sırasının etrafındaki arkeolojik dolgu, kahverengi renkte, ince taneli, küllü, yer yer ısı görmüş kil parçalarının yanı sıra obsidiyen ve kemik buluntular açısından zengindir. Açığa çıkartılan bu alan, bahsedilen buluntular ışığında L/11 açması içerisinde 1 nolu ocak olarak tanımlanmıştır (Fig. 6). 1 nolu ocağın etrafıyla benzer bir şekilde iç kontekstinde de benzer özelliklerde bir dolgu tespit edilmiştir. Ocağın kuzey yönündeki uzanışını saptamak amacı ile L/10 açması içerisinde 2x5 m. bir alanda derinleşme çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu esnada 1 nolu ocak yapısının L/10 açmasında uzanışına devam ettiği düşünülen alanda yapılan kazı çalışmalarında Orta Çağ'a ait 7 numaralı mezar ile karşılaşmıştır. İskelet doğu-batı doğrultusunda, baş güneye bakar yönde sağ kol ve sağ bacak üzerine yatırılmıştır. Mezar kaldırıldıktan sonra kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Ancak L/11 açmasında saptanan 1 nolu ocak ile ilgili herhangi bir buluntu yoktur. L/10 açmasında kazılan alan içerisinde

Fig. 10: L/10 Açması, 1 numaralı duvarın bitişiğinde bulunan kerpiç parçaları

Fig. 11: L/10 Açmasında tespit edilen duvarların uzanışı

Fig. 12: L/12 Açması, kerpiç duvarlara ait izler

küllü toprak, yanmış kemik parçaları ve obsidiyen buluntuların var olduğu bir kontekst tespit edilmiştir. Saptanan bu alan L/10 açması içerisinde 1 nolu ocak yeri/işlik alanı olarak tanımlanmıştır (Fig. 7). Devam eden çalışmalarda tespit edilen kemik bızlar ve yontmataş buluntular da bu alanın bir ocak yeri/işlik alanı olarak kullanıldığını destekler niteliktedir. Alandan alınan karbon 14 örnekleri cal. MÖ 8221-7602 tarihleri arasında-

ki bir zaman dilimine işaret etmektedir.

L/11 açması 1 nolu ocak etrafında yapılan kazı çalışmaları sonucunda bir adet çukur tespit edilmiştir. Çukur L/10 açmasının güneybatı köşesinde de devam etmektedir. Anlaşıldığı üzere ilk olarak açılan bu çukur içerisine 1 nolu ocağın taşları yerleştirilmiştir. Dolayısıyla L/11 açması içerisindeki 1 nolu ocak yapısı bir geç dönem yapısı olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu noktada 1 nolu ocağın etrafındaki yanık dolgu içerisinde tespit edilen yontmataş, sürtmetaş ve kemik buluntuların ait olduğu kontekst buluntular ışığında bahsedilen geç dönem ocak yapısından çok daha eski bir döneme tarihlendirilmelidir. Bu sorunsalın çözüm noktası L/10 açması içerisinde tespit edilen 1 nolu ocak yeri/işlik alanıdır. Daha önce L/11 açması 1 nolu ocak yapısı ile birlikte tanımlanan bu yanık dolgu ve bu dolgu içerisindeki buluntular, L/10 açması içerisinde tespit edilen 1 nolu ocak yeri/işlik alanı içerisinde değerlendirilmelidir.

L/11 açmasında gerçekleştirilen derinleşme çalışmaları esnasında ahşap dikme izleri olarak tanımlanabilecek örnekler tespit edilmiştir (Fig. 8). Ancak bahsedilen izlerin henüz net bir hat ortaya koyamaması nedeniyle, izler hakkında kesin bir yargıya ulaşmak şu an için güçtür.

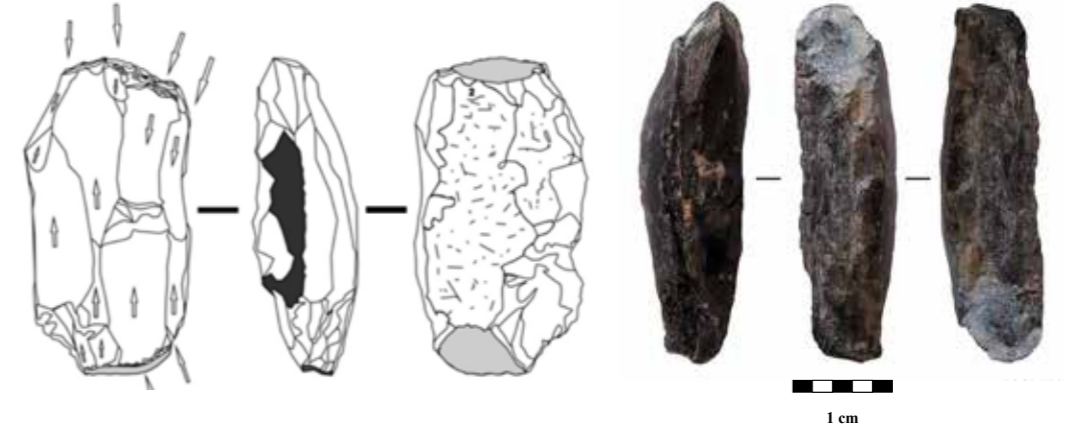

Fig. 13: Çekirdek iki vurma düzlemleri

Fig. 14: Yongalanmamış obsidiyen hammadde

L/10 açmasının güneydoğusunda kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan iki adet kerpiç duvar tespit edilmiştir (Fig. 9). Güneyde bulunan 1 numaralı duvarın hemen bitişiğinde duvarın uzanışı ile aynı doğrultuda parçalar halinde kerpiçler saptanmıştır (Fig. 10). Bahsedilen duvarların uzanışlarının saptanması amacı ile K/10 ve K/11 açmaları içerisinde 3 x 2 m. boyutlarında bir cep açılıp bu alanda derinleşmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda duvarların uzanışlarına devam ettikleri anlaşılmıştır (Fig. 11).

L/11 açmasının güney kesiminde L/12 açması sınırları içerisinde de devam ettiği düşünülen bazı kerpiç hatlar açığa çıkartılmıştır (Fig. 12). İlk izlenimler bu hatların geç dönem kerpiç sanduka mezarlarına ait hatlar mı ya da kerpiç duvar izlerimi olduğu konusunda yetersizdir. Bu nedenle L/12 açması içerisinde 2x5 m. bir alanda yüzey temizliği gerçekleştirilmiştir. Arkeolojik dolgu ince taneli ve yumuşaktır. Tespit edilen kerpiç hatların iç kesimlerinde kemiklerin saptanması sonucunda ilk izlenimler kerpiç uzantıların, kerpiç sanduka mezarlara ait olduğu yönündeydi ancak devam eden kazı çalışmaları sonucunda saptanan kemiklerin bir geç dönem mezarı olan 8 numaralı mezara ait olduğunun anlaşılması nedeniyle kerpiç buluntuların fonksiyonları henüz saptanamamıştır.

Fig. 15: Obsidiyen Uç

Yontmataş Buluntular

Yontmataş endüstriyle ilgili ilk gözlemlere göre, alet üretiminde kullanılan birincil ve neredeyse tek hammadde, Kapadokya Volkanik bölgesindeki diğer Neolitik Çağ yerleşimlerinde olduğu gibi (Yıldırım-Balcı 2007, Kayacan 2003), obsidiyendir. Çört ve bazalt gibi diğer hammaddeler birkaç parçayla temsil edilir. Obsidiyen transparan, gri noktali mat, transparan siyah çizgili, dumanlı, grimsi yeşil ve kahverengi-siyah benekli gibi çeşitli renk özelliklerine sahiptir. Bu özellikler, Aşıklı Höyük (Yıldırım-Balcı 2007), Musular (Özbaşaran ve diğ. 2012: 163) ve Niğde Hacıbeyli Höyük (Fujii 1995: 135) gibi

Fig. 16: Sofular Höyük sürtmetaş endüstrisi örnekleri a- öğütmetaşı b- havaneleri c- eltaşı d- yassı balta.

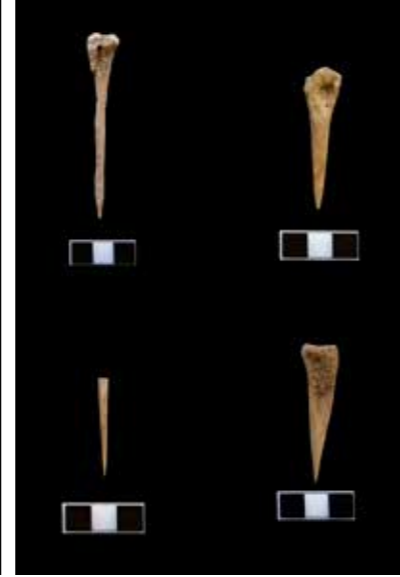

Fig. 17: Sofular Höyük, kemik bız örnekleri

yerleşimlerdeki obsidiyen yontmataş buluntuların hammadde analizleriyle de uyumludur. Toplam 150 örnek üzerinde yapılan *P-XRF* kaynak köken analizleri², Sofular Höyük'teki obsidiyen hammaddenin öncelikle Göllüdağ (%96,07) ve sonrasında Nenezi Dağ (%3,93) kaynak alanlarıyla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu analizlere göre grimsi yeşil ve kahverengi-siyah benekli obsidiyenler Nenezi Dağ, diğerleri Göllüdağ kaynak alanlarıyla ilişkilidir³.

Sofular Höyük'te bugüne kadar yaklaşık 4860 parça üzerinde yapılan ön değerlendirmeler, obsidiyen endüstrinin iki ve tek kutuplu çekirdek teknolojisi ile üretilmiş dilgi ve dilgiciklerden oluşan (%58) bir yontmataş üretim süreciyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Fig. 13). Tüm obsidiyen hammaddeler, özellikle taşınabilir ve dilgi çekirdeği formuna dönüştürülmeye uygun bloklar (Fig. 14) halinde yerleşime getirilmiş ve burada iki veya tek kutuplu dilgi çekirdeklerine dönüştürülüp yongalanmıştır. Endüstri içinde çok sayıda doğal yüzlü yonga ile (özellikle çekirdek hazırlık sürecine işaret eden) diğer atık parçalar ve yongalanmamış ham blokların varlığı, bu durumu destekler niteliktedir. Yerleşimdeki temel üretim mekanizması ve aşamaları, dilgi üretimi ve bu üretim sürecini gerçekleştirmek için yongalanan diğer teknik ürünlere dayalıdır. Merkezi ve yan dilgiler, bu teknik üretim süreçlerinin hedeflenen ve amaçlı ürünlerini oluşturur. Tepeli dilgiler,

² P-XRF obsidiyen kaynak köken analizleri Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden Dr. Murat DİRİCAN tarafından yapılmıştır.

³ Sofular Höyük yontmataş endüstrisinin tekno-tipolojik çalışmaları ve obsidiyen kökenine ilişkin analizler hala devam etmektedir.

dönümlü/dalmalı parçalar ve vurma düzlemi yenileme yongaları gibi teknolojik parçalar ise bu üretim sürecinin yararlanılabilen yan ürünleridir. Sofular Höyük obsidiyen yontmataş buluntu topluluğu içinde alet olarak tanımlanan parçalar, şimdilik kaydıyla tüm yontmataş endüstrinin %13,50'sini oluşturur. Aletlerin %53,33'ü (ön) kazıyıcılar ve düzeltili yongalar ile yonga parçalarıdır. Önkazıyıcıların çok azı (%2,75) dilgi taşımaları üzerine, geri kalanı yongalar üzerine yapılmıştır. Söz konusu yongalar, genellikle çekirdek hazırlama yongaları, yenileme elemanları ve diğer yan ürünlerdir. Özellikle kalın çekirdek hazırlama ve vurma düzlemi yenileme yongaları (tabletler), çoğunlukla yuvarlak (çeper) ve yarı yuvarlak önkazıyıcılar olarak şekillendirilmiştir. Diğer aletler taş kalemler, mikro kalemler, çontuklu-dişlemeli parçalar, delgiler/deliciler, bileşik aletler ve iri kazıyıcı aletler olarak özetlenebilir.

Uç olarak tanımlanan parçalar çok fazla değildir. Bazı parçalar (Fig. 15), bölgeden bilinen (Balkan-Atlı ve diğ. 2001) ve tek ya da iki omuzlu olarak tanımlanan uçlarla karşılaştırılabilir. Buluntu topluluğu içinde ayrıca mikrobürin teknikte üretilmiş bazı geometrik parçalar (üçgenler, yarımaylar ve kavisli sırtlı uçlu dilgicikler vb) ve mikro kalemler de söz konusudur. Sofular Höyük obsidiyen yontmataş buluntu topluluğu ile ilgili ilk gözlemler, Volkanik Kapadokya Bölgesi'ne yabancı olmayan bir endüstri ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.

Sürtmetaş Buluntu Grubu

Sofular yerleşiminin, gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda arkeolojik bir buluntu yeri olarak tanımlanmasındaki temel ölçütlerden bir tanesi, höyük yüzeyinde yoğun olarak saptanan sürtmetaş endüstrisine ait örneklerdir. Öğütme taşları ve bunlara ait parçaların yanı sıra havaneleri ve el taşları, saptanan alet tipleri arasındadır. 2016 ve 2017 sezonlarında alanda gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda da benzer buluntu örnekleri açığa çıkartılmıştır. Ayrıca iki tanesi açmalardan bir tanesi ise yüzeyden toplam üç adet yassı balta örneği de Sofular Höyük'ten bilinmektedir.

Öğütme taşlarının (Fig. 16a) çoğu iç bükey yüzeylerinden dolayı alt öğütme taşı olarak tanımlanmışlardır. Ancak üst öğütme taşlarına ait parçalar da mevcuttur. Alt öğütme taşlarının kullanım yüzeyleri genellikle oval biçimlidir. Saptanan öğütme taşlarının çoğunun

Fig. 18: Dikdörtgen biçimli taş boncuk

Fig. 19: Damla biçimli taş pendant

yüzey buluntusu olmaları nedeniyle ait oldukları konumların bilinmemesi, işlevlerinin tanımlanmasını zorlaştıran en büyük etkidir.

Havanellerine ait örneklerde benzer bir şekilde çoğunlukla yüzeyde tespit edilen buluntulardan oluşmaktadır (Fig. 16b). Örneklerin çoğunun kullanım yüzeyleri kırıktır. Kırılmamış olan havanelerin de yüzeyde görünen aşınmalar etkin kullanıma işaret etmektedir. Bazı örneklerde sap bölümlerinin özenli bir biçimde düzeltildikleri gözlemlenmiştir. Kullanım yüzeyleri genellikle yuvarlak biçimlidir. Karşılaştırılabilecek en yakın örnekler olarak Aşıklı Höyük (Güldoğan 2011: 47, 55) gösterilebilir.

El taşları olarak tanımlanan örneklerin çoğu yüzey buluntusu olarak saptanmışlardır (Fig. 16c). Özellikle dış bükey kesitli üst yüzeyleri insan elinin taşı kavraması açısından son derece uygundur. Düz biçimli kullanım yüzeylerinde kullanıma dayalı aşınmalar görülmektedir. En yakın karşılaştırılabilecek örnekler Aşıklı Höyük'ten (Güldoğan 2011: 47, 55-56) bilinmektedir. Ayrıca Konya Ovası yerleşimlerinden Çatalhöyük'te de benzer el taşları saptanmıştır (Wright, Baysal 2012: 418).

Sofular Höyük'ten şu an için toplam 3 adet yassı balta örneği (Fig. 16d) bilinmektedir. Bu örneklerden ikisi kazısı gerçekleştirilen alanlarda diğeri ise yüzeyde tespit edilmiştir. Saptanan buluntuların yüzeyleri özenli bir şekilde açıklanmıştır ve yüzeylerinde herhangi bir delik bulunamaması nedeniyle sapa takılarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Benzer özelliklere sahip buluntu örnekleri Aşıklı Höyük'ten de (Güldoğan 2011: 47, 57) bilinmektedir.

Yerleşik yaşam biçiminin insanoğlu tarafından benimsemesiyle eş zamanlı olarak kullanımını yaygınlaşan (Boyd 2006: 164-178) öğütme taşlarının hem höyük yüzeyinden hem de kazısı gerçekleştirilen alanlarda saptanması burada var olmuş olan topluluğun yerleşik yaşam biçimini ne kadar benimsediği hakkında bize önemli ipuçları sağlamaktadır. Özellikle tahılların öğütülmesi sürecinde kullanılan öğütmetaşları en erken yerleşik toplumlar için vazgeçilemez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Sürümetaş endüstrisi üzerine yapılan ilk incelemeler, örneklerin Kapadokya Bölgesinin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinden Aşıklı Höyük (Güldoğan 2011: 41-58) ile benzerlikler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Sofular Höyük'ten alınan karbon örneklerinin tarihlemelerinin de Aşıklı Höyük ile çağdaş bir zaman aralığına işaret etmesi buluntular arasındaki zamansal yakınlığı destekler niteliktedir.

Kemik Buluntular

Sofular Höyük'te saptanan kemik buluntuların tümü kazısı yapılan alanlardan ele geçirilmiştir. Tespit edilen örneklerin büyük bir bölümü sivri bitimli buluntulardan oluşmaktadır (Fig. 17). Bız olarak tanımlanan örnekler en baskın tip olarak karşımıza çıkmaktadır. İğneler ise ikinci yaygın tip olarak tanımlanabilir. Bızların kemik alet grubu içerisindeki baskınlığı Aşıklı Höyük (Özbaşaran 2012: 142,155) ile benzerlik göstermektedir. Sivri bitimli bız örneklerinin en yakın benzerleri de yine Aşıklı Höyük'te karşımıza çıkmaktadır.

Boncuklar

Boncuklar yerleşimde saptanan bir başka buluntu tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ele geçen tüm örnekler taştan üretilmiştir. İlk gözlemler yerleşimin sadece 200m. uzağında bulunan Kışlıcak Deresinden elde edilen nehir taşlarının boncuk üretiminde kullanıldığı yönündedir. Henüz tanımlı bir üretim konteksti açığa çıkartılmamıştır. Ancak üretimi tamamlanmamış örneklerin mevcut olması, bu tür kontekstler ile devam eden çalışmalarda karşılaşılabilecek yönündedir. Damla biçimli yassı taş pendant (Fig. 18) örneğinin yanı sıra yassı boncuklar, konik ve disk biçimli boncuklara ait parçalar tespit edilen örnekler arasındadır. Ayrıca yüzey buluntusu olarak, dikdörtgen biçimli ve kırık halde ele geçen bir örneğin farklı yüzeylerinde süsleme amaçlı açılmış delikler görülmektedir (Fig. 19). Bahsedilen farklı tiplerdeki taş boncukların en yakın benzerleri Aşıklı Höyük (Yelözer 2016: 86-109) örneklerinden de bilinmektedir. Disk biçimli boncukların benzerleri Konya Ovası yerleşimlerinden Boncuklu Höyük'te de saptanmıştır (Baysal 2017: 4).

Örnek Numarası	Malzeme Türü	Zaman Aralığı
5	Kömürleşmiş Malzeme	cal. MÖ 7816-7605
10	Kemik	cal. MÖ 7871-7602
4	Kömürleşmiş Malzeme	cal. MÖ 7884-7635
2	Kömürleşmiş Malzeme	cal. MÖ 7871-7610
3	Kömürleşmiş Malzeme	cal. MÖ 8221-7813
6	Kemik (Mezar 8)	cal. MS 1484-1644

Tablo 1. Sofular Höyük Örneklerinin Karbon Tarihlemeleri

Sonuç

Volkanik Kapadokya Bölgesi'nin Neolitik Çağ'ı Niğde ve Aksaray illeri sınırları içerisinde bulunan arkeolojik alanlarda İstanbul Üniversitesi, Prehistorya Anabilim Dalı ile Ankara Üniversitesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı öğretim üyelerinin gerçekleştirmiş oldukları farklı kazı çalışmalarından bilinmektedir. Yerleşimlerin konumlandıkları bölgelerin coğrafi özelliklerinin yerleşim kurulmasına elverişliliğinin yanı sıra Volkanik Kapadokya Bölgesi'nin obsidiyen kaynakları açısından zenginliği (Chataigner ve diğ. 1998: 517-537) bölgede bilinen Neolitik Çağ yerleşimlerinin varlıklarını açıklar niteliktedir. Bu bağlamda Volkanik Kapadokya sınırları içerisinde bulunan ve obsidiyen kaynaklarının varlığının bilindiği Nevşehir ilinin Neolitik Çağ'ı ile ilgili bilgilerimiz yapılan yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen kısıtlı verilerin ötesine geçmemektedir.

Sofular Höyük, Nevşehir ili sınırları içerisinde kazı çalışmalarının gerçekleştirildiği bilinen ilk Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşimidir. Hem yerleşim yüzeyinde hem de

kazısı gerçekleştirilen alanlarda saptanan yontmataş ve sürtmetaş buluntular ve buluntuların tipolojik özellikleri, Sofular Yerleşiminin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlendiğini destekler niteliktedir. Kazı çalışmaları esnasında alınan karbon 14 örneklerinin (Tablo 1) MÖ 9. binyılın ikinci yarısı ile MÖ 8.binyılın ilk yarısı arasındaki bir zaman dilimini vermesi de bu görüşü destekler niteliktedir. İşlik alanı/ocak yerinin yanı sıra 2017 sezonun son günlerinde saptanan kerpiç duvarlara ait izler, buluntu yerinin karakterinin tanımlanması açısından önemlidir. Önümüzdeki yıllarda yerleşimde gerçekleştirilecek olan kazılar Volkanik Kapadokya Bölgesi'nin Neolitik Çağ'ı içerisinde Nevşehir'in rolünün anlaşılması açısından önemli sonuçlar ortaya koyacaktır.

Kaynakça

- Balkan-Atlı, N., Kayacan, N., Özbaşaran M., Yıldırım, S. 2001**
“Variability in the Neolithic arrowheads of Central Anatolia; typological, technological and chronological aspect”. I. Caneva, C. Lemorini, D. Zampetti, P. Biagi (eds), *Beyond Tools, Redefining the PPN Lithic Assemblages of the Levant: 3rd Workshop on Chipped Lithic Industries*, November 1-4, 1998, Berlin: 27-43.
- Başoğlu, O. 2016**
Kapadokya Bölgesi Omurgalı Fosil Yatakları, Ankara.
-2013
“2011 Yılı Nevşehir İli Miyosen Dönem Fosil Yatakları Yüze Araştırması” *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 30/2: 98-105.
- Baysal, E. 2017**
“Personal Ornaments in Neolithic Turkey, the Current State of Research and Interpretation”. *Journal of Archaeology and Art* 155: 1-22.
- Boyd, B. 2006**
“On “sedentism” in the Later Epipaleolithic (Natufian) Levant”. *World Archaeology* 38: 164-178.
- Chataigner, C., Poidevin, J.L., Arnaud, N.O. 1998**
“Turkish Occurrences of Obsidian and Use by Prehistoric Peoples in the Near East from 14,000 to 6,000BP”. *Journal of Volcanology and Geothermal Research* 85: 517-537.
- Fuji, S. I. 1995**
“Hacıbeyli Höyük: A Pre-Pottery Neolithic Site in the Yay Gölü Lake Basin, Central Anatolia”. H. I. H. Prince Mikasa (ed), *Essays on Ancient Anatolia and in Surrounding Civilization. Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* Vol. 8. Wiesbaden: 131-152.
- Güldoğan, E. 2011**
“Aşıklı Höyük Sürtmetaş Topluluğu” *TÜBA-AR* 14: 41-58.
- Kayacan, N. 2003**
“Melendiz Yerleşmelerinden Musular'ın Bölge İçindeki Yerinin Obsidiyen Endüstrisi Çıkışlı Değerlendirilmesi”. M., Özbaşaran, O. Tanındı, A. Boratav (eds), *Archaeological Essays in Honour of Homo amatus: Güven Arsebük İçin Armağan Yazılar*, İstanbul: 139-148.
- Kuzucuoğlu, C. 2002**

“The environmental frame in Central Anatolia from the 9th to 6th millennia cal BC. An introduction to the study of relations between environmental conditions and the development of human societies”. Frédéric, G., Laurens, T. (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations During the 9th to 6th millennia cal BC*. İstanbul: 33-58.

Özbaşaran, M. 2012

“Aşıklı”. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kunihold (eds.), *The Neolithic in Turkey, Cilt 3*. İstanbul: 135-158.

Özbaşaran, M., Duru, G., Kayacan, N., Erdoğan, B., ve Buitenhuis, H. 2012

“Musular: The 8th Millennium cal. BC Satellite Site of Aşıklı”. M. Özdoğan-N. Başgelen- P. Kuniholm (Eds.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research Volume Central Anatolia*. İstanbul, 159-180.

Toprak, V. 1998

“Vent distribution and its relation to regional tectonics, Cappadocian Volcanics, Turkey”. *Journal of Volcanology and Geothermal Research* 85: 55-67.

Yelözer, S. 2016

Aşıklı Höyük Boncukları: Tipoloji, Tanım ve Sosyal Açından Değerlendirme. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Tarih Öncesi Arkeolojisi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.

Yıldırım-Balci, S. 2007

Orta Anadolu Obsidiyen Teknolojisi: Aşıklı Höyük Modeli, Tekno Kültürel Kökeni ve Evrimi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

-2011

“Aşıklı Höyük Obsidiyen Teknolojisi”. *TÜBA-AR* 14, 19-39.

Wright, K, Baysal, A. 2012

“Ground Stone Tools and Technologies Associated with Buildings in the Bach Area”. R, Tringham, M. Stevanovic (eds.), *Last House on the Hill: Bach Area Reports from Çatalhöyük, Turkey. Çatalhöyük Research Project Series Volume 11*. U.S.A.: 415-422.

Arkeolojik ve Tarihsel Bağlamı İçerisinde Mitanni İmparatorluğu'nun Batı Sınırı: Alalah (Aççana Höyük) Geç Tunç Çağı Tabakalarına Ait Bir Değerlendirme¹

Murat AKAR²

Keywords: Mitanni, Alalakh, Tell Atchana, Late Bronze Age

Located near the major branch of Orontes River, with its 22 ha size, Alalakh (Tell Atchana) is one of the largest settlements in the Amuq Valley of Hatay (Turkey). During the Late Bronze Age (ca. 1600-1300 BC), it was the capital city of the regional kingdom of Mukis and with its strategic location and political significance, it served as a vassal to kingdoms of Yamhad, Mitanni and Hittites successively. Tell Atchana is one of the limited number of the sites that revealed both textual and material evidence regarding the understanding of the enigmatic nature of Mitanni Empire. This research in that perspective evaluates the Mitanni political and social framework through the levels and the material culture excavated at the site.

Anahtar Kelimeler: Mitanni, Alalah, Aççana Höyük, Geç Tunç Çağı

Alalah (Aççana Höyük) Hatay ili sınırları içerisinde, Asi nehrinin kenarında, 22 hektarlık boyutuyla Amik Ovası sınırları içerisindeki en büyük Tunç Çağı yerleşimlerinden biridir. Geç Tunç Çağı içinde (M.Ö. 1600-1300) bölgesel Mukis Krallığı'nın başkenti olma rolünü korumuş, Doğu Akdeniz ticaret ağı içerisindeki stratejik ve politik önemi nedeniyle sırasıyla Yamhad, Mitanni ve Hitit İmparatorluklarına vasallık olarak hizmet etmiştir. Aççana Höyük, açığa çıkarılan Geç Tunç Çağı tabakalarıyla arkeolojide bir sorunsal olma niteliğini koruyan Mitanni İmparatorluğu hakkında maddi kalıntılar ve yazılı belgeler sağlayan sınırlı sayıda yerleşimlerden biri olarak tanımlanabilir. Bu çalışma, yazılı belgelere dayalı Mitanni politik ve sosyal yapısını Aççana Höyük'te yapılan arkeolojik çalışmalarda açığa çıkarılan tabakalara ve maddi kalıntılara bağlı olarak değerlendirilmektedir.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 24.05.2018 Kabul Tarihi: 07.07.2018

² Dr. Öğr. Üyesi Murat Akar, Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Antakya, Hatay. Email: muratakr@gmail.com, Orcid No: 0000 0001 5485 8465

Anadolu ve Yakın Doğu'nun Geç Tunç Çağı sosyo-politik, kültürel ve ekonomik dengelerinin oluşumunda etkin bir rol oynamış olan Mitanni İmparatorluğu hakkındaki arkeolojik verilerin yetersizliği, Hitit, Asur, Mısır ve bölgesel Kuzey Suriye krallıklarının yazılı belgelerinde bahsi geçen Hurri-Mitanni (*Hanigalbat, Naharin*) kimliğini arkeolojik bir sorunsala çevirmiştir (Astour 1972: 103; Wilhelm 1989: 26, Klengel 1992: 175; Redford 1992: 139; de Martino 2004: 35-36; Evans 2008: 194; von Dassow 2008: 20; Schwartz 2014: 265; Yıldırım 2017: 152; ayrıca bkz. Valério 2011). MÖ 15. yüzyılda imparatorluk seviyesine ulaşan bu Yakın Doğu gücünün sosyal, ekonomik ve politik yapısını anlamamıza yönelik başkent merkezli yazılı belgeler ise eksiktir. Hitit, Asur ve Mısır yazılı kaynakları dışındaki belgelerin büyük bir kısmı imparatorluğun çekirdek bölgesinde Tell Bazi (Sallaberger v.d. 2006), Terqa (Rouault 1998), Tell Brak (Oates v.d. 1997), doğu sınırında Nuzi (Yorgan Tepe, Morrison 1993) ve batı kanadında Umm-el Marra (Cooper v.d. 2005) ve Alalah (Aççana Höyük; Wiseman 1953; von Dassow 2008) gibi Mitanni kontrolü altındaki yerleşimlerde bulunmuştur. Doğuda Nuzi'den batıda Alalah'a kadar modern Suriye, Irak ve Türkiye toprakları içerisinde Fırat, Dicle ve Asi nehirlerinin beslediği geniş bir coğrafyaya ve bir döneminde de Amanos Dağları'nın batısında Kizzuwatna'ya kadar yayılmış olan Mitanni hakimiyetini maddi kalıntılar üzerinden araştırmaya yönelik arkeolojik veriler ise yetersizdir (Wilhelm 1989: 27; Novák 2007: 390; 2013: 347). Suriye'de yaşanan iç savaştan dolayı Mitanni başkenti Vaşukanni (Tell el Fakheriyeh) ve

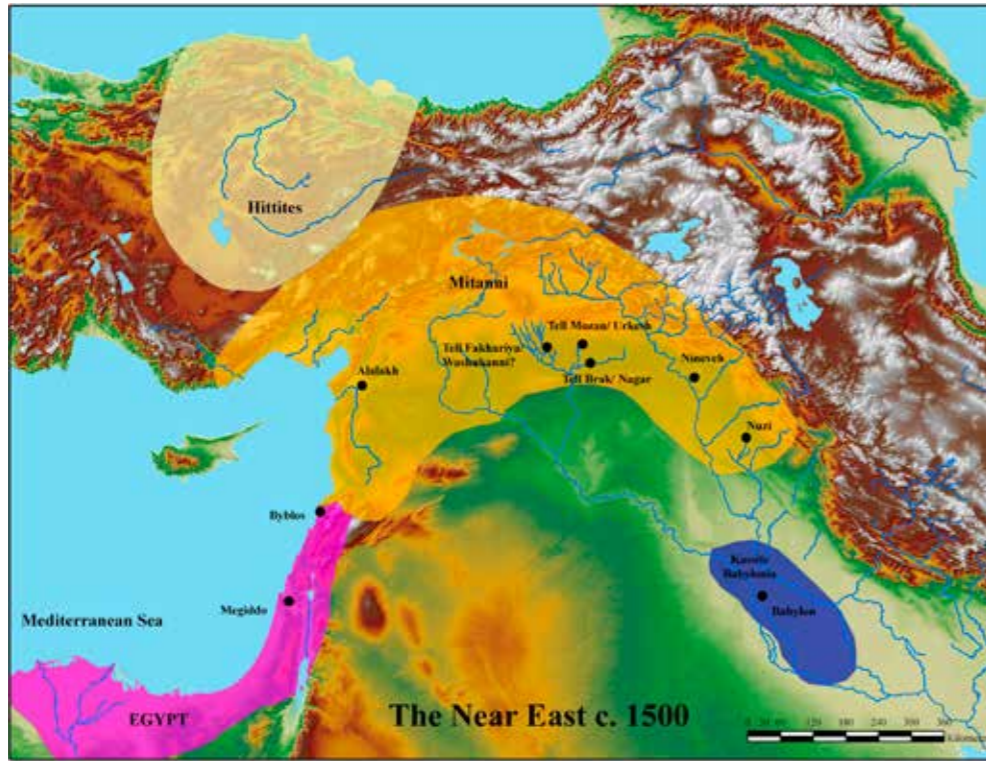

Fig. 1. MÖ 15. yüzyılda siyasi sınırlar haritası (Hazırlayan: S. Batiuk)

Fig. 2. Aççana Höyük topoğrafik haritası (Hazırlayan: M. Akar, Alalah Kazı Arşivi)

imparatorluğun çekirdek bölgesi olan Habur havzasında yakın gelecekte yeni araştırmaların başlatılması veya hali hazırda yürütülen arkeolojik kazıların devam etmesi ihtimali de ne yazık ki mümkün gözükmemektedir (McEwan, v.d. 1958; Bartl ve Bonatz 2013: 266-267; ayrıca bkz. Pfälzner 1995; 2007). Türkiye sınırları içerisinde, Ilısu Baraj Projesi kapsamında Yukarı Dicle bölgesinde gerçekleştirilen kurtarma kazılarıyla birlikte Mitanni kırsalı, ekonomik ve askeri yapısı hakkında yeni bilgiler veren materyal kültürünün izlerine rastlanılsa da bu arkeolojik bağlamlardan elde edilen veri sınırlıdır (Sağlamtimur 2012: 408; Baştürk 2017; bkz. Fig.1).

Mitanni dönemi üzerine yetersiz arkeolojik veri olması nedeniyle, Hatay ili sınırları içinde Amik Ovası'nda yer alan Alalah (Aççana Höyük), Orta Tunç Çağı'nın sonundan Geç Tunç Çağı'nın sonuna kadar iskan edildiği dönem içerisinde (MÖ 17.-13. yüzyıllar) hem yazılı belgelerin hem de tabakalara bağlı stratigrafik verilerin sağlandığı kilit yerleşimlerden biri olarak tanımlanabilir (Yener 2005: 6; 2010: 5; Maidman 2008: 22-23). Mitanni İmparatorluğu'nun yükselişi-çöküşü ve buna bağlı toplumsal, kültürel ve ekonomik yapısının yerel toplumlar üzerindeki etkisini anlamak adına Aççana Höyük'te 1930 ve 40'lı yıllarda Sör Leonard Woolley ve 2000 yılından itibaren K. Aslıhan Yener tarafından yürütülen arkeolojik araştırmalarla hem bölgelerarası kronolojik senkronizasyonun sağlanmasına hem de Mitanni egemenliği altında oluşan kültürel çeşitliliğin anlaşılmasına olanak sağlayabilecek nitelikte veri elde edilebilmektedir (Fig. 2; bkz. Woolley 1955: 110-130; Yener 2013: 18).

Fig. 3. 32.57 plan-karesi, 3. Evre kuyusu içinde atılmış şekilde bulunan yetişkin kadına ait insan iskeleti (M. Akar, Alalah Kazı Arşivi)

Tarihsel ve Arkeolojik Veriler Üzerinden Aççana Höyük Mitanni Tabakaları

Hurri topluluklarının birleşmesiyle bölgesel bir güç haline geldiği varsayılan Mitanni İmparatorluğu'nun gelişimi üzerine kronolojik görüş ayrılıkları mevcut olsa da başlangıcının Orta Tunç Çağı'nın sonlarına denk gelen bir dizi olayla yakından ilişkili olduğu kabul edilir (Novák 2013: 348; de Martino 2004: 35; 2014: 61-65). Günümüz Kuzey Suriye topraklarının büyük bir kısmını ve vasallık sistemiyle Mukiş Krallığı'nı kontrolü altında tutan Halep merkezli ve Amorit kökenli Yamhad Krallığı, Hitit Kralı I. Hattuşili'nin Kuzey Suriye seferleriyle bölgenin idari ve ekonomik kontrolünü kaybeder (Bryce 2005: 96; Klengel 2011: 36). Aççana Höyük'te Orta Tunç II döneminin sonuna tarihlenen ve şiddetli bir yangına ait izlerin rastlandığı VII. Tabaka Sarayı'nın da bu seferler sırasında Hititler tarafından yakılıp yıkıldığı görüşü hakimdir (Burney 2004: 108; de Martino 2004: 36). I. Murşili döneminde devam eden ve Babil'e kadar uzanan Hitit seferleriyle geniş bir coğrafyada yaşanan

Fig. 4. Üzerinde avlanma sahnesi tasvirli mühür baskısı bulunan seramik parçası (M. Akar, Alalah Kazı Arşivi)

Fig. 5. 32.57 plan-karesi 2. Evre ve IV. Tabaka Sarayı arasındaki ilişkiyi gösteren hava fotoğrafı (M. Akar, Alalah Kazı Arşivi)

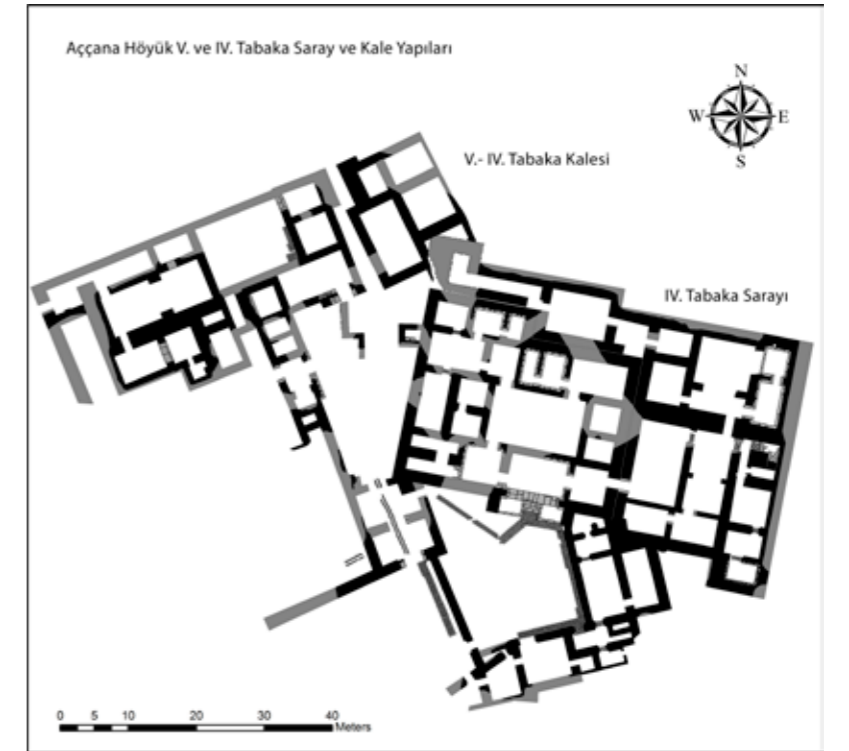

Fig. 6. V. ve IV. Tabaka Sarayı ve Kale Yapıları (Woolley, 1955: 115, Fig. 45)

savaş ve yıkımın ardından özellikle Kuzey Suriye coğrafyasında ortaya çıkan otorite boşluğu, merkezi sistemin çöküşüyle bölgesel güçlerin hüküm sürdüğü bir siyasi şekle dönüşür. Bu siyasi atmosfer içinde daha önceden organize olmaya başlayan Hurri kökenli topluluklar tarihe Mitanni olarak geçecek olan imparatorluğun temellerini oluşturur (van Koppen 2004: 23; Novák 2013: 3248; de Martino 2014: 68; Schwartz 2014: 264).

MÖ 18. yüzyılda Yamhad Krallığı'na vasal olarak hizmet eden ve Yarimlim Hanedanlığı'nın temsil edildiği VII. Tabaka Sarayı arşivlerinde, Hurri kökenli şahıs isimlerine rastlanmaktadır (Wiseman 1953: 9; index i, 125-153, ayrıca bkz. Lauinger 2015). Bu yazılı belgeler, kent içerisinde Hurri topluluklarının MÖ 17. yüzyılda Yarimlim Hanedanlığı'nın çöküşü ve kentin Mitanni egemenliği altına girmesi sürecinde önemli bir rol oynamış olabileceğini gösteren erken dönem kanıtlar olarak değerlendirilebilir. Ancak yangın tahribatının gözlemlendiği VII. Tabaka Sarayı ile Hitit seferleri arasındaki ilişkiyi kesinleştirebilecek mutlak kronoloji hem Anadolu hem de Aççana Höyük bağlamında eksiktir. Bu nedenle VII. Tabakanın sonu ve VI.-V. Tabakaların tarihlenmesi konusunda düşük, orta, yüksek kronolojilere¹ göre görüş ayrılıkları mevcuttur (Woolley 1955: 384; Gates 1987: 75; van Soldt 2000; Novák 2007: 396; Kozal ve Novák 2017: 302).

MÖ 17. yüzyılın sonu ve MÖ 16. yüzyılın ilk yarısını kapsayan Aççana Höyük'ün VI. Tabakası, anıtsal yapıların olmadığı, yazılı belgelerden yoksun ve idari otoritenin zayıf olduğu bir geçiş dönemini vurgulayan arkeolojik veriler sunmaktadır. Bu durum hem Woolley hem de Yener dönemi kazılarında görülmektedir (Akar ve Yener 2013: 7). Woolley dönemi kazılarında mimari öğelerin zayıf olduğu tespit edilen VI. Tabaka, Saraylar bölgesinde çöp çukurlarıyla tanımlanmış, VII. Tabaka Sarayı'nın savunma sistemiyle birleşik duvarlarının kullanılmaya devam edildiği vurgulanmıştır. Bu tabakaya ait tapınak da sonraki dönem yapıları tarafından tahrip edildiği için yeterli veri sağlayamamıştır (Woolley 1955: 173-74).

MÖ 17. yüzyılın sonu ve MÖ 16. yüzyılın ilk yarısını kapsayan Aççana Höyük'ün VI. Tabakası, anıtsal yapıların olmadığı, yazılı belgelerden yoksun ve idari otoritenin zayıf olduğu bir geçiş dönemini vurgulayan arkeolojik veriler sunmaktadır. Bu durum hem Woolley hem de Yener dönemi kazılarında görülmektedir (Akar ve Yener 2013: 7). Woolley dönemi kazılarında mimari öğelerin zayıf olduğu tespit edilen VI. Tabaka, Saraylar bölgesinde çöp çukurlarıyla tanımlanmış, VII. Tabaka Sarayı'nın savunma sistemiyle birleşik duvarlarının kullanılmaya devam edildiği vurgulanmıştır. Bu tabakaya ait tapınak da sonraki dönem yapıları tarafından tahrip edildiği için yeterli veri sağlayamamıştır (Woolley 1955: 173-74).

¹ Bu çalışmada kronolojik problemler üzerinde durulmayıp VII. Tabaka Sarayı'nın orta kronolojiye göre MÖ 1650'de kullanımının sona erdiği kabul edilmiştir.

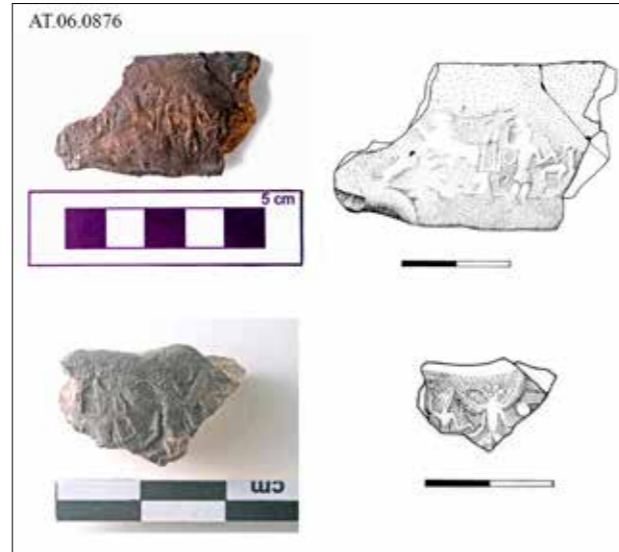

Fig. 7. İri-Halpa'ya ait mühürden çıkma baskı parçaları (Fotoğraf: M. Akar, Çizim: D. Collon ve B. Craddock, Alalah Kazı Arşivi)

IV. Tabaka Sarayı'nın avlusunda 10 x 10 m'lik 32.57 no'lu plan-karede gerçekleştirilen Yener dönemi kazılarında ise, VII. Tabaka Sarayı'nın yıkımıyla birlikte anıtsal mimari-den yoksun bir tabakanın varlığı açığa çıkarılmıştır. Plan-kare stratigrafisine göre 3. Evre olarak tanımlanan bu yapı katı, Woolley terminolojisinde VI. Tabakayla eşleşmektedir. Bu evre, fırınlar ve endüstriyel özellik taşıyan küçük ölçekli yapılar ile seramik ve kemik dolgulu geniş bir sokakla tanımlanmaktadır. Bu sokağın farklı dolgu seviyelerinde atılmış olarak düzensiz bir şekilde bulunan insan kemikleri ve bir çukur içine atılmış orta yaşlı bir kadın (Fig. 3) dönemin kaotik yapısına işaret eder niteliktedir (Akar ve Yener 2013: 7; Şafiq *baskıda*). Birden fazla taban seviyesi ve kalın sokak dolgusuna sahip olması nedeniyle bu evrenin kısa ömürlü olmadığı söylenebilir².

Mitanni varlığını gösteren buluntuların zaman içerisinde nitelik ve nicelik olarak artarak arkeolojik bağlamlarda belirgin bir şekilde yer aldığı özellikle yeni dönem kazıları vesilesiyle anlaşılmaktadır. Zoo-arkeolojik araştırmalara göre bu dönemin beslenme alışkanlıklarında özellikle av hayvanlarının yüksek oranda tüketildiği söylenebilir (Çakırlar 2009: 259; ayrıca bkz. Çakırlar v.d. 2014: 267). Bu değişimin Mitanni soylularıyla olan muhtemel ilişkisi irdelenmesi gereken bir konudur³. VI. Tabakada ortaya çıkıp, V. ve IV. Tabakalarda yaygınlaşan, hayvan ve zaman zaman insan figürleriyle bezenmiş boyalı seramik üslubunda ördek, tavus kuşu, ceylan, dağ keçisi gibi yabani hayvanlar ve avlanma sahnelerine yer verilmiştir (Woolley 1955: 317-19, levhalar XCIV, XCVI). Benzer üslupta avlanma sahnelerinin V. Tabakadan itibaren mühürlerde de kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Fig. 4). VI. Tabaka içerisinde yüksek işçilik becerisi gerektiren frit, fayans, Mısır mavisi gibi vitrifiye mallar üzerine işlenmiş Mitanni üsluplu silindir mühür ve ilişkili kil mühür baskılarının bulunmuş olması ise, kent içerisinde gelişmekte olan yeni bir idari yapının varlığına ve bununla birlikte yeni teknolojik yaklaşımların kullanıldığına dikkat çeker. VI. Tabakadan itibaren artmaya başlayan Kıbrıs kökenli seramik grupları ise (Gates 1987: 68, fig. 1; Bergoffen 2005; ayrıca bkz. Kozal 2010) gelişen Doğu Akdeniz ticaret ağının bir yansıması olarak değerlendirilebilir (Akar ve Yener 2013: 7).

MÖ 16. yüzyılın ikinci yarısına denk gelen V. Tabakayla birlikte anıtsal ölçekli mimarinin izlerine tekrar rastlanmaya başlanır. 32.57 no'lu plan-karede açığa çıkarılan taş temelli yapı (2. Evre, Fig. 5), büyük olasılıkla devamı IV. Tabaka Sarayı'nın altına doğru uzanan V. Tabaka Kalesi ve Sarayı'na ait mutfak ve işlik alanı olmalıdır (Fig. 6; bkz. Woolley 1955: 106-110). Bu tabakada Mitanni üsluplu silindir mühür ve mühür baskılarında görülen artış, kentin Mitanni kontrolü altında bir ticari merkez haline dönüştüğünü vurgulayan kanıtlar olarak değerlendirilmelidir. Yeni dönem kazılarında bulunan ve aynı mührü ait iki adet mühür baskısı parçası İri-Halpa adlı bir şahsa aittir. Bu mühür baskılarında kanatlı

² Orta-Geç Tunç Çağı geçiş dönemine ait bu tabaka üzerine kapsamlı bir C14 projesi gerçekleştirilmiş olup mutlak kronolojiye ait veriler bir başka çalışmada değerlendirilecektir.

³ Benzer bir durum için bkz. Schwartz 2014: 271.

kuş/grifon adam ve üzerine yürüyen fırtına tanrısı⁴ tasvir edilmiştir (Fig. 7; Yener 2008: 175). Aynı mührü ait baskılar Woolley kazılarında IV. Tabaka Sarayı tabletlerinde de bulunmuştur (Wiseman 1953: 110, AT 419 [ATT/38/19]; Collon 1975: 118, No. 216). Bu bağlamda V. Tabaka ve IV. Tabaka Sarayı yöneticileri arasında doğrudan bir ilişki olduğu gözükmemektedir (Yener 2008: 175).

Alalah'taki Mitanni hakimiyeti ile bunun uluslararası etkisini, Geç Tunç Çağı'nın en önemli yazılı belgelerden biri olan Kral İdrimi Heykeli üzerinde yer alan otobiyografiden görebilmekteyiz (Smith, 1949; Sasson 1981). MÖ 13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlediğimiz Ib Tabakası Tapınağı'nın içerisinde bir çukurda iki parçaya ayrılmış bir şekilde bulunan heykelin, büyük olasılıkla MÖ 15. yüzyılın ilk çeyreğinde işlendiği, sonrasında krallık yadigarı olarak saklandığı ve Ib Tabakası Tapınağı'nın tahribatı öncesinde de zarar görmemesi için tapınak içinde bir çukura bilinçli olarak gömülmüş olduğu görüşü hakimdir (Smith 1949: 2; Woolley 1953: 141; Fig. 8). İdrimi heykelinin üzerinde oturduğu tahtın tapınağın içinde bulunmuş olması ise bu savı destekler niteliktedir (Sasson 1981: 324). Ancak heykel üzerinde Alalah'ta herhangi başka bir yazılı belgede adı geçmeyen İdrimi'nin oğlu Addu-Nirari isminin geçiyor olması, bu heykelin Addu-Nirari tarafından yaptırılmış olabileceği şeklinde yorumlamalara yol açmıştır (Fink 2010: 94-98).

İdrimi Heykeli üzerinde yer alan Akadça yazılmış 104 satırlık çivi yazılı metinde MÖ 15. yüzyılın politik dengelerine atıflarda bulunmaktadır. Bu otobiyografi masalsi ve abartılı bir anlatım diline sahip olduğu için gerçekliği sorgulanabilir olsa da, dönemin politik atmosferi hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla son derece önemlidir⁵ (Smith 1949; Oller 1977; Dietrich ve Loretz 1981). Heykelde bahsi geçen metne göre Halep Hanedanlığı'ndan gelen İdrimi bölgede ve kentte yaşanan politik dengesizlik yüzünden topraklarından ayrılmak zorunda kalmıştır. Bölgedeki idari otoriteyi yeniden kurmak ve Mukiş Krallığı'nı sahiplenmek adına bir dizi politik antlaşmalar yaptığını varsaydığımız İdrimi'nin özellikle Alalah tahtına oturmak için Mitanni Kralı Parattarna'nın desteğini aldığını belirtmesi de, bölgenin hali hazırda Mitanni kontrolü altında olduğunu göstermektedir (Klengel 1992: 88; von Dassow 2008: 23). Yerel halkın desteğini almış ve Mitanni'ye sadık bir kralın Mukiş topraklarının yönetimine geçmesi kuşkusuzdur ki Mitanni kralı için de son derece önemlidir. İdrimi'yle birlikte Mukiş Krallığı uzaktan kontrol edilebilen bir vasal olarak Mitanni'ye hizmet etmeye başlamış, krallığın liman kenti Sabuniye (bkz. Woolley 1953; Pamir 2013) üzerinden Ege adaları, Kıta Yunanistan, Kıbrıs ve Mısır gibi Doğu Akdeniz ticaret ağı merkezlerine ulaşım sağlanmış ve imparatorluğun denize açılan batı sınırları yaklaşan Hitit tehlikesine karşı koruma altına alınmıştır. İdrimi'nin otobiyografisinde, kente dönüşünü deniz yoluyla Samandağ üzerinden yaptığını vurgulamış olması dönem içerisinde gelişen deniz ağlarının önemini de vurgulamaktadır.

⁴ Karşılaştırmalı örnekler için bkz. Erkanal 1993: 132.

⁵ Türkçe çeviri için bkz. Bülbül 2010.

Fig. 8. Ib Tabakası Tapınağı'nda çukura gömülü halde bulunan İdrimi Heykeli (University College London Arşivi)

Mitanni himayesi altında İdrimi Hanedanlığının hüküm sürdüğü Alalah IV. Tabaka (MÖ 15. yüzyıl), Mitanni toplumsal yapısının yanı sıra siyasi ve politik ilişkilerini anlamamıza yönelik hem yazılı belgelere hem de zengin bir materyal kültürüne sahiptir. IV. Tabaka Sarayı içerisinde bulunan çivi yazılı tabletlere göre; bu yapı, her ne kadar Niqmepa ve oğlu İlimilimma dönemlerine tarihlenmiş bir saray olarak kabul edilmiş olsa da saray içerisinde bulunan İdrimi dönemine ait iki tablet bu yapının İdrimi'yle ilişkili olduğu savını güçlendirmiştir (von Dassow 2008: 36). Bu arkeolojik bulgular, İdrimi heykelinde bahsi geçen ve bir saray yaptırdığını ifade eden bölümle uyum sağlamaktadır (Smith 1949: 21).

İdrimi'nin, kentin idari otoritesini yeniden kazandığı süreçte yeni yaptırdığını söylediği saray yapısı, bölgedeki siyasi değişimin bir sembolü olarak görülmelidir (Akar ve Yener 2013: 7). Bu değişim Alalah'ta her yönüyle bir değişime neden olmuştur. Kentin Saraylar Bölgesi olarak tanımladığımız kuzey tepe kısmında önceki dönemlerden beri

Fig. 9. IV. Tabaka Sarayı'nın bit-hilani üsluplu girişi (University College London Arşivi)

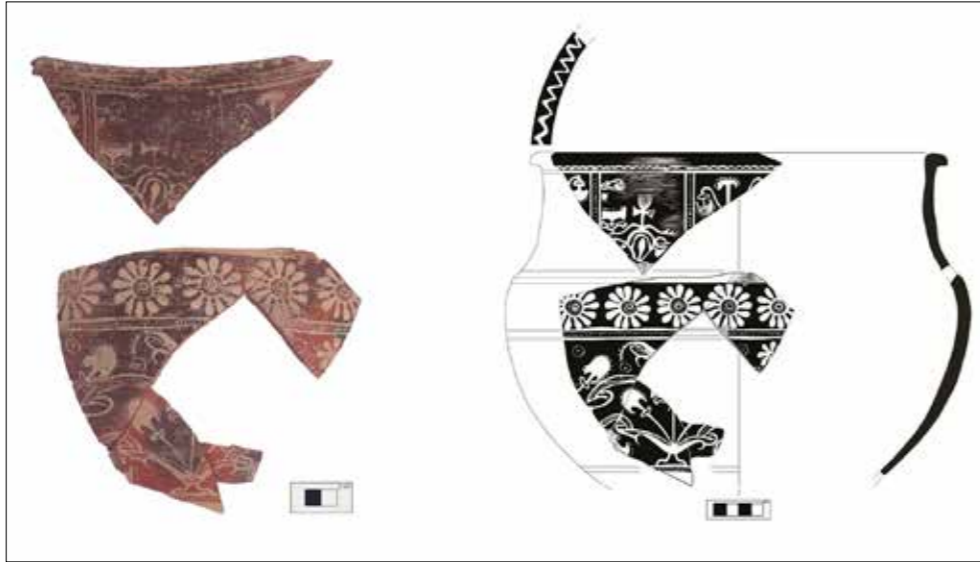

Fig. 10. Aççana/Nuzi Seramiği Krater (Fotoğraf: M. Akar, Çizim: N. Bataray, Alalah Kazı Arşivi)

kuzeybatı-güneydoğu eksenli olan yapılaşma, bu tabakada kuzeydoğu-güneybatı eksenine sahiptir ve Woolley tarafından V. Tabakaya tanımlanan kale yapısını da asimetrik olarak kesmektedir. İdari nitelikli yapıların oryantasyonunda yaşanan bu değişim şehir planını doğrudan etkilemiş olmalıdır. IV. Tabaka Sarayı, orthostatlı duvarları ile taş basamaklı ve sütunlu girişiyle *bit hilani* stilinde inşa edilmiş yapılara en erken örnektir (Fig. 9). Konumlandırılış şekli ve mimari stiliyle radikal bir değişimi vurgulayan bu yapının çağdaşı ve benzeri olan bir başka yapı ise bir diğer Mitanni merkezi olan Tell Brak'ta açığa çıkarılmıştır (Oates v.d. 1997: 4, fig. 12; ayrıca bkz. Frankfort 1952). Bu nedenle yapının Mitanni üslubunu yansıttığı düşünülebilir.

IV. Tabaka Sarayı'nda bulunan yazılı belgelere göre sırasıyla İdrimi, Niqmepa, İlimilimma (Wiseman 1953); Hitit Kralı I. Šuppiluliuma ve Ugarit Kralı III. Nigmaddu arasındaki yazışmada (CTH 46, Beckman, 1999: 30-32) Hititlere karşı oluşturulan Suriye Koalisyonunda bahsi geçen Mukış kralı İtur-Addu (Singer 1999: 629) ve ismi sadece İdrimi'nin otobiyografisinde geçen Addu-Nirari, Mukış'in Mitanni'ye bağlı kralları olarak tanımlanabilir. Ancak Aççana Höyük'te İtur-Addu ve Addu Nirari'ye ait herhangi bir yazılı belge bulunmaması nedeniyle son iki ismin Alalah tabakalarıyla olan eşleştirmesi problemlidir.

IV. Tabaka tabletlerinde Amik Ovası yüzey araştırmalarında tespit edilen Geç Tunç Çağı yerleşimlerinden daha fazla kent isminin yer alması, Mukış Krallığı'nın modern Amik Ovası sınırları dışında çok daha geniş bir alanı kontrolü altına aldığı görüşünü de ortaya çıkarmıştır (Casana 2009: 31). Ancak yüzey araştırması verisinden elde edilen seramik kronolojisinde var olan problemler ve birçok Amik yerleşiminin alüvyon dolgu altında kalmış ya da tahrip olmuş olması bu yaklaşıma şüpheyle bakılması gerektiğini göstermiştir (Bulu 2017; Yener v.d., 2017).

MÖ 15. yüzyıla tarihlenen Alalah IV. Tabaka Sarayı tabletleri daha çok Mitanni İmparatorluğu'nun toplum anlayışındaki sınıflaşmaları ve kentin sosyo-ekonomik yapısını anlamaya ışık tutar niteliktedir (Wiseman 1953; von Dassow 2008). Söz konusu tabletlere göre, Mitanni hükümü altında gelişen ve sosyal tabakalaşmayı tanımlayan dört ana sosyal sınıf mevcuttur. Sistemin en üstünde yer alan ve krala yakın şahısların oluşturduğu soylu sınıfı *maryanni* olarak tanımlanmıştır (von Dassow 2008: 269). Hint-Aryan *Marya* (genç adam) kelimesinden gelen bu sınıf tanımlaması, Mitanni İmparatorluğu'nun Hint-Aryan kökenli bir yönetici sınıfa sahip olabileceği savını ortaya koymuştur (Anthony 2007: 50). Ancak Hurri topluluklar ve Yakın Doğu'nun geneline yayılan soylu sınıflarını tanımlamada kullanılan *maryanni* kavramı ve Hint-Aryan ilişkisi tartışmaya açık bir konudur (Schwartz 2014: 268; von Dassow 2014: 27). *Maryanni* sınıfı atlı savaş arabasına sahip özgür soylu grubunu tanımlamaktadır. Bu sınıfın üyeleri yönetici vasfına sahipken aynı zamanda askeri sistemi oluşturan yapının en üstünde yer alırlar (Green 1983: 184; von Dassow, 2008: 97; 2014: 27). *Ehelle* olarak tanımlanan ikinci grup ise kurtarılmış, özgür kişilerden oluşmaktadır. Yazılı belgelerde bu şahısların kimden veya neden kurtarıldığı belli değildir ancak vergi vermekle yükümlü olmayan kişiler olarak yorumlanabilirler (von Dassow 2008: 97). Bu grubu, soylu sınıfıyla ilişkili ve yüksek öneme sahip işlerde görev alan şahısların oluşturduğu söylenebilir. Saraya hizmet eden ve özellikle belirli bir zanaatı icra eden kişiler (marangozlar, dokumacılar, ve metal ustaları) bu gruba dahildirler. Von Dassow (2008: 324) bu sınıfın gelişmesi ve Alalah nüfusu içerisinde yüksek bir sayıya sahip olmasının, *maryanni* sınıfının ihtiyaçlarıyla doğru orantılı olduğunu ifade eder. At arabası imalatı ve silah üretimi gibi birçok askeri ihtiyacın karşılanması da bu sınıfın elindedir. Bu grubun, kentin Doğu Akdeniz ticaret yolları içerisindeki stratejik konumuna bağlı olarak saray ekonomisi içerisinde önemli bir konuma sahip olduğunu düşünmek gerekir.

Yeni dönem arkeolojik kazılarda, höyüğün Alan 4 olarak adlandırılan güneybatı tepe düzlüğünde 64.72 no'lu plan-karede Geç Tunç I Dönemi'ne tarihlenen 4. ve 5. evrelerinde özellikle yüksek bir sınıfa ait yetişkinlerin olduğu mezarlar açığa çıkarılmıştır (Yener ve Akar 2018: 544). İyi beslenmeye bağlı obeziteyle ilişkilendirilen Diffüz İdiopatik İskelet Hiperostozu (Dish hastalığı) izleri taşıyan yetişkinlerde eklem ve omurga hastalığına ait izler ise gözükmemektedir (Shafiq 2018: 198). Bu durum göreceli olarak rahat bir hayata sahip olduklarını gösterirken, dişlerde gözlemlenen aşırı deformasyonlar ise bunun deri işçiliği gibi bir zanaatta dişlerin kullanılmasıyla ilişkili olabileceği ihtimalini ortaya koymuştur. Söz konusu bulgular ışığında, bu bireylerin yazılı metinlerde bahsi geçen *ehelle* sınıfı içerisindeki zanaatkarları temsil ediyor olabileceğini söylemek mümkün olabilmektedir (Shafiq 2018: 201).

Haniabbe olarak tanımlanan üçüncü sınıfın ise fakirleri tanımladığı görüşü hakimdir. Ancak fakir kavramının hangi kriterlere göre tanımlandığına dair kesin bir bilgi yoktur (Green 1983: 192; von Dassow 2008: 100; 2014: 27; Valério 2011: 174). Bu hiyerarşik sistemin en altında yer alan *hupše* sınıfı ise kırsalda yaşayan ve tarımla uğraşan köylüler olarak tanımlanmıştır (von Dassow 2008: 102). Alalah IV. Tabaka arşivleri, bahsi geçen

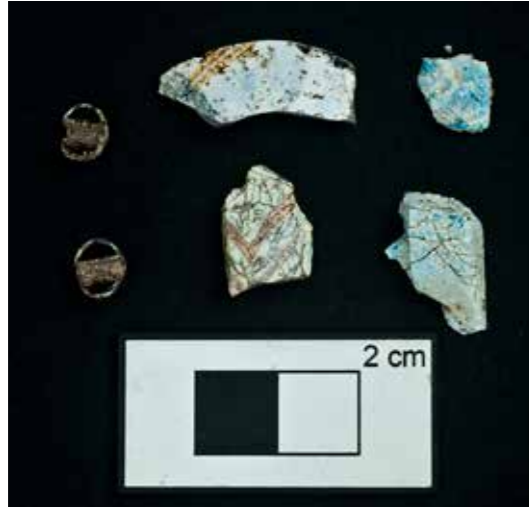

Fig. 11. Geç Tunç I-II dönemi polikrom cam vazo ve boncuk parçaları (M. Akar, Alalah Kazı Arşivi)

bu dört sınıf arasında geçişler olduğuna dair veriler de sunmaktadır. Örneğin; Kral Niqmepa'nın mührüyle damgalanmış AIT 15 (ATT/38/49) no'lu tablette, Kabiya ve ailesinin bundan böyle *maryanni* statüsü kazandığı vurgulanmıştır (Wiseman 1953: 39; von Dassow 2005: 27; Yener 2015: 208).

Sosyal tabakalaşmayı tanımlayan bu sistem içerisinde ayrı olarak değerlendirilen bir diğer grup ise *Habiru*'lardır. *Habiru* kelimesinin 'Hebrew' (Yahudi) kelimesiyle olan ilişkisi ve bu grupların Mısır'dan Suriye'ye kadar geniş bir bölgede konumlanmış olmaları özellikle Ahitsel Arkeolojide ilgi çeken

bir konu haline gelmiştir (Waterhouse 2001; Na'aman 1986). Ancak *Habiru*, Yakın Doğu içinde kendi toprağından ayrılmış ve başka topraklarda göçebe olarak yaşayan grupları tanımlayan bir sınıf olarak kabul edilmektedir (von Dassow 2008: 108).

Alalah'ta görülen bu sosyal tabakalaşma Mitanni sistemini tanımlayan bir referans olarak değerlendirilse bile, bu sistemin Mukiş Krallığı'nın kendi jeo-politik, kültürel ve ekonomik yapısı içerisinde gelişen olaylara bağlı bir yerel adaptasyonu olabileceğini de dikkate almak gerekmektedir (bkz. von Dassow 2014: 28).

Mitanni Çatısı Altında Uluslararası Politika

İdrimi hakimiyetine ait dönemin politik yapısını anlayabileceğimiz yazılı belgeler ne yazık ki sınırlıdır. Ancak bunlardan AIT 3 (ATT/38/198) no'lu tablette Mukiş Kralı İdrimi ile Kizzuwatna Kralı Piliya arasında imzalanan ve kaçakların karşılıklı değiş tokuşunu içeren antlaşma Mitanni Kralı Baratarna'nın mührüyle damgalanmıştır (Wiseman 1953: 31). Bu belge, İdrimi'nin uluslararası politikada Baratarna'nın iznini alarak hareket ettiğini göstermektedir. Her ne kadar antlaşma Mitanni kralının onayıyla hazırlanmış olsa da Kizzuwatna kralı Piliya'nın Mitanni'ye bağlı olup olmadığı kesin olarak anlaşılamamaktadır (von Dassow 2008: 34).

İdrimi'den sonra krallığın başına geçen Niqmepa dönemine ait üç önemli tableten de burada bahsetmek gerekir. AIT 2 (AT.211 + AT.212) no'lu tablet, Alalah kralı Niqmepa ile Tunip Kralı Ir-Tešup arasında gerçekleşen bir sınır antlaşmasıdır ve adı geçmeyen bir Hurri kralının onayıyla imzalandığı görülmektedir (Wiseman 1953: 26-31). AIT 14 (ATT/38/44) no'lu tablette Kizzuwatna Kralı Sunassura ile Mukiş Kralı Niqmepa arasında Alawari şehrinin kimin himayesinde kalması gerektiği üzerine bir anlaşma sağlanır

(Wiseman 1953: 39). AIT 13 (ATT/38/52) no'lu tablette ise, İrip-Hazzi adlı şahsın Niqmepa yerine Mitanni kralına karşı sorumlu olduğunu iddia etmesi üzerine, hizmetlerinin Niqmepa'ya bağlı olması gerektiği sonucuna varılır. Her iki tabletin de Şauššattar mührüyle onaylanmış olması Alalah'ın iç ve dış işlerinde Mitanni Kralına bağlı olduğunu göstermektedir (Wiseman 1953: 39; von Dassow, 2008: 49).

Mitanni Sanatına Yerel Yaklaşımlar

Mitanni sanatının en güzel örnekleri arasında sayılan ve adını ilk bulunduğu yer olan Nuzi (Yorgan Tepe)'den alan Nuzi Seramikleri, soylu sınıfının içki kültürüyle ilişkili olduğu düşünülen boyalı bir seramik grubudur (Starr 1939; Stein 1984). Alalah'ta Nuzi Seramiklerinin IV. Tabaka öncesindeki varlığı kuşkuludur (Woolley 1955: 348, dipnot 5). IV. Tabakada özellikle sarayda bulunan bu tip kaplar daha sonra III., II. ve I. Tabakalarda kent soylu sınıfının yaşadığı düşünülen evlerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yeni dönem kazılarında da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Özellikle bir Hitit yönetiminin var olduğu II. Tabakaya ait yapılarda çok sayıda bulunan Nuzi Seramikleri, bu boyalı seramik grubunun Alalahlılar tarafından beğenildiğini göstermektedir. Yakın zamanda yapılan bilimsel analizler, Nuzi Seramiklerinin tek bir merkezde üretilip çeşitli yerleşimlere dağıtıldığı önerisinin aksine (Stein 1984: 28), MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Aççana Höyük Nuzi Seramiklerinin ithal olmadıklarını ve Alalahlı çömlekçiler tarafından yerel olarak üretildiklerini ortaya koymuştur (Erb-Satullo v.d. 2011). Benzer bir durum Orta Fırat ve Yukarı Dicle merkezlerinde Mitanni ile ilişkilendirilen ve Alalah'ta yerel üretime işaret eden kırmızı bant boyalı seramik grupları için de geçerlidir (Mullins 2010: 63-66, fig. 3.3., benzerleri için bkz. Baştürk 2017: 36, fig.3).

Alalah'ta büyük ilgi ve kabul gören Nuzi Seramiklerine özellikle Ege kültürüne ait olduğu düşünülen çift balta motifi ile Mısır kültürünün izlerini taşıyan papirüs ve lotus çiçekleri motiflerinin de eklenmesiyle, literatüre Aççana Seramiği (*Atchana Ware*) olarak giren yerel bir stilin geliştiği görülmektedir (Woolley, 1955: 349, Pl. 102: a; Pl. 103: a,f. Pl. 195: ATP/47/73; ayrıca bkz. Bataray 2012: 20-23). Seramik boyama sanatında Aççana Nuzi Seramiğiyle gelişen bu çeşitlilik, Alalah'ın kozmopolit altyapısıyla birebir ilişkilidir (Fig. 10).

Mitanni kültürünün izlerine rastlanan bir diğer materyal grubu ise vitrifiye eserlerdir. Alalah'taki yeni kazılardan elde edilen cam, frit ve fayans türevi cürüfler ile açığa çıkarılan endüstriyel fırınlar üzerinde yapılan analizlerde Alalah'ta hem cam üretimi hem de cam işçiliği olduğunu gösteren bulgulara rastlanmıştır (Yener ve Yazıcıoğlu 2010: 107; Dardeniz 2014; 2017; 2018). Polikrom cam vazolar ve sayısı binleri geçen cam boncukların kalitesi, Alalahlı zanaatkarların üretim teknolojisinde ulaştıkları noktayı göstermektedir (Fig. 11). Birebir benzerlerine Nuzi, Tell al Rimah ve Tell Brak gibi Mitanni merkezlerinde rastladığımız vitrifiye boncukların (McDonald 1997: 101) hemen hemen her bağlamda bulunuyor olmasının takı kültürünün de önemini vurgulamaktadır. Vitrifiye boncukların taş

Fig. 12. Mitanni dönemi stilize kadın ve erkek heykelleri (Fotoğraf: M. Akar, Alalah Kazı Arşivi, bkz. Woolley, 1955: Levha XLIV)

türevlerine nazaran sayıca fazla olması hem dönemin estetik yaklaşımlarına hem de cam işçiliğinin getirdiği hızlı üretim teknolojilerine işaret ettiği söylenebilir. MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlediğimiz bir çocuğa ait soylu mezarında bulunan çok sayıdaki cam takı eşyası ise bu savı kanıtlar niteliktedir (Yener ve Akar 2014: 42).

Cam işçiliğinde yakalanan bu yüksek kalite taş eserlere baktığımızda farklı bir görüntü sunar. İdrimi heykeli dahil olmak üzere Alalah'ta bulunan diğer Geç Tunç Çağı heykel ve heykelcikleri kaba hatlara sahiptirler. Alalah VII. Tabaka Tapınağı'nda bulunan ve muhtemelen kral Yarimlim'e ait olan heykel başı, Orta Tunç Çağı heykeltıraşlığının en güzel örneklerinden biridir ve heykeltıraşların zanaatlarında ulaştıkları noktayı göstermektedir (Fig. 12; Woolley, 1955; Akar 2017). Geç Tunç Çağı'nda üretilen kaba heykellerin tapınak, ev ve şehir kapısı girişlerinde koruyucu semboller olarak kullanıldığı savından yola çıkıldığında (Carter 1970: 39) söz konusu dönemde yaşanan bu üslup değişikliği, heykeltıraşlıkta bir gerilemeden öte kötülüğe karşı koruyucu gücü olan nesnelere kullanımının yaygınlaşması olarak kabul edilebilir (Yener 2015: 207, fig. 3).

Mitanni Dönemi Sonrası Alalah

IV. Tabaka Sarayı ya Hitit istilaları ya da kentte gerçekleşen bir iç isyan sonucu yakılıp yıkılmış olmalıdır. Yaklaşık MÖ 1400-1390 tarihlerinde gerçekleşmiş olabileceğini

düşündüğümüz bu olay ve sonrasına ait arkeolojik veriler ise Woolley kazılarında son derece eksiktir. Bu dönemde Mukiş Krallığı'nın yönetimi Alalah'ın son krallarından biri olan İtur-Addu hükmünde devam etmiş olmalıdır. Ancak çok geçmeden hem krallık hem de Mitanni İmparatorluğu, Hitit kralı I. Šuppiliuma'nın Kuzey Suriye seferleri sonucu Hitit İmparatorluğu'nun kontrolü altına girmiştir. Bu olayın bir sonucu olarak Alalah'ta 200 yıllık bir zamana yayılan Mittanni gelişim ve etki süreci son bulur (Singer 1999: 629-349). Woolley yayınlarında yer almayan ve Mitanni egemenliğinin sonu ile Alalah'ta Hitit tabakalarının başlaması arasındaki döneme ait bulgular, 2009-2017 yılları arasında gerçekleştirildiğimiz kazılarda açığa çıkarılmıştır. Yeni kazı sonuçlarına göre Alalah IV. Tabaka Sarayı ve Kalesi'nin yakılıp yıkılmasının ardından Woolley'nin tanımladığı gibi bir Hitit tabakasının varlığından söz etmek mümkün değildir (Yener 2013: 15; Akar 2013: 42). 33.53/54 no'lu plan-karelerde gerçekleştirilen yeni kazılar ışığında IV. Tabaka Kale yapısının, tahribatının ardından üç farklı tamir evresi geçirdiği tespit edilmiştir. Plan-kare stratigrafisine göre üç alt evrenin (2a-b-c) varlığı, yazılı belgelerde bahsi geçen kral isimlerini ve bu şahısların yaşamış olabileceği dönemleri arkeolojik olarak destekler niteliktedir. IV. Tabaka Sarayı'nın yakılıp yıkılması ile Hitit tabakaları arasında Woolley yayınlarında yer almayan tabakaların tespit edilmiş olması, arşivleri Alalah'ta bulunmayan iki kralın (Addu-Nirari ve İtur-Addu) hükmüne yetecek zaman diliminin arkeolojik tabakalaşma açısından mümkün olduğunu göstermektedir.

MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mukiş toprakları Hitit İmparatorluğu'na bağlı bir merkez olur. Ancak bu idari otoritenin değişimi, Mitanni döneminde gelişip kök salan teknolojik ve sanatsal yaklaşımların terk edilmesine neden olmaz. Nuzi Seramikleri ve vitrifiye gruplarının üretimine devam edilmesi, bu üslupların Alalahlılar tarafından uzun süre kabul gördüğünü ve yerel sanatın bir parçası haline geldiğini göstermektedir.

Mitanni İmparatorluğu'nun batı cephesi olan Mukiş Krallığı'nın başkenti Alalah'ta Geç Tunç Çağı tabakalarının incelenmesine devam edilmektedir. Mitanni hakimiyeti altında gelişen toplumsal yapı, gündelik yaşam ve üretim teknolojileri gibi konular, özellikle kentin Saraylar Bölgesi'nden uzak, ev ve işlik nitelikli yapıların yer aldığı höyüğün güney uzantısında gerçekleştirilen kazılarla irdelenmektedir. Böylelikle İmparatorluk politikalarının yerel topluluklar üzerindeki etkisinin maddi kalıntılara bağlı kalarak incelenebilmesi hedeflenmektedir.

Kaynakça

Akar, M. 2013

“The Late Bronze Age Fortresses at Tell Atchana/Alalakh. Architecture and Identity in Mediterranean Exchange Systems”, K. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia*. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31-June 1, 2010, Leuven: 37-60.

Akar, M. 2017

“Late Middle Bronze Age International Connections: An Egyptian Style Kohl Pot from Alalakh”, E. Kozal – M. Akar – Y. Heffron – Ç. Çilingiroğlu – T. E. Şerifoğlu – C. Çakırlar – S. Ünlüsoy – E. Jean (eds.), *Questions, Approaches, and Dialogues in the Eastern Mediterranean Archaeology. Studies in Honor of Marie-Henriette and Charles Gates*, Münster: 215-228.

Akar, M. – K. A. Yener. 2013

“Alalakh'ta 10 Yıllık Ardından”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 35: 4-10.

Anthony, D. W. 2007

The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World, Princeton.

Astour, M. C. 1972

“Hattusilis, Halab, and Hanigalbat”, *Journal of Near Eastern Studies* 31: 102-109.

Astour, M. C. 1989

Hittite History and Absolute Chronology of the Bronze Age. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature, Partille.

Bartl, P. V. – D. Bonatz. 2013

“Across Assyria's Northern Frontier: Tell Fekheriye at the End of the Late Bronze Age”, K. A. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia*. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31-June 1, 2010, Leuven: 263-292.

Baştürk, E. 2017

“Türbe Höyük II. Tabaka Geç Tunç Çağ Çanak Çömleği”, *CollAn16*: 31-54.

Bataray, N. 2012

Aççana Höyük'te 2006-2011 Yıllarında Bulunan Nuzi Çanak Çömleği, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale.

Beckman, G. M. 1999

Hittite Diplomatic Texts, Atlanta.

Bergoffen, C. J. 2005

The Cypriot Bronze Age Pottery from Sir Leonard Woolley's Excavations at Alalakh (Tell Atchana), Vienna.

Bryce, T. 2005 (1998)

The Kingdom of Hittites, Oxford.

Bulu, M. 2017

“A New Look at the Periphery of the Hittite Empire: Re-evaluating Middle and Late Bronze Age Settlements of the Amuq Valley in the Light of Ceramics”, M. Alparslan (ed.), *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East*. Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in Istanbul, 25th-26th October 2013, İstanbul: 185-208.

Burney, C. 2004

Historical Dictionary of the Hittites, Oxford.

Bülbül, C. 2010

“İdrimi Zamanında Alalakh Krallığı”, *History Studies* 2: 15-27.

Çakırlar, C. 2009

“Aççana Höyüğü'nde Arkeozooloji Çalışmaları: 2007 Yılı Raporu”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 24: 253-267.

Çakırlar, C. – L. Gourichon – S. P. Birch – R. Berthon – M. Akar – K. A. Yener. 2014

“Provisioning an Urban Center Under Foreign Occupation: Zooarchaeological Insights into the Hittite Presence in Late Fourteenth Century BCE Alalakh”, *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 2(4): 259-276.

Carter, T. H. 1970

“The Stone Spirits”, *Expedition* 12: 22-40.

Casana, J. 2009

“Alalakh and the Archaeological Landscape of Mukish: The Political Geography and Population of a Late Bronze Age Kingdom”, *Bulletin of the American School of Oriental Research* 352: 7-37.

Collon, D. 1975

The Seal Impressions from Tell Atchana/Alalakh, Kevelaer.

Cooper, J. – G. M. Schwartz – R. Westbrook. 2005

“A Mitanni Era Tablet from Umm el-Marra”, G. Wilhelm – D. I. Owen (eds.), *General Studies and Excavations at Nuzi 11/1. Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, Bethesda, Md.: 41-56.

Dardeniz, G. 2014

“Alalakh (Tell Atchana Höyük): Geç Tunç Çağı'nda Cam Üretimine Ait Yeni Bulgular”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 29: 165-173.

Dardeniz, G. 2017

“Sharing Technologies and Workspaces for Ceramic and Vitriified Material Production at Tell Atchana-Alalakh”, Ç. Maner – M. T. Horowitz – A. S. Gilbert (eds.), *Overturing Certainties*. Festschrift Presented to K. Aslihan Yener for her 40 years of Field Archaeology in the Eastern Mediterranean, Leiden: 157-170.

Dardeniz, G. 2018

“The Preliminary Archaeological and Scientific Evidence for Glass Making at Tell Atchana/Alalakh Hatay (Turkey)”, *Anatolian Archaeological Studies* 21: 95-110.

de Martino, S. 2004

“A Tentative Chronology of the Kingdom of Mitanni from its Rise to the Reign of Tusratta”, H. Hunger – R. Pruzinsky (eds.), *Mesopotamian Dark Age Revisited*. Proceedings of an International Conference of SCIEEM 2000 (Vienna 8th-9th November 2002), Wien: 35-42.

de Martino, S. 2014

“The Mittani State: The Formation of the Kingdom of Mittani”, E. Cancik-Kirschbaum – N. Brisch – J. Eidem (eds.), *Constituent, Confederate, and Conquered Space. The Emergence of the Mittani State*, Berlin: 61-74.

Dietrich, M. – Loretz, O. 1981

“Die Inschrift des Königs Idrimi von Alalah”, *Ugarit-Forschungen* 13: 201-278.

Erb-Satullo, N. L. – A. J. Shortland – K. Eremin. 2011

“Chemical and Mineralogical Approaches to the Organization of the Late Bronze Age Nuzi Ware Production”, *Archaeometry* 53(6): 1171-1192.

Erkanal, A. 1993

Anadoluda Bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları, Ankara.

Evans, J. M. 2008

“The Mitanni State”, J. Aruz – K. Benzel – J. M. Evans (eds.), *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, New Haven, London: 195-199.

Fink, A. S. 2010

Late Bronze Age Tell Atchana (Alalakh): Stratigraphy, Chronology, History, Oxford.

Frankfort, H. 1952

“The Origin of Bit Hilani”, *Iraq* 14: 120-131.

Gates, M.-H. 1981

“Alalakh Levels VI and V: A Chronological Reassessment”, *Syro-Mesopotamian Studies* 4/2: 11-50.

Gates, M.-H. 1987

“Alalakh and Chronology Again”, P. Åström (ed.), *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg, 20th-22nd August, 1987*, Gothenburg: 60-87.

Green, A. R. W. 1983

“Social Stratification and Cultural Continuity at Alalakh”, H. B. Huffmon – F. A. Spina – A. R. W. Green, *The Quest for the Kingdom of God: Studies in Honor of George E. Mendenhall*, Indiana: 181-203.

Klengel, H. 1992

Syria: 3000 to 300 B.C.: A Handbook of Political History, Berlin.

Klengel, H. 2011

“History of Hittites”, H. Genz – D. P. Mielke (eds.), *Insights into Hittite History and Archaeology*, Leuven: 31-46.

Kozal, E. 2010

“Cypriot Pottery”, K. A. Yener (ed.), *Tell Atchana, Ancient Alalakh. Volume 1. The 2003–2004 Excavations Seasons*, Istanbul: 67-80.

Landsberger, B. 1954

“Assyrische Königsliste und ‘Dunkes Zeitalter’”, *Journal of Cuneiform Studies* 8: 31-45

Lauinger, J. 2015

Following the Man of Yamhad. Settlement and Territory at Old Babylonian Alalah, Leiden, Boston.

Maidman, M. 2008

“Mitanni Royalty and Empire: How Far Back”, *Canadian Society for Mesopotamian Studies* 11&12: 15-28.

McDonald, H. 1997

“The Beads” D. Oates – J. Oates – H. McDonald (eds.), *Excavations at Tell Brak. Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian Periods*, Cambridge: 101-103.

McEwan, C. W. – L. S. Braidwood – H. Frankfort – H. G. Guterbock – R. C. Haines – H. J. Kantor – C. H. Kraeling. 1958 *Soundings at Tell Fakhariyah*, Chicago.

Morrison, M. A. 1993

The Eastern Archives of Nuzi, Indiana.

Mullins, R. 2010

“A Comparative Analysis of the Alalakh 2003-2004 Season Pottery”, K. A. Yener (ed.), *Tell Atchana, Ancient Alalakh. Volume 1: 2003-2004 Excavation Seasons*, İstanbul: 51-62.

Na'aman, N. 1986

“Habiru and Hebrews, the Transfer of a Social Term to the Literary Sphere”, *Journal of Near Eastern Studies* 45: 271-288.

Novák, M. 2007

“Mitanni Empire and the Question of Absolute Chronology: Some Archaeological Considerations”, M. Bietak (ed.), *The Synchronization of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. Vol. 3*. Proceedings of the SCIEEM 2000, 2nd Euroconference, Vienna 28th of May-1st of June 2003, Vienna: 389-402.

Novák, M. 2013

“Upper Mesopotamia in the Mitanni Period”, W. Orthmann – P. Matthiae – M. al-Maqdissi (eds.), *Archéologie et Histoire de la Syrie. La Syrie de l'époque néolithique à l'âge du fer*, Wiesbaden: 345-356.

Novák, M. – E. Kozal. 2017

“Alalakh and Kizzuwatna: Some Thoughts on the Synchronization”, Ç. Maner – M. T. Horowitz – A. S. Gilbert (eds.), *Overtuning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslıhan Yener*, Leiden: 296-317.

Oates, D. – J. Oates – H. McDonald. 1997

Excavations at Tell Brak. Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian Periods, Cambridge.

Oller, G. H. 1977

The Autobiography of Idrimi. A New Text Edition with Philological and Historical Commentary, University of Pennsylvania (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pennsylvania.

Otto, A. 2014

“The Organisation of Residential Space in the Mittani Kingdom as a Mirror of Different Models of Governance”, E. Cancik-Kirschbaum – N. Brisch – J. Eidem (eds.), *Constituent, Confederate, and Conquered Space. The Emergence of the Mittani State*, Berlin: 33-60.

Pamir, H. 2013

“A Late Bronze-Iron Age Port Settlement on the Northeastern Mediterranean Coast”, K. A. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Egypt*. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31-June 1, 2010, Leuven: 173-194.

Pfälzner, P. 1995

Mittanische und Mittelassyrische Keramik, Berlin.

Pfälzner, P. 2007

“The Late Bronze Age Ceramic Traditions of the Syrian Jazirah”, M. al-Maqdissi – V.Matoian - C. Nicole (eds.), *Céramique de l'âge du Bronze en Syrie II. L'Euphrate et la région de Jézireh*, Beyrouth: 232-300.

Redford, D. B. 1992

Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times, Princeton.

Rouault, O. 1998

“Recherches récentes à Tell Ashara-Terqa”, *Subartu* 4: 313-323.

Sağlamtimur, H. 2012

“Siirt-Türbe Höyük”, A. Çilingiroğlu – Z. Mercangöz – G. Polat (eds.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir: 401-419.

Sallaberger, W. – B. Einwag – A. Otto. 2006

“Schenkungen von Mittani - Könige an die Einwohner von Basiru. Die zwei Urkunden aus Tall Bazi am Mittleren Euphrat”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 96(1): 69-104.

Sasson, J. M. 1981

“On Idrimi and Sarruwa, the Scribe”, M. A. Morrison – D. I. Owen (eds.), *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians: In Honor of Ernest R. Lacheman*, Winona Lake, Indiana: 309-324.

Schwartz, G. M. 2014

“Reflections on the Mittani Emergence”, E. Cancik-Kirschbaum – N. Brisch – J. Eidem (eds.), *Constituent, Confederate, and Conquered Space. The Emergence of the Mittani State*, Berlin: 265-277.

Shafiq, R. 2018

“Olası Bir Seçkinler Mezarlığı Bulguları, Açıana Höyük (Alalah)”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 33: 193-209.
-Baskıda The “Well-Lady” of Alalakh, K. A. Yener – T. Ingman (eds.), *Alalakh and Its Neighbours*. Proceedings of the 15th Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum, June 10-12, 2015, Leuven.

Singer, I. 1999

“A Political History of Ugarit”, W. G. E. Watson – N. Wyatt (eds.), *Handbook of Ugaritic Studies*, Leiden: 603-733.

Smith, S. 1949

The Statue of Idrimi, London.

Starr, R. F. S. 1939

Nuzi. Report on the Excavations at Yorgan Tepe Near Kirkuki Iraq, Conducted by Harvard University in Conjunction with the American School of Oriental Research and the University Museum of Philadelphia, 1927 to 1931, Vol I. Text, Cambridge.

Stein, D. 1984

“Khabur Ware and Nuzi Ware: Their Origin, Relationship and Significance”, *Assur* 4: 1-65.

Valério, M. 2011

“Hani-Rabbat as the Semitic Name of Mitanni”, *Journal of Language Relationship* 6: 173-184.

van Koppen, F. 2004

“The Geography of the Slave Trade and Northern Mesopotamia in the Late Old Babylonian Period”, H. Hunger - R. Pruzinszky (eds.), *Mesopotamian Dark Age Revisited*. Proceedings of an International Conference of SCIAM 2000 (Vienna 8th–9th November 2002), Vienna: 9-33.

van Soldt, W. 2000

“Syrian Chronology in the Old and Early Middle Babylonian Periods”, *Akkadica* 119-120: 103-116.

von Dassow, E. 2005

“Archives of Alalah IV in Archaeological Context”, *Bulletin of the American School of Oriental Research* 338: 1-69.

von Dassow, E. 2008

State and Society in the Late Bronze Age: Alalah under the Mittani Empire, Bethesda.

von Dassow, E. 2014

“Levantine Politics under Mittanian Hegemony”, E. Cancik-Kirschbaum – N. Brisch – J. Eidem (eds.), *Constituent, Confederate, and Conquered Space. The Emergence of the Mittani State*, Berlin: 11-32.

Waterhouse, S. D. 2001

“Who Are the Habiru of the Amarna Letters?”, *Journal of the Adventist Theological Society* 12: 31-42.

Wilhelm, G. 1989

The Hurrians, Wiltshire.

Wiseman, D. J. 1953

The Alalakh Tablets, London.

Woolley, C. L. 1953

A Forgotten Kingdom: A Record of the Results Obtained from the Recent Important Excavations of Two Mounds, Atchana and Al Mina, in the Turkish Hatay, Baltimore.

Woolley, C. L. 1955

Alalakh: An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949, London.

Yener, K. A. (ed.). 2005

The Amuq Valley Regional Projects Vol.1. Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey, 1995-2002, Chicago.

Yener, K. A. (ed.). 2010

Tell Atchana, Ancient Alalakh. Volume 1. 2003-2004 Excavations Seasons, İstanbul.

Yener, K. A. 2008

“Açıana Höyüğü 2006 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 29: 171-186.

Yener, K. A. 2013

“New Excavations at Alalakh: The 14th-12th Centuries BC”, K. A. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia*. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, İstanbul May 31-June 1, 2010, Leuven: 11-36.

Yener, K. A. 2015

“Material Evidence of Cult and Ritual at Tell Atchana, Ancient Alalakh: Deities of the Transitional Middle-Late Bronze Period”, P. Ciafardoni – D. Giannessi (eds.), *From the Treasures of Syria. Essays on Art and Archaeology in Honour of Stefania Mazzoni*, Leiden: 203-215.

Yener, K. A. – M. Akar. 2014

“Aççana Höyük, Antik Alalakh Kenti 2012 Yılı Kazı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 35: 37-51.

Yener, K. A. – M. Akar. 2018

“Aççana Höyük (Alalah) 2016 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 39: 537-552.

Yener, K. A. – M. Bulu – M. Akar. 2017

“Amik Ovası Bölgesel Yüze Araştırması Projesi 2015 Çalışmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 34: 551-568.

Yener, K. A. – G. B. Yazıcıoğlu. 2010

“Excavation Results”, K. A. Yener (ed.), *Tell Atchana, Ancient Alalakh. Volume 1. 2003-2004 Excavations Seasons*, İstanbul: 11-32.

Yıldırım, N. 2017

“Mitanni Kralı Tušratta'nın Mektupları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 11(1): 151-168.

Zeeb, F. 2001

Die Palastwirtschaft in Altsyrien nach den Späthalbabilonischen Getriedelieferlisten aus Alalah (Schicht VII), Münster.

Roma'nın Anadolu'daki Doğu Sınırında Bulunan Karargahlar Üzerine Bir İnceleme¹

Dicle KAYA²

Keywords: Roman Empire, Eastern Frontier, Euphrates River, Headquarters, Legion

The Roman Empire built military structures on many frontiers from the beginning of the period they started extending their borders and establishing new provinces. Since the 1st c. A.D., the Euphrates River borderline, the Eastern frontier of the Empire, was equipped with military structures. However, there is no continuous fortification observed in this area as in the case of Hadrian's Wall. Thanks to the rescue excavations carried during the construction of dams on the Euphrates River in the 1970s, military structures, which were not well known by that time, were identified. Accordingly, the aims of this study are: to make an assessment of the Roman military quarters in the Euphrates River defense line identified in the borders of Turkey with the help of archaeological data; to try to understand the reasons of the change in the military architecture according to the borders; and to establish grounds for further studies of the eastern borderline of the Empire.

Anahtar Kelimeler: Roma İmparatorluğu, Doğu Sınır, Fırat Nehri, Karargâh, Lejyon

Roma İmparatorluğu, sınırlarını genişletmeye ve yeni eyaletler kurmaya başladığı dönemden itibaren sınır hattı üzerinde bir çok yere askeri yapılar inşa etmiştir. M.S. 1.yy'dan sonra imparatorluğun doğu sınırı olan Fırat nehir hattı da, askeri yapılarla donatılmıştır. Fakat burada Hadrianus Duvarı gibi kesintisiz bir tabkimat görülmez. 1970'li yıllardan itibaren Fırat Nehri üzerine inşa edilen barajlar sebebiyle gerçekleştirilen kurtarma kazıları ile birlikte, o zamana kadar fazla bilgi sahibi olmadığımız askeri yapılar tespit edilmiştir. Bu çalışmanın amacı, tespit edilmiş olan ve Türkiye sınırları içerisinde kalan Roma Dönemi Fırat nehir hattı savunmasına ait karargâhların, arkeolojik veriler yardımıyla bir değerlendirmesini yapmak; askeri mimarinin sınırlara göre değişiminin nedenlerini anlamaya çalışmak ve daha sonraki çalışmalar için doğu sınır hattı ile ilgili araştırma zeminini oluşturabilmektir.

¹ Birinci Hakeme Gönderilme Tarihi: 07.05.2018 Kabul Tarihi: 02.06.2018

İkinci Hakeme Gönderilme Tarihi: 07.05.2018, Kabul Tarihi: 12.06.2018

² Dicle KAYA (M.A.), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Doktora Programı. E-mail: 1diclekaya@gmail.com, Orcid No: 0000 0003 4728 4373

Giriş

MS 1.yy ortalarından itibaren Roma'nın askeri sınırı, doğuda Fırat Nehri'ne kadar genişlemiştir. Daha önce yalnızca geçici karargâhlar ve mobilize askeri birlikler bulunan sınır hattına imparatorluk kalıcı karargâhlar, kaleler, gözetleme kuleleri, yol ve köprüler inşa etmeye başlamıştır. Önce Parthlar, daha sonra Sasaniler ile Roma arasında sınır görevi gören Fırat Nehri'ne 1970'li yıllar itibariyle yapılan barajlar sebebiyle bir çok taşınabilir-taşınmaz kültür varlığı sular altında kalmıştır¹.

Fırat Nehri bölge için her dönemde hem stratejik, hem coğrafi hem de psikolojik bir sınır olmuştur. MS 17 yılında Kappadokia, İmparator Tiberius tarafından eyalet olarak düzenlenmiş ve Fırat Nehri sınır kabul edilmiştir (Tacitus. Ann. I.11). Bu tarihten M.S 69/70 yıllarına kadar Roma ile Parthlar arasında zaman zaman nehir üzerindeki adalarda görüşmeler gerçekleştirilmiş, anlaşmalar imzalanmıştır. MS 70 yılında Kudüs'ü kuşatan İmparator Vespasianus kenti ele geçirdikten sonra doğu sınırı düzenlemeye başlamıştır (Suetonius. Vesp. 8. 4) (Fig. 1). Bu dönemden itibaren nehrin batı kıyısında stratejik açıdan önemli olduğu düşünülen Zeugma, Samosata, Melitene ve Satala'ya karargâhlar inşa edilmiş; bunların bağlantı noktalarına da kaleler ve gözetleme kuleleri yerleştirilmiştir (Mitford 1974_b: 167; Yıldırım 2011: 10).

Vespasianus Dönemi'ne kadar hem Roma hem de Parthlar için Akdeniz'e en yakın yol güzergahı üzerinde yer alan Kappadokia ve Kommagene Krallıkları önemli konumdaydı. Traianus Dönemi'ne gelindiğinde Osrhoene ve Armenia civarındaki savaşlar sonucunda sınır, Dicle Nehri'nin doğusuna uzanmıştır. MS 117 yılında Roma İmparatorluğu, dört yönde de en geniş sınırlarına ulaşmış durumdadır. Hadrianus Dönemi'nde ise sınır, daha güvenli olduğu düşünülen Fırat'a tekrar çekilmiştir (Sartre 2008: 640). İmparator Septimius Severus Osrhoene, Syria ve Kuzey Mesopotamia topraklarını düzenlemiş, Syria'yı "Coele Syria" ve "Syria Phoenice" olarak iki eyalete bölmüştür. Coele Syria, Samosata'yı Dura-Europos'a bağlaması açısından önemlidir. Bu kuzey parçada *Legio III Scythica* ve *Legio XVI Flavia Firma*, güneyde ise *Legio III Gallica* vardır (Pollard-Berry 2012: 132). MS 198 yılında Mezopotamya'nın eyalet olarak düzenlenmesinin ardından *Legio I* ile *Legio III Parthica*, Singara ve Nisibis'e yerleştirilmiştir (Edwell 2008: 28). MS 212/213 yılında ise Edessa Krallığı kendini feshederek, Roma kolonisi olan Osrhoene'nin bir parçası olmuştur. MS 224 yılından itibaren Fırat'ın doğusunda Parthlar'ın varlığına son veren Sasaniler vardır. MS 3.yy'ın ikinci yarısı ile birlikte Roma ile Sasaniler arasında yapılan savaşlar neticesinde sınır hattında değişiklikler olmuş, Roma'nın MS 395 yılında ikiye bölünmesinin ardından askeri merkezlerin değişmesi sebebiyle lejyonlar da çeşitli üslere dağılmışlardır.

Fig. 1: Fırat Sınırı (Çevrimiçi: <http://www.limes2015.org/limes/roman-frontiers-and-world-heritage/>)

MS 70 yılından itibaren Roma'nın Anadolu'daki doğu sınır hattı boyunca *Legio III Scythica*, *Legio XII Fulminata*, *Legio XVI Flavia Firma*, *Legio XV Apollinaris*, kalıcı karargâhlara konuşlandığı bilinen lejyonlardır. MS 284-337 yılları arasında ise Hadrianus Limanı'ndaki *Classis Pontica* (Karadeniz Filosu)'nun ve Satala'ya giden güneydeki yolların güvenliğini sağlamak için *Legio I Pontica*, *Trapezos'a* konuşlandırılmıştır (Cowan 2015: 38).

Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırındaki Karargâhlar

Fırat Nehri sınır hattındaki en erken kalıcı askeri yapılar, Vespasianus Dönemi (MS 69-70) ile birlikte karşımıza çıkar. Bu dönemde Kappadokia'ya biri Satala diğeri Melitene olmak üzere iki karargâh inşa edilmiştir (Edwell 2008: 18). Antik yazarlarca Vespasianus Dönemi öncesinde de bazı askeri yapılardan bahsedilmekte, fakat bunların geçici inşalar olduğu düşünülmektedir. Dört ana karargâhın arasındaki kaleler ve gözetleme kuleleri ise büyük oranda Hadrianus Dönemi'nde inşa edilmiş olmalıdır (Edwell 2008: 22). *Itinerarium Antonini Augusti* ve *Tabula Peutingeriana*'da adı geçen bu yardımcı kaleler, birbirlerinden birer günlük yürüyüş mesafesi (yaklaşık 20 km) uzaklıkta bulunmaktadırlar (Mitford 1977: 507; Hodgson 1989: 180). Assur Koloni Çağı'ndan itibaren kullanılan ve İmparatorluk Dönemi'nde askeri nitelik kazanan yollar ise, Vespasianus ile Septimius Severus dönemlerinde standart hale getirilmiştir (Mitford 1977: 510). Bu çalışma kapsamında söz konusu askeri üsler, aşağıda güneyden kuzeye doğru incelenmiştir:

İmparatorluğun tüm doğu sınırındaki karargâhlar, standart biçimde alçak tahkimat duvarlı, bir veya birden fazla sur duvarı ile hendek ve sur boyunca belli aralıklarla yer alan, dışa çıkıntı yapmayan gözetleme kulelerine sahiptir. Tahkimatın içinde ise yönetim ile ilgili yapılar ve askerlerin konakladığı kişiler mevcuttur. Fakat imparatorluğun geç

¹ Doç. Dr. Aşkın Özdzibay'ın danışmanlığında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Yüksek Lisans Programı'nda 2017 yılında tamamlanan "Roma'nın Anadolu'daki Doğu Sınırı: Karargâhlar, Köprüler ve Yol Ağlarının Arkeolojik Açısından İncelenmesi" başlıklı tezden yola çıkılarak hazırlanan bu çalışmada, yalnızca Fırat Nehri boyunca yerleştirilen karargâhlara yer verilmiştir.

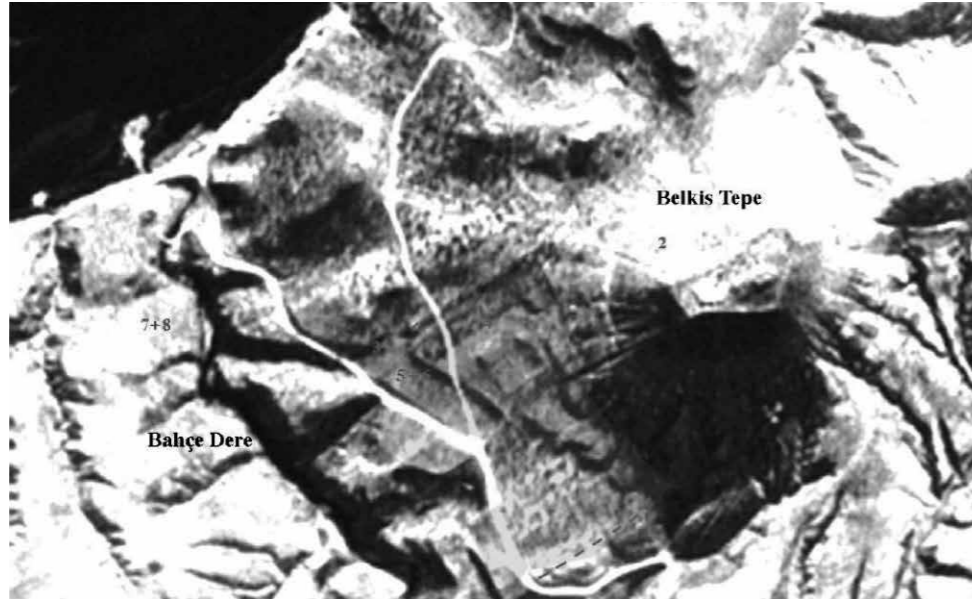

Fig. 2: Zeugma'daki At Meydanı'nda araştırılan alan (Hartmann-Speidel 2003: 110 Fig. 11).

dönemlerine gelindiğinde yapılar daha komplike, daha küçük ve kareye yakın bir form almaya başlamış, kuleler sur duvarından dışarıya çıkıntı yapacak şekilde inşa edilmiştir. Sur duvarlarının iç tarafına eklenen mekânlar askerlerin konaklaması için kullanılmıştır (Gregory 1996, 172).

Zeugma

İmparatorluğun, günümüzde Türkiye sınırları içerisinde kalan doğu sınırının en güneyindeki karargâh Zeugma (Seleucia ad Euphrates)'dir. Gaziantep sınırları içerisinde, Birecik'in 10 km kuzeyinde, Fırat'ın batı kıyısında yer alan Zeugma, Assur Koloni Çağı'ndan itibaren Fırat'ın geçildiği en önemli nokta olmuştur.

MS 58 - 63'te İmparator Nero tarafından bölgeye gönderilen Corbulo, komutasındaki binlerce lejyonerle Zeugma'da geçici karargâh kurmuştur (Tacitus. Ann. XII, 11-12). Bundan hemen sonra Zeugma'da ilk konuşlanan, *Legio X Fretensis*'tir (Iosephus: VII.1-3). Kudüs Kuşatması başlamadan hemen önce, geçişin kalıcı güvenliğini sağlamak amacıyla *Legio III Scythica* buraya konuşlanmış; *Legio X Fretensis* ise Zeugma'ya bir daha geri dönemeyerek Kudüs'e yerleşmiştir (Iosephus: III.4.2; V.1.6; VII.1.3; Tacitus. Hist.V.1).

Zeugma'nın Roma Dönemi sur sistemini anlamak amacıyla Gaziantep Arkeoloji Müzesi, Bern Üniversitesi ve Lausanne Üniversitesi 1996-2001 yıllarında, barajdan etkilenen öncelikli alanlarda çalışmalar yapmıştır. Uydu fotoğraflarında, Belkis Köyü'nün doğusunda, yukarı teras bölümünde dikdörtgen planlı ve birbiri üzerine eklenerek inşa edilmiş iki evreli bir yapı tespit edilmiştir. 11-12 hektarlık alandaki yapının duvarları kerpiç ve kilden, iç mekânlar ise kil ve tuğladan inşa edilmiştir (Hartmann-Speidel 2003: 104;

Hartmann-Speidel 1999: 418). Daha sonraki yıllarda, bu yapıların etrafında hendekler ve bunlarla aynı doğrultuda uzanan dikme delikleri tespit edilmiştir. Geçici malzeme ile inşa edilen bu yapılar, MS 1.yy'a tarihlendirilmiştir. Yapıların sırasıyla İmparator Tiberius ve Claudius dönemlerinde inşa edildiği düşünülmektedir (Hartmann-Speidel 2000: 337-338).

Hellenistik Dönem Akropolisi olan Belkis Tepe'nin kuzeybatısında "At Meydanı" olarak adlandırılan ve çok sayıda *Legio III Scythica* damgalı tuğla ele geçen yaklaşık 20 hektarlık alanda, 2002 yılından itibaren yüzey araştırması ve sondaj çalışmaları yapılmaya başlanmıştır (Fig. 2). Alanın güneyinde kalan Bahçedere ile Belkis Tepe arasındaki alanda teraslama yapıldığı görülmüştür. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultuda açılan sondajlarda, platonun batı yamacına paralel uzanan, büyük dikdörtgen taş bloklar ile çakıl ve kum kullanılarak kaba inşa edilmiş 1 m genişlikte duvarlar tespit edilmiştir (Hartmann-Speidel 2003: 107-109). Farklı açmalardaki stratigrafi/tabakalanma burada birkaç evre olduğunu göstermektedir ve bu durum buluntularla da kanıtlanmaktadır (Hartmann-Speidel 2003: 109).

Sondajlarda duvarların yanı sıra dikme oyukları, ok ve mızrak uçları, askeri zırh parçaları, Claudius ve Traianus dönemlerine tarihlendirilen, üzerinde kontrmark bulunan birer sikke, MS 3.yy ortalarında Zeugma darphanesinde basılmış bir sikke ve çok sayıda lejyon damgalı tuğla bulunmuştur.

2003 yılında, 2002 yılı çalışma alanının kuzeybatı köşesindeki 100x200 m'lik alanda çalışmalar devam etmiş, yeni sondajlar açılmıştır. Bu sondajlarda, yapının kanalizasyon sistemine ait pişmiş toprak künkler, duvar temelleri ve latrinayla ilişkili olduğu düşünülen bazı buluntular tespit edilmiştir (Fig. 3) (URL 2: 5). Tüm verilere göre yaklaşık 1 hektarlık alanı kaplayan ve dikdörtgen planlı bu yapının, askeri amaçla kullanılmış olabileceği düşünülse de, Zeugma'da sürekli kalan bir lejyondaki yaklaşık 5000 askerin konaklayabileceği büyüklükte değildir (Hartmann-Speidel 2013: 384).

Samosata

Adıyaman il sınırları içerisindeki yerleşim ve karargâh, 1983 - 92 yıllarında Fırat Nehri üzerinde, Adıyaman-Şanlıurfa arasında inşa edilen Atatürk Barajı suları altında kalmıştır.

Kommagene Krallığı'na başkentlik yapan yerleşim, Vespasianus ile birlikte MS 72 yılında

Fig. 3: Zeugma karargâhının hamamına ait olduğu düşünülen altyapı sistemi (Çevrimiçi: <http://www.mavors.org/PDFs/Zeugma2003.pdf>, Fig. 6.)

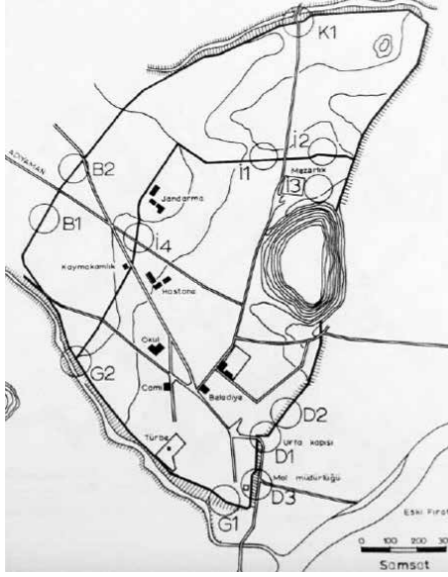

Fig. 4: Samosata kent planı ve sondaj alanları (Tırpan 1986: Fig.1).

doğu sınır hattındaki önemli karargâhlardan biri olmuştur. Bu dönemde Samosata'ya yerleştirilen ilk lejyonun *Legio III Gallica* olduğu düşünülmektedir. Satala'da yerleşik olan *Legio XVI Flavia Firma* ise MS 118 yılından itibaren Samosata'ya gelmiş, onun yerine ise *Legio XV Apollinaris* Satala'ya yerleştirilmiştir (Wagner 2003/2004: 135). MS 257 yılında Sasani Kralı I. Şapur burayı ele geçirmiş, MS 271 yılında ise İmparator Aurelianus geri almıştır. Bir süre sonra Syria Eyaleti'nin merkezi, daha güvenli olduğu düşünülerek, Syria'daki Hierapolis'e taşınmıştır (Ammianus Marcellinus: XIV. 8. 7; Serदारoğlu 1977: 21).

Samosata'nın arazisi, Fırat'tan yaklaşık 10 m yüksektedir ve anakaya konglomeradır. Yerleşimin doğu kıyısında, surların ortasında Akropolis'in yer aldığı bir höyük bulunmaktadır. Yerleşim güneyde Samsat Deresi, kuzeyde Sütbulak Deresi, batıda ise dağlar tarafından sınırlanmaktadır (Fig. 4) (Tırpan 1986: 183). 25 hektarlık bir alan ve Fırat kıyısındaki alçak teraslar üstünde yer alan Samosata'nın; toplam 5 km uzunluk, 1,5 - 2 m kalınlık ve 10 m yükseklikteki dış suru, *opus reticulatum* tekniğinde inşa edilmiştir (Fig. 5). Bu durum, doğu karargâhları için bir ilk olarak kabul edilmektedir. Ayrıca sur dışında yer yer hendeklerin varlığı rapor edilmiştir (Gregory 1996_a: 124).

Aşağı Şehir surununun tamamı kazılamamış, gerekli görülen alanlarda çalışmalar yapılmıştır (Gregory 1996_a: 126; Wagner 2003/2004: 135; Tırpan 1986: 188-190, Fig. 8). Doğudaki sur duvarı *opus caementicium* tekniğinde örülmüş; tüm dış yüz kalın biçimde sıvanmıştır. Bunun önündeki ikinci duvar *opus mixtum* örgü sergiler. Surun ana girişi 6,65 m yükseklikteki Urfa Kapı'dır. Duvar çekirdeği moloz taş ve harçtan oluşur. Her iki yüzde de, dış köşedeki payandalar, *opus reticulatum* tekniğinde inşa edilmiştir. Kapıya bitişik olan gözetleme kulesinin dış yüzü *opus reticulatum*; iç yüzü ise altıgen taş bloklarla *quasi reticulatum* tekniğindedir. Yerleşimin güneyindeki surun da ikinci bir tahkimatı bulunur. Batı tahkimat daha karmaşıktır; burada üç farklı sur duvarı ortaya çıkarılmıştır. Ortadaki duvarda *opus reticulatum* tekniği uygulandığı görülmekte; diğer iki duvarın, bunu korumak için yapıldığı düşünülmektedir. Yaklaşık 10 m uzunluktaki kuzey surda da *opus reticulatum* tekniği uygulanmıştır. Daha sonra dirsek yapan duvar kuzeydoğu yönünde yaklaşık 17 m daha izlenebilir; bu kısımda *opus incertum* tekniği uygulandığı görülmektedir.

Dış surda *opus reticulatum* görülmesi, İtalya'dan oldukça uzak olması sebebiyle önemlidir. Tırpan, Samosata'ya ilk lejyonun yerleştirildiği MS 1.yy'ın son çeyreğinde aşağı sur sisteminin inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmektedir (Tırpan 1986: 192). Hadrianus

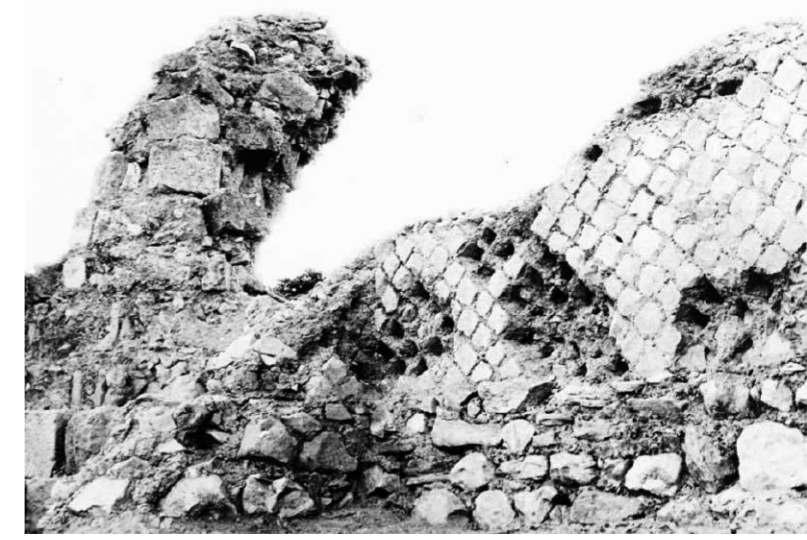

Fig. 5: Samosata'daki opus reticulatum tekniğinde örülmüş bir duvar (Özgüç 2009: Lev. 94 Fig. 209).

Dönemi'nde Samosata'ya gelen *Legio XVI Flavia Firma*, zamanla bu suru güçlendirmiş; eklemeler, yamalar ve tadilatlar yapmış olmalıdır.

Yapılan çalışmalarda lejyon karargâhına ilişkin kalıcı bir yapı izine rastlanmamıştır. Lejyonun burada kalıcı olması ile ilgili en önemli kanıt ise *opus reticulatum* başta olmak üzere diğer Roma duvar tekniklerinin Samosata'nın dış surunda uygulanmış olmasıdır. Bu durum doğu karargâhları için nadirdir ve bu tekniklerin kullanılması, bazı araştırmacılara göre Nemrut Dağı'ndaki Antiokhos'un kült merkezinde olduğu gibi burada da bir "Philoromaioş" göstergesidir (Gregory 1996_a: 128). Bazı bölümlerinde *opus mixtum* tekniğinin kullanıldığı doğu ve güney surda karşımıza çıkan *Legio XVI* damgalı pişmiş toprak ve kireçtaşı levhalar sebebiyle bu bölümler M. S. 2.yy'a tarihlendirilmektedir (Tırpan 1986: 194).

Melitene

İmparator Vespasianus'un MS 70 yılı itibarıyla Kappadokia'ya yerleştiği iki lejyondan biri olan *Legio XII Fulminata*'nın askeri üssü Melitene, modern Malatya ilinin 10 km kuzeyinde, Eski Malatya ya da Battalgazi olarak bilinen ilçede, Fırat Nehri havzasında bulunmaktadır.

Düzgün olmayan dikdörtgen tahkimat alanının zemini düzeltilmiştir, buna rağmen sur çizgisinde sapmalar görülür (Fig. 6). Burada herhangi bir kazı yapılmamıştır ve yüzyıllar boyunca yıkılıp yeniden inşa edilen bu sur, Roma Dönemi karargâhının yerinin belirlenmesi için yanıltıcıdır. İlk karargâhın, bu sur içinde 17,5 hektarlık bir alanı kapladığı düşünülmektedir (Gregory 1996_a: 49). Sur duvarı, harçlı moloz çekirdek üzerine yerel kireçtaşından kesilmiş düzgün bloklarla *opus caementicium* tekniğinde inşa edilmiştir. Malzeme

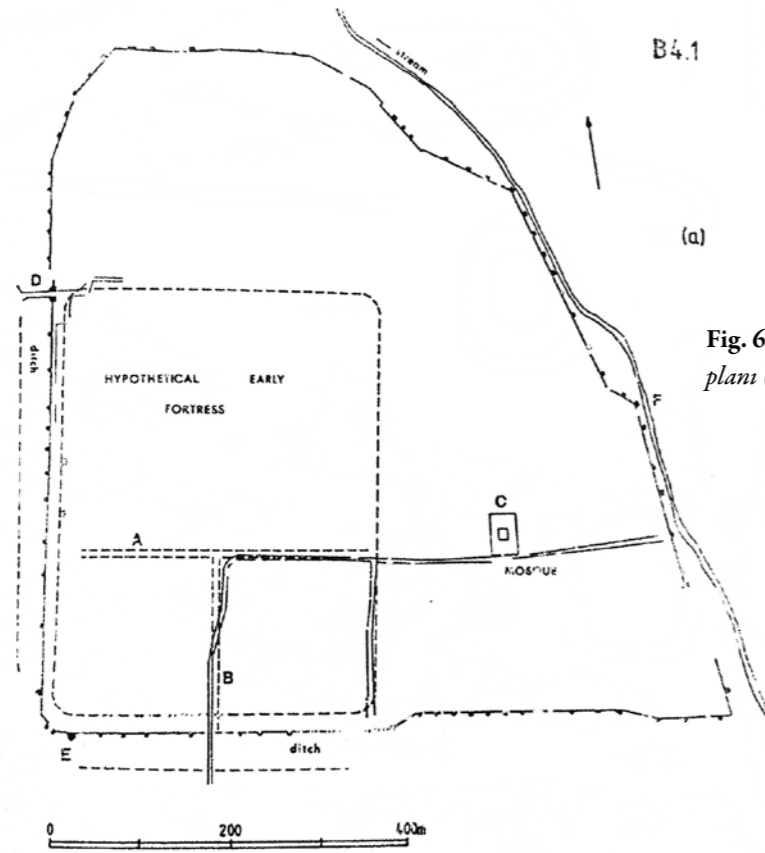

Fig. 6: Melitene karargâhının planı (Gregory 1997: B4.1).

ve boyutlar, yer yer değişiklik göstermektedir (Fig. 7). Hem ilk karargâhın hem de sonradan genişletilen geç dönem kalesinin batı, güney ve güneybatı girişleri bilinmektedir.

İmparator Anastasius Dönemi'nden Iustinianus'a kadar geçen sürede tüm askeri yapılar restore edilmiş ve şehir bu dönemde genişletilmiştir (Procopius: III.4.20). MS 5-6. yy. civarında yapılan bu yenilikler, bugün Eski Malatya/Battalgazi'deki Ulu Cami'nin üstünde bulunduğu alanı da kapsamaktadır. Öyle ki, caminin güney ve batı duvarları, bazı kısımlar dışında, bu dönemde genişletilen sur temelleri üzerinde yükselmektedir (Mitford 1998: 161). Cami ve Şahabiyye-i Kübra Medresesi ile bütünlük arzeden, cami ile aynı yıla tarihlenen Halfetih Minaresi modern zeminde yükselmekte iken Ulu Cami, bu kotun yaklaşık 2,5 - 3 m altında kalmıştır. Ayrıca caminin batı girişinde bulunan merdivenlerin alt seviyelerinde görülen işçilik ve kullanılan malzeme, yapının üst bölümündekilerden açıkça farklıdır.

Hemen hemen tüm sur, MS 575 yılındaki Sasani-Roma Savaşı esnasında Sasani Kralı Hüsrev tarafından yakılmış ve harabeye dönmüştür. MS 11. yy'a kadar tahribata uğrayıp yeniden inşa edilen tüm bu yapıların tarihlendirme sorununu çözmek için alanda dikkatli incelemeler yapılmalı ve gerekirse kazı çalışmaları yürütülmelidir.

Satala

İmparator Diocletianus'a kadar geçen süre boyunca, doğu sınırın en kuzeyindeki tek karargâh Satala'dır. Satala (Sadak Köyü); günümüzde Gümüşhane ili Kelkit ilçesi sınırlarında yer almaktadır. Kelkit (Lykos) Nehri'nin iki kolu arasında bulunan Sadak'ın rakımı 1800 m olup, burası doğu-batı ve kuzey-güney askeri rotasının ortasındadır. Kalıcı üs olmadan önce Satala'nın Nero Dönemi'nde (MS 52-63). Corbulo tarafından, Armenia sınırında ve askeri yolların kavşak noktasında bulunması sebebiyle geçici üs olarak kullanıldığı düşünülmür (Russel 1987: 249; Lightfoot 1998: 277). Kudüs Kuşatması'nın ardından *Legio XVI Flavia Firma*'nın bir kısmı MS 75 yılına kadar Syria'da kalırken bir kısmı MS 71/72 yılında buraya yerleştirilmiştir. Lejyon, Hadrianus Dönemi'e kadar Satala'da kalmış, daha sonra Samosata'ya gönderilmiş, yerine *Legio XV Apollinaris* getirilmiştir. Kalıcı karargâh, doğu sınırın düzenlendiği MS 70 yılının hemen sonrasında tarihlense de, günümüzde izlenebilen kalıntılarının çoğu Procopius'a göre Iustinianus Dönemi'ne aittir; imparator, karargâhı ve diğer yapıları MS 6. yy'da restore ettirmiştir (Procopius: III.4.4). *Legio XVI Flavia Firma*'nın ardından karargâha yerleşen *Legio XV Apollinaris*'in en azından MS 4. yy'a kadar burada kalıcı olduğu bilinmektedir. MS 620 yılında İmparator Heraclius ise Satala'yı Sasaneler'e karşı askeri üs olarak kullanmıştır (Gregory 1996: 42).

Fig. 7: Islah edilen Derme Deresi paralelindeki gözetleme kulesinin iç çekirdeği (Kaya 2017: Lev. 45, Fig. 62).

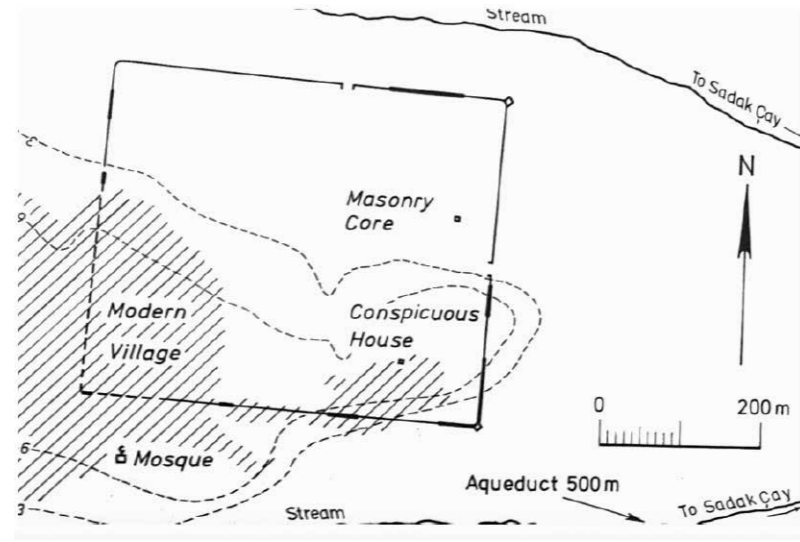

Fig. 8: Satala karargâhının planı (Mitford 1977: Fig. 5)

Karargâh 15,7 hektarlık bir alanı kaplar (Fig. 8). *Proteikhismanın* (ön sur) güneybatı kısmı, modern Sadak köyü yerleşimi sebebiyle tahrip olmuştur. İzlenebilen savunma duvarları yaklaşık 4 m genişliktedir ve kireçtaşıyla harç kullanılarak örülmüştür (Fig. 9). Birbirinden 50 m aralıklarla yerleştirilen, savunma duvarından çıkıntı yapacak şekilde inşa edilmiş olan fakat bugün görülemeyen kare planlı gözetleme kulelerinin varlığı rapor edilmiştir (Mitford 1974: 226; Lightfoot 1989: 300, Lev.3; Lightfoot 1998:278).

Karargâhların Mimari ve Plan Özelliklerinin Değerlendirilmesi

Samosata'da MS 72 yılından itibaren bir lejyonun yerleşik olduğu, hem dış surda doğu eyaletlerinde ender görülen *opus reticulatum* tekniğinin uygulanması ve bulunan lejyon damgalı tuğlalar hem de antik dönem tarihçilerinin metinleri nedeniyle bilinmektedir. Fakat yapılan kurtarma kazılarında herhangi bir askeri üs yapısı tespit edilememiştir. Burada geçici malzeme ile yapılmış bir karargâh olabileceği gibi, askerlerin hepsinin aynı anda bir arada olmadığı alternatif bir konaklama şekli de düşünülebilir.

Samosata gibi Zeugma'da da MS 66 yılından itibaren en azından *Legio III Scythica*'nın üssünün olduğu bilinmekle birlikte, kalıcı malzeme ile inşa edilmiş ve askeri üs olabilecek niteliklere sahip bir yapıya rastlanmamıştır. "At Meydanı" olarak bilinen 20 hektarlık alanda yapılan sondaj çalışmalarıyla ele geçen ve kalıcı askeri üsse ait olabileceği düşünülen duvar sıraları, yol kalıntıları, pişmiş toprak künkler, drenaj sistemi ve askeri teçhizat, lejyonun bu alanda konuştandığı ihtimalini güçlendirmiştir. At Meydanı'nda düzgün bloklarla oluşturulmuş dikdörtgen planlı 1 hektarlık alan bir lejyonun konaklaması için yeterli değildir. At Meydanı'nda görülen teraslar da, dönem dönem birden fazla lejyonun konakladığı kentte, alan kazanmak için yapılmış olmalıdır. Zeugma'daki kazılarla ortaya çıkarılan gösterişli konutlar yüksek rütbeli Roma askerlerine aittir ve bu durum kentin

tamamının bir askeri üs olabileceğini düşündürmektedir. Lejyonerlerin kaldığı barakalar ve talim alanları ile işlikler, kentin muhtelif yerlerine dağılmış gibi görünmektedir.

Yerel kireçtaşı malzeme ile *opus caementicium* tekniğinde inşa edilen dikdörtgen planlı erken dönem Melitene karargâhı ile düzgün kesilmiş dikdörtgen kireçtaşıdan harçlı biçimde inşa edilen Satala; Fırat sınırında düzgün plana sahip Roma İmparatorluk Dönemi askeri üs örnekleridir. Yakın zamana kadar kesintisiz yerleşime sahne olan Melitene, savaşlar ve üst üste inşaatlar sebebiyle ağır tahribata uğramıştır. Sur duvarında üst üste yapılan onarımlar, tarihlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Kalıcı üs, Selçuklu Dönemi'ne ait Ulu Cami'nin temeli altında olabilir. Kent içi tarım faaliyetleri ve yanlış restorasyonlar sebebiyle daha fazla zarar görmeden, burada dikkatli bilimsel çalışma yürütülmesi gerekmektedir. Satala nispeten iyi korunagelmıştır ve bugün askeri üs izlenebilmektedir. Burada 2017 yılında Gümüşhane Müzesi bilimsel kazılara başlamıştır. Iustinianus Dönemi'nde restore edilen karargâhın, bir lejyonun barınabileceği büyüklüğe ve donanımına sahip olduğu düşünülebilir.

Fırat Nehri'nin sınır kabul edildiği MS 1. y.y'ın ikinci yarısından itibaren bölgede karargâh ve kaleler inşa edilmiş ve askeri yollar düzenlenmiş olmasına rağmen burada imparatorluğun özellikle kuzey sınır bölgelerindeki gibi kesintisiz bir tahkimat yapılmamıştır. Suriye sınırından Karadeniz'e uzanan hat boyunca, nehrin sağladığı güvenlik dışında Akdeniz'deki Toroslar'ın devamı olan Antitoroslar'ın yalnızca belli yerlerden geçit vermesi, bunların da oldukça dar ve tekinsiz olması, kesintisiz sınır tahkimatının tercih edilmemesinde önemli bir etken olmuştur. Bu coğrafi yapı aynı zamanda bölgeyi iyi tanıyan ve analiz eden Romalılar için doğal menzil sağlamıştır. İmparatorluğun diğer sınır bölgelerindeki üslerde olduğu gibi doğu sınır karargâh ve kalelerinde de yerel inşaat/yapı malzemesi kullanılmıştır. Maliyeti ve iş gücünü en aza indirmek, zamandan tasarruf etmek için yapının inşa edileceği arazinin jeolojik imkanlarından da faydalanılmıştır.

Fig. 9: Satala karargâhının kuzeydoğu köşesindeki kule (Kaya 2017: Lev. 51, Fig. 72)

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Ammianus Marcellinus 1902

Rerum Gestarum Libri, (The Roman History of Ammianus Marcellinus, During the Reigns of the Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens), (çev. C. D. Yonge), Londra.

Flavius Iosephus 1969

Bellum Iudaicum, (The Jewish War), (ed. H. St. J. Thackeray), Loeb Classical Library, Londra.

Procopius 1949

De Aedificiis, (Buildings), (çev. H. B. Dewing), The Loeb Classical Library, Londra.

Suetonius

De Vita Caesarum (Çevrimiçi), <http://www.thelatinlibrary.com/suet.html>

Tacitus 1962

Annales, (The Annals), (çev. C. H. Moore - J. Jackson), The Loeb Classical Library, Londra.
Historiae, (The Histories), (çev. C. H. Moore - J. Jackson), The Loeb Classical Library, Londra.

Modern Kaynaklar

Cowan, R. 2015

Roman Legionary AD 284-337: The Age of Diocletian and Constantine the Great.

Edwell, P. M. 2008

Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control, Routledge Monographs in Classical Studies, Londra ve New York.

Gregory, S.

-1996 a. *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier from AD 200-600-II*, Amsterdam.
-1996b. "Was There an Eastern Origin for the Design of Late Roman Fortifications? Some Problems for Research on Forts of Rome's Eastern Frontier. The Roman Army in the East", (ed. D. L. Kennedy), *Journal of Roman Archaeology Sup. 18*: 169-209.
-1997. *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier from AD 200-600-III*, Amsterdam.

Hartmann, M., M. A. Speidel, v.d.

-1999. "Roman Military Forts at Zeugma" *Kazı Sonuçları Toplantısı 20*, 25-29 Mayıs 1998 Tarsus: 417-425.
-2000. "Roman Military Forts at Zeugma", *Kazı Sonuçları Toplantısı 21*, 24-28 Mayıs 1999 Ankara: 337-340.
-2001. "Roman Military Forts at Zeugma", *Kazı Sonuçları Toplantısı 22*, 23-26 Mayıs 2000 İzmir: 255-259.
-2003. "The Roman Army at Zeugma: Recent Research Results", Zeugma Interim Reports, *Journal of Roman Studies Sup. 51*: 100-126.
-2013. "Military Installations at Zeugma: An Overview of the Swiss Archaeological Investigations, 2001-2003", *Excavations at Zeugma III*, (ed. W. Aylward), California: 381-392.

Hodgson, N. 1989

"The East as Part of the Wider Roman Imperial Frontier Policy", *Eastern Frontier of the Roman Empire I*, (ed. D. H. French, C. S. Lightfoot), BAR 553: 177-191.

Kaya, D. 2017

Roma'nın Anadolu'daki Doğu Sınırı: Karargahlar, Köprüler ve Yol Ağlarının Arkeolojik Açıldan İncelenmesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Lightfoot, C. S.

-1990. "Satala Yüzey Araştırması, 1989", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 8*, 28 Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara: 299-311.
-1998. "Survey Work at Satala: A Roman Legionary Fortress in North-East Turkey", (ed. R. Matthews), *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute at Ankara*: 273-284.

Mitford, T. B.

-1974 a. "Biliotti's Excavations at Satala", *Anatolian Studies 24*: 221-244.
-1974b. "Some Inscriptions from the Cappadocian Limes" *Journal of Roman Studies 64*: 166-183.
-1977. "The Euphrates Frontier in Cappadocia", *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*, 38, Köln: 501-511.
-1988. "The Roman Frontier on the Upper Euphrates", (ed. R. Matthews), *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute at Ankara*, Londra.

Özgüç, N. 2009

Samsat: Sümeysat, Samasota, Kumaha, Habha, Habbum, Ankara.

Pollard, N., J. Berry 2012

The Complete Roman Legions.

Russel, J. R. 1987

Zoroastrianism in Armenia, *Harvard Iranian Studies 5*, Cambridge- Massachusetts.

Sartre, M. 2008

"The Integration of the Client States and the Process of Provincialization", *Cambridge Ancient History XI*: 635-641.

Serdaroğlu, Ü. 1977

Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975: Surveys in the Lower Euphrates Basin, O.D.T.Ü. Aşağı Fırat Projesi, Ankara.

Tırpan, A. 1986

"Samosata Aşağı Şehir Sur Duvarları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 6*, 26-30 Mayıs 1986, Ankara, 1986.

Wagner, J. 2003/2004

"Samosata und Seleukeia am Euphrat/Zeugma. Entdeckung und zweiter Untergang römischer Grenzstädte am Euphrat", *Nürnberger Blätter zur Archäologie 20*: 131-155.

Yıldırım, E. 2011

Pers Hakimiyetinin Bitiminden Bizans Hakimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya.

URL 1: <http://www.limes2015.org/limes/roman-frontiers-and-world-heritage/>

URL 2: HARTMANN, M, M.A. SPEIDEL 2003: "The Investigations in 2003 'At Meydanı' and Surroundings", *Mavors-Institut für Antike Militärgeschichte*. (Çevrimiçi), [http://www.mavors.org/PDFs/ Zeugma2003.pdf](http://www.mavors.org/PDFs/Zeugma2003.pdf)

Roma Dönemi Yüzük Taşları Üzerinde Tanrıça Ma Betimlemeleri ve Yayımlanmış Bazı Eserlerdeki Ma İkonografisi İçin Yeni Öneri ve Değerlendirmeler¹

Melih ARSLAN²

Keywords: Roman Gems, Ma, Enyo, Comana Cappadocia, Comana Pontika

This publication concerns four gems on display in Ankara at the Anatolian Civilizations Museum, four gems in the collection of the Erimtan Archaeology and Art Museum and one gem in Mehmet Durmaz's private collection which contain depictions of the goddess Ma. Ma is a regional goddess who had been worshiped in Anatolia since the 2nd millennium BC. The main cult centers for Ma in Anatolia were Cappadocian Comana (which is located at Şar village-Tufanbeyli, Adana), and Comana Pontica at Gümenek village (Tokat). Few artifacts depicting Ma remain today. In Anatolia, the goddess is depicted on coins minted at Comana Pontica, shown with her club, shield, and a radial crown; her most distinctive attribute. Because she is depicted on only a small amount of archaeological material, the description of the goddess is unfamiliar. The figures depicted on the nine gems in this study consistently display the goddess's iconography and identify these figures as Ma. The appearance of this mysterious and little-known goddess of Anatolia on Anatolian gems is documented here for the first time.

Anahtar Kelimeler: Yüzük Taşları, Ma, Enyo, Komana Kappadokia, Komana Pontika

Bu yayınının konusunu Anadolu Medeniyetleri Müzesi teşhirinde bulunan 4 adet, Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonunda 4 adet ve Ankara'da Mehmet Durmaz koleksiyonunda 1 adet olmak üzere Ma betimli 9 adet yüzük taşı oluşturmaktadır. Tanrıça Ma, 2. binden itibaren Anadolu topraklarında tapınım gören yerel bir tanrıçadır. Tanrıçanın Anadolu'daki başlıca tapınım merkezleri Şar Köyü'ne (Tufanbeyli, Adana) lokalize edilen Kappadokia Komana'sı ile Gümenek Mevkii'nde (Tokat) bulunan Komana Pontika'dır. Tanrıça Ma'nın betimlendiği az sayıda eser günümüze kalabil-

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 20.09.2018 Kabul Tarihi: 02.10.2018

² Öğr. Gör. Melih ARSLAN. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

E-mail: arslanmeliho6@hotmail.com, Orcid No: 0000 0002 2152 1564

Bu yayın çalışmasının oluşumunda büyük katkı sunan Araştırma Görevlisi, Arkeolog A. Emirhan Bulut'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Erimtan Müzesi'ndeki taşları tekrardan çalışmama izin veren Sn. Yüksel Erimtan'a ve müzenin kuratör'ü Sanat Tarihçi Selma Ünal'a, Koleksiyoner Sn. Mehmet Durmaz'a, Anadolu Medeniyetleri Müzesi mücevher eserleri sorumlusu, Arkeolog Okan Cinemre'ye ve fotoğraf levhası düzenlemelerini yapan Sanat Tarihçi Mesut Dilaver'e şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca İngilizce özetin çevirisi için Arkeolog Burçak Delikan ve Prof. Dr. Stephen Mitchell'e teşekkür ederim.

miştir. Anadolu'da tanrıçanın en çok tasvir edildiği Komana Pontika darplı sikkeler üzerinde tanrıça sopası, kalkanı ve en belirgin atribüsü olan şualı tacıyla yer almaktadır ve tanrıçaya savaşçı bir karakter biçilmektedir. Az sayıda arkeolojik materyal üzerinde betimlenmesinden ötürü tanrıça Ma'nın tasvirleri çok iyi tanınmamaktadır. Bu çalışmada konu edinilen dokuz adet yüzük taşı üzerinde betimlenmiş figürlerin tanrıça Ma'nın ikonografisi ile uyum gösterdiğini ve bu figürlerin tanrıça Ma'yı tasvir ettiğini düşünmekteyiz.

Giriş

Bu makalenin konusunu, Roma Dönemi yüzük taşları üzerinde yer alan şua taçlı kadın başı figürleri oluşturmaktadır. Şua taçlı bu kadın başı figürleri, ilk kez burada tanrıça Ma olarak tanıtılmaktadır. Bu eserlerden dört adedi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi teşhirinde (Fig. 2, 3, 4 ve 7), dört adedi Ankara'da Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi'nde (Fig. 1, 6, 7 ve 9) ve bir adedi de Mehmet Durmaz koleksiyonunda (Fig. 5) bulunmaktadır. Bu dokuz yüzük taşından ikisi, şua taçsız olup, ayakta duran iki tanrıça ile Erciyes Dağı ve at tasvirlidir (bkz. Fig. 8-9). Bu yüzük taşlarının dışında, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden bulunmuş, müzelerde yer almış olan ve yayımlanmış bazı eserlerin de, tanrıça Ma ikonografisine çok benzerliklerinden dolayı, bu figürlerin Ma olabilecekleri konusu (Fig. 10, 11, 12 ve 13) bu makale içerisinde değerlendirilmektedir.

Yüzük taşları, arkeoloji literatüründe Gem (Latince'de Gemma) oyulmuş, parlatılmış ve genellikle mücevherat olarak kullanılan veya başka objeler üzerine süs olarak işlenmiş değerli veya yarı değerli bir taş parçası olarak tanımlanır. Bu taşların pek çoğu bir aletle, ya negatif (oyma) veya pozitif (kabartma) şekilde işlenmiştir. Oyma yüzük taşları estetik çekiciliğe sahip güzel bir obje ve süs eşyası olmanın ötesinde, asıl işlevi mühür olarak kullanılmalarıdır. Bunlar, birilerinin mülkünü işaretlemek, yetkisini belirtmek ve bazı objelerin kişiye özel olmasını sağlamak için çok yaygın olarak kullanılırlardı. Mülkiyet veya yetkiyi belirtmek için, oyma yüzük taşı, bir parça kil veya balmumu üzerine bastırılırdı. Oyma yüzük taşları, genellikle mühür olarak kullanımlarına karşın, batıl inançlar için büyü olarak da kullanılırdı. Taşların, iyileştirici ve koruyucu güçleri olduğuna inanılırdı. Plinius, taşların büyüleri özelliklerini uzun uzun anlatır (Plinius, Ep. X, 74). *Magi* denilen Persli büyücülerin batıl inançlarla ilgili iddialarına, Plinius genellikle eleştirel yaklaşır. Örneğin, bir çeşit agat taşının örümcek ısırılmalarına ve akrep sokmalarına karşı yararlı olduğu söylenirdi (Konuk-Arslan 2000: 13). Hematit taşının ise gözlere ve karaciğere iyi geldiği, ametist taşı yüzük taşıyan kişinin ise sarhoşluğu kovduğuna inanılırdı. Bu makaleye konu olan yüzük taşları, jasper, karnelyan ve sard taşlarından oluşmuştur. Buradaki taşlar oyma olduklarından otürü taşıyan kişinin özel mühürü olarak, ya da tanrıça'nın gizemli özelliklerinden dolayı, taşıyan kişiyi koruması için kullanılmış olmalıdır.

Anadolu'da Tanrıça Ma inancının iki önemli merkezi vardır. Bunlardan birincisi Pontus Komana'sı (Tokat'ta, Gümenek), diğeri ise, Kappadokia'daki Komana (Adana, Tufanbeyli, Şar Köyü) antik kentidir. Ma, MÖ 2. Binden itibaren Anadolu'da tapınım gören yerel bir tanrıçadır. Tanrıça Ma'yı tasvir eden pek az eser günümüze kalmıştır. Ma tasvirlerinin en önemli bilinen örnekleri, Pontus Komana, Neokasareia ve Kappadokia Komana'sının Roma Dönemi sikkeleri üzerinde olanlarıdır.

Tanrıça Ma: Kökeni, İkonografisi ve Kült Pratiği

İsmi, Hitit tabletlerinde görülen "MAH" ideogramından ya da ikinci binde karşılaşılan

"Mamma-Amamma" formundan geldiği düşünülen Ma, Anadolu'da tapınım gören yerel tanrıçalardan bir tanesidir (Casabonne 2009: 186; Moga 2010: 369). Ma isminin kökeni olarak çocuk dilinde 'Anne' kelimesinin bozuk formu olduğu ve ismin Mezopotamya kökenli olup Anadolu'ya transfer olduğu da iddia edilmektedir (Hartmann 1928: 82; Çapar 1995: 586). Ma'ya Anadolu'da ilk olarak ne zaman rastlandığı bilinmemekle birlikte (Sökmen 2009: 283) tanrıçanın kökeni ve kült pratiği hakkında bildiklerimiz Anadolu'daki diğer ana tanrıçalarla karşılaştırıldığında nispeten daha kısıtlıdır (Çapar 1995: 583). Tanrıçanın, Hititlerdeki fırtına tanrısı Teşup'un eşi olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası'ndan köklendiği düşünülse de (Seyrig 1970: 77; Proeva 1992: 331) Ma hakkında yapılan güncel bir çalışmada tanrıçanın kökeni konusunda farklı bir yorum getirilmiştir; Anadolu kökenli tanrıçaların daha çok bereket, doğurganlık gibi özelliklerle vurgulandığı fakat Ma'nın bu özelliklerden çok savaşçı ve cinselliği ön planda olan bir karakter ortaya koyması nedeniyle, Hurri kökenli bir tanrıça olan Şavuška'nın bir devamı olduğu iddia edilmiştir (Mutlu 2009: 316 vd).

Genel ikonografik özellikleri açısından tanrıçanın, özellikle Hellen ve Roma kültürünün Anadolu'da yayılmasıyla birlikte, birçok farklı tanrı ve tanrıçayla özdeşleştirildiği, birçoğunun ikonografik özelliklerinin kendisine eklenildiği ve özellikle Roma Dönemi'nde bu synkretizasyonun oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Az sayıdaki betimlemelerinde tanrıça genellikle; başında şualı bir taç, bir eliyle dayandığı yerde duran bir kalkan ve kartal, omzuna yasladığı ve en ayırt edici özelliği olan sopası¹, bazen de mızrak ve çift ağızlı balta ile betimlenmektedir². Ma'nın savaşçı karakterini perçinleyen bu atribütlerin yanı sıra Kappadokia Komana'sında bulunan bir yazıtta tanrıçaya atfedilen "τῆς Νικηφόρου θε[α]ς" (Waddington 1883: 127, no. 1; Harper 1968: 101-102, no. 2,04-2,05) (zafer getiren tanrıça) ve Pergamon'dan ele geçen bir yazıtta görülen "ANEIKHTOΣ" (Schröder-Schrader-Kolbe 1904: 169, abb. 16) (yenilmez) gibi sıfatlar da onun sert ve savaşçı doğasıyla uyum göstermektedir (Çapar 1995: 586)³. Kuzey Karadeniz'deki kıyı kenti Olbia'da ele geçen ve tanrıçaya adandığı ifade edilen bir yazıtta Ma, "ἐπιτικός" (işiten) sıfatıyla nitelenmektedir (Ivantchik 2004: 11).

Klasik devirlerde tanrıçaya Anadolu'da iki önemli kutsal kentte tapınılmaktaydı (Cumont 1929: 50; Proeva 1983: 166-167; Ivantchik 2004: 8-9)⁴. Kappadokia Bölgesi'nde

¹ O. Casabonne, Ma'nın sopa ile betimlenen tek tanrıça olmasının onun doğasını ve karakterini yansıttığını, hatta tanrıçanın sopasının onun hem tanrıça hem tanrı olarak bütünsel doğasına işaret edebileceğini vurgular (Casabonne 2009: 181 vd.). Tanrıçanın çift cinsiyeti konusunda ayrıca bkz. Price ve Trell 1977: 97.

² Komana Pontika darph İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki Ma betimlemeleri için bkz: Arslan 1998: Neokasareia no. 82, 89, 90, 100, 101, 112, 113, 124 ve Komana 163; Amandry ve Rémy 1999: Pl. I-VIII. Diğer Ma betimlemeleri için ayrıca bkz. Proeva 1992: 169-170, Ma no. 1-10.

³ Çapar (1995: 586) ayrıca, Tanrıça Ma'nın "epekoos" (işitici) ve "kuria" (sahip) gibi sıfatlarla anıldığını da söyler.

⁴ Buna karşın Price ve Trell'e göre, Neokasareia'daki (Niksar, Tokat) tapınak tanrıça Ma'ya adanmış olmalıdır (Price ve Trell 1997: 97). Neokasareia'nın Komana Pontika'ya yakınlığı göz önüne alındığında bu ifade doğru olabilir.

bulunan Komana Tapınak Devleti⁵, tanrıça Ma'ya adanmış kültürel bir merkez konumunda olup 2. binde Kizzuwatna Bölgesi'nin başkenti olan ve kutsal kent (Kümmel 1983: 335) anlamına gelen Kummanni ile eşleştirilmektedir (Brown 1967: 156; Kümmel 1983: 335; Girginer 2005: 386)⁶. Tanrıça Ma'ya ait bir başka tapınak devleti de Pontus Bölgesi'nde⁷ bulunmakta ve bu kutsal yerleşim Kappadokia'daki ile aynı ismi taşımaktadır (Strab. XII. 3. 32). Bu iki önemli yerleşimin yanı sıra tanrıçaya Edessa (Makedonya), Hyrkanis (Lidya), Pergamon, Konstantinopolis, Olbia ve Roma'da⁸ tapınılmaktaydı (Hartmann 1928: 79-80; Çapar 1995: 590; Mutlu 2016: 312, dn. 2). Ma, savaşçı tanrıçalar Athena, Enyo, Bellona ve ana tanrıçalar Kybele (Cumont 1929: 50; Gasparro 1985: 67)⁹ ve Rhea ile eşleştirilmektedir (Hartmann 1928: 89; Mutlu 2016: 314). Bunun yanı sıra tanrıçanın çift cinsiyetli olabileceği ifade edilmekte (Price ve Trell 1977: 97; Casabonne 2009: 181 vd) ve bu kapsamda Ma, Zeus ile de eşleştirilmektedir (Price ve Trell 1977: 97).

Tanrıçanın Anadolu'daki kült yerleri ve niteliği hakkında önemli bilgiler veren Strabon (XII. 2. 3), Kataonia bölgesindeki Komana kentinde halkın "Ma" dediği bir Enyo Tapınağı olduğunu söyler. Sayıları 6000'den fazla olan köleler ve hizmetkârlar tapınağın rahibine tabiidir ve rahip Kappadokia'da kraldan sonra gelen kişidir. Bunun yanı sıra rahip, tapınağa ait arazilerden elde edilen gelire de sahiptir. Ayrıca kente domuzun girmesi ve domuz eti yenmesinin yasak olduğu da bildirilmektedir (Strab. XII. 8. 9). Bu gelenek daha sonra Tokat ili Gümenek mevkiinde, İris Nehri (Yeşilirmak) kenarında bulunan ve Kappadokia'daki ile aynı adı taşıyan Pontus Komana'sında da kendini göstermiştir (Popko 1995: 169). Pontus Komana'sı hakkında Strabon önemli bilgiler vermektedir: Önemli bir ticari nokta olan ve tanrıça adına yapılan *eksodos*'lar zamanında özellikle kalabalıklaşan Komana, bağ ve bahçelerle dolu zengin bir kenttir. Kappadokia Komana'sında olduğu gibi Pontus Komana'sında da kendini tanrıçaya adanmış *Theophoretos*'lar ile vücutlarından para kazanan ve kendini tapınağa adanmış *Hierodulos*'lar (kutsal fahişelerin)¹⁰ sayısı 6000'den

⁵ Adana'nın en kuzey ilçesi olan Tufanbeyli'deki Şar Köyü'ne lokalize edilmektedir. Kentte "Ala Kapı" da denen Korinth düzeninde bir tapınak yapısı mevcuttur fakat tapınağın Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmesi ve üzerinde friz süslemesi olarak bir domuz bulunması (Harper ve Bayburtluoğlu 1968: 155 vd; Mutlu 2016: 316, dn. 35.) yapının Ma'ya ait bir tapınak olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

⁶ Karşıt görüş için bkz. Casabonne 2009: 182-183.

⁷ Tokat il merkezinin yaklaşık 8 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Gümenek Mevkii'nde bulunmaktadır.

⁸ Plutarkhos'un aktardıklarına göre, Sulla rüyasında bir ana tanrıça görür. Romalılar; Luna, Minerva ya da Bellona ile eşleştirilebilecek bu tanrıçaya tapınımı Kappadokialılardan öğrenmişlerdir (Plut. *Sull.* 9, 7-8). Ma, Anadolu'dan dönüşünden sonra Sulla tarafından Roma'ya getirilmiş ve Romalılar tarafından Bellona ile eş tutulmuştur (Seyrig 1970: 77). Ivantchick, Alföldi tarafından ifade edilen tanrıça Ma'nın Sulla Döneminden önce de Roma'da popüler olduğu görüşüne (Alföldi 1976: 149-156) karşı çıkar ve P. Licinius Nerva'nın darp ettirdiği bir sikke üzerinde yer alan figürün Ma olarak tanımlanmasına şüphe ile yaklaşır (Ivantchik 2004: 9, dn. 20). Alföldi, Roma'daki Ma-Bellona tapınımı konusunda detaylı bilgiler vermektedir ve kültün Sulla Döneminde yeni bir isimle, Virtus olarak kabul görüldüğünü belirtmektedir (Alföldi, 1976: 149-156). Ayrıca, Cassius Dio'nun aktarımına göre (XLII, 26, 2), Roma'daki Bellona Tapınağı, MÖ 48 yılında yıkılmaktadır.

⁹ Karşıt görüş için bkz. Proeva 1992: 330-331.

¹⁰ Kutsal fahişelik kavramı, Pontus Komana'sında olduğu gibi Kappadokia Komana'sında da geçerlidir. Buna

fazladır (Strab. XII. 3. 34; Çapar 1995: 591). Kent bu bakımdan küçük Korinthos olarak görülmüştür. Bunun sebebi, Korinthos'ta Aphrodite için kutsal fahişelik yapan kadınlar nedeniyle buraya çok sayıda tüccar ve asker gelmektedir ve Strabon "*Korinthos'a seyahat etmek her adamın harcı değildir*" diyerek burada çok fazla para harcandığını vurgulamaktadır (Strab. XII. 3. 36). Kentte Ma için yılda iki kez gerçekleştirilen kutsal alayda (*eksodos*) tanrıçanın heykeli taşınmakta, hiyerarşik olarak kraldan sonra gelen ve tapınağın yönetiminden sorumlu rahip¹¹, kutsal alay esnasında bir *diadem* giymektedir (Strab. XII. 3. 32). Ayrıca, kentte dinsel ve siyasi birçok yetkisi bulunan rahibin kutsal fahişeleri satmaya yetkisinin olmaması (Strab. XII. 3. 34) dikkat çekicidir.

Aksaray ilinde 2001 yılında bulunan bir yazıt, tanrıçanın kültüne dair ipuçları vermektedir. Mezar sahibinin dilinden aktarılan ifadeye göre, mezara zarar vermeye kalkanlar Komana'daki tanrıçaya dokuz beyaz kırlangıç adamalıdır (Aydaş 2002: 25). Aydaş'a göre, Geç Roma Dönemi veya daha sonraki bir tarihe kadar Anadolu'ya baharda göçen beyaz kırlangıçlar, tanrıça Ma'ya sunu olarak kurban ediliyor ve yılda iki kez gerçekleşen *eksodos*'lardan bir tanesi baharda gerçekleşiyor olmalıdır (Aydaş 2002: 26-27)¹².

Strabon tarafından Komana Pontika'da tanrıçaya adanmış bir tapınağın varlığı ifade edilse de 2009 yılından bu yana süregelen kazı çalışmalarında tanrıçaya ait bir tapınağa dair herhangi bir veriye henüz ulaşılamamıştır (Mentesidou 2015: 213). Sikkeler üzerinde dört sütunlu (*tetrastylous*) bir cepheye sahip olduğu anlaşılan tapınağın (Amandry ve Rémy 1999, Pl. II, figs. 14a, 15a-g, 16a; Pl III, 19a, 20a, 24a-b, 25a, 26a vb.) sütunlarının bugün Tokat ilinin merkezinde yer alan Ali Paşa Camii'nin revakında görülen sütunlar olabileceği da iddia edilmiştir (Magie 1950: 1072, dn. 13; Arslan 2006: 25, dn. 92).

Değerlendirme ve Tartışma

Tanrıça Ma'nın betimlendiği arkeolojik kalıntılar oldukça azdır. Roma Dönemi sikkeleri üzerindeki betimlemeleri haricinde, bugüne kadar Ma olarak belirlenmiş ve yayınlanmış üç bronz plaka, bir vazı ve bir mezar steli üzerindeki tasvirleri (Proeva 1992, LIMC VI/1: 330-331, VI/2, no.1-6) bilinmektedir. Tanrıça'nın kutsal tapınağının da bulunduğu, Pontus ve Kapadokia'daki Komana şehirlerinin basmış olduğu sikkeler üzerindeki betimlemeleri onun ikonografisini tanımamıza daha çok yardımcı olmaktadır. Hierokaisaria diye

kanıt olarak Aksaray'da ele geçen bir yazıtta, Kappadokia Komana'sındaki kutsal fahişeliğe işaret edebilecek ifadeler yer almaktadır. Yazıtta, mezara zarar verilmesi durumunda "...her yıl dokuz bakire genç kız, dokuz genç oğlan çocuğu..."nun Komana'daki tanrıçaya verilmesi ifade edilmiştir (Aydaş 2002: 25; Mutlu 2016: 317, dn. 47).

¹¹ Strabon'un akrabası olan Dorylaos'un Komana başrahipliğine atanarak onurlandırıldığını ve daha sonrasında konumunu kötüye kullandığını biliyoruz (Strab. XII. 3. 33; Arslan 2007: 26, dn.102; Sökmen 2009: 280).

¹² P. Debord'a (2005: 27 vd) göre kırlangıçlar genellikle koyu renklidir ve burada beyaz kırlangıç sunusunun yapılmasının istenmesindeki amaç imkânsızlığa vurgu yapmaktır. Kırlangıçlar ayrıca hız ve felaket işaretçisi olarak da yorumlanmaktadır.

de isimlendirilen Pontus Komana'sı, Julius Claudiuslar Döneminde, Tiberus, Caligula, Claudius ve Nero'nun imparatorluğunda, çoğunda imparator portresi olmayan, şua taçlı Ma büstü betimli nadir bronz sikkeler basmıştır (RPC I: no. 2157-2161; RPC Supp. I: no. 2156A; Amandry ve Remy 1999: no. 1a, 2a, 3a, 4a, 4c, 5a, 6a, 7a, 8a, 9a, 10a, 11a, 12g); Trajanus ve Septimius Severus sikkelerinin arka yüzlerinde tanrıça, *tetrastylus* tapınak girişinde, başında şualı taç, elinde sopasını ve kalkanını tutar şekilde ayakta cepheden gösterilmiştir (Amandry-Remy 1999: no. 14a, 15a-g, 16a). Ma'nın tasvirlerine ayrıca, Kappadokia Komana'sı ve Pontus Komana'sı dışında, Pontus-Neokaisareia'da; Septimius Severus, Julia Domna, Caracalla ve Geta sikkelerinin arka yüzlerinde, *tetrastylus* tapınağın giriş kapısı üzerinde, kabartma bir büst şeklinde veya sütuna benzer bir kaide üzerinde, elinde mızrak tutar şekilde tekli ve üçlü heykeller olarak rastlamaktayız (Arslan 1998: no. 82, 89, 90, 98-101, 107-113, 116, 124; Price - Trell 1977: 95, Fig. 168). Hierapolis diye isimlendirilen Kappadokia'daki Komana şehri, Nero Döneminde arka yüzde, yan yana iki dağ figürü olan bir bronz sikke bastırmıştır (bkz. RPC I: no. 3661; RPC Supp. I: no. 3661A). İki dağ betimlemeli bu sikkede, sağdaki dağın zirvesinde bir heykel bulunmaktadır. Bize göre bu dağlardan biri Erciyes, zirvesinde heykel (Ma?) olan ise, Komana yakınındaki Bey Dağı olmalıdır. Kappadokia'daki Erciyes'in zirvesi 3116 metre, Tufanbeyli-Şar Köyü yakınındaki Bey Dağı'nın zirvesi ise, 3075 metre yüksekliğindedir. Bu bronz sikkedeki dağın zirvesinde, ayakta duran figür bir heykel olarak tanımlanmıştır (bkz. RPC Supp. I: no. 3661A). Dağın zirvesindeki bu figürün yanında tuttuğu kalkanı olması dolayısıyla, Ma olma olasılığının güçlü olduğunu düşünmek istiyoruz. Eski yayınlarda, Kappadokia Kaisareia'sında darp edildikleri söylenen *didrahmi* ve *tridrahmi* birimindeki üç gümüş Hadrian sikkesi, şimdi Kappadokia Komana'sına verilmektedir (RPC III: 397, no. 3161, 3162, 3162/1). Arka yüzünde, *tetrastylus* tapınak girişinde ayakta sola dönük duran, şua taçlı, kalkan ve sopa tutan figür, daha önceleri Tykhe olarak tanımlanmış ise de, şimdi bu figür Enyo/Ma olarak tanımlanmaktadır (bkz. RPC III: 397, no. 3161, 3162, 3162/1). Önceki yayınlarda, elinde bereket boynuzu ve dümen tutan Tykhe olarak yanlış tanımlanmış bu figür, şualı tacı, sağ eliyle önünde yere dayalı tuttuğu kalkanı ve sol kolunda kısa sopasını tutmasıyla açık bir şekilde Enyo/Ma ikonografisine uygundur.

Görüldüğü üzere, Ma'yı içeren çok az betimleme olması ve tanrıça Ma'nın Helios'un atribüsü olan şualı taç takması, tanımlamalarda sorun teşkil etmektedir. Burada ele aldığımız, yayınlanmış bazı eserler, Helios olarak tanımlanmış olsalar da, bu eserlerin tanrıça Ma figürleri olabileceğini düşündüğümüzü ve şua taçlı bu figürlerin erkek baş olmadıklarını, bir kadına ait olduklarını ve Ma olma olasılıklarının kanıtlarını aşağıda açıklamak gereğini duyduk.

Makalemizin ana konusu olan dokuz adet yüzük taşı üzerindeki şua taçlı kadın başlarının tanrıça Ma olması gerektiği ile ilgili değerlendirmelerimiz şu şekildedir:

Birinci eserimiz, Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonundaki 93 envanter numaralı sarı jasper yüzük taşıdır (Fig. 1). Bu taş üzerindeki figür daha önce Helios olarak tanımlanmıştır (bkz. Konuk-Arslan 2000: no. 56). 9.6x7.2x3.1 mm. ölçülerindeki bu

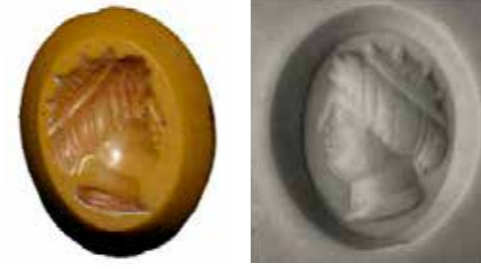

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

yüzük taşında, başında şua'lı taç olan bir figür bulunmaktadır; dört şua uzantılı diadem taç takmış olan bu kadın başı figürün saçları alın üzerinde iki paralel örgü yaptıktan sonra, iri dikey bukleler halinde örülmüş, kulakları ve yüzün üst kısmını kapatarak başı dolanmaktadır. Saçlar, diadem çemberinden tepeye doğru, daha ince olan dikey bukleler şeklinde toplanmıştır. Göz çukurluğu, burun, ağız ve çene çok muntazam işlenmiş ve dolgun yüz gülümseyen bir ifade taşımaktadır (Fig. 1). Helios denilen bu figürün yukarıda saydığımız özelliklerinden dolayı, erkek olamayacağı ve bir kadın olacağı düşüncesiyle, tanrıça Ma olması güçlüdür.

İkinci eserimiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonundaki, 3417 envanter numaralı ve 14.5x9.2x3 mm. ölçülerindeki, turuncu karnelyan yüzük taşıdır (Fig. 2). Taş üzerinde, sola dönük, beş kollu şua'lı taç giymiş bir kadın büstü bulunmaktadır; Tanrıça Ma olduğunu düşündüğümüz bu kadın omuzlardan tutturulmuş açık kollu bir *peplos* giymektedir; saçları alın ortasından, kulağı da kapatarak ense üzerinde toplanmış ve dört kalın yatay örgü kümesiyle omuza düşmektedir. Ayrıca tepedeki saçlar on bir şua dilimi şeklinde yukarı doğru taranmıştır. Kalın ve küt burun, alından dik biçimde inmektedir. Göz çukuru içinde badem biçiminde göz bebeği, kalın dudaklar, yarı açık ağız, küt ve keskin çene, kaba ve özentisiz bir taşra işçiliğine işaret etmektedir (Fig. 2). Yerel bir atölyede işlenmiş bu şua taçlı kadın başı tasviri, kesinlikle Ma olmalıdır.

Üçüncü eserimiz, yine Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonunda bulunmaktadır. 10-2-70 envanter numaralı karnelyan yüzük taşı, bronz yüzük üzerine monte edilmiştir. 12x9 mm. boyutundaki turuncu renkli karnelyan taş üzerinde, başında üç şua'lı taç olan, giyimli bir kadın büstü kazınmıştır. Tanrıça Ma olduğunu düşündüğümüz bu kadın figürünün saçları üç kademeli olarak gösterilmiştir. Birinci kademe, alın üzerinde yükseltili kalın bir bant şeklinde kulağa doğru toplanmıştır. İkinci kademe ise, çember şeklinde örülerek başın üst kısmından enseye kadar uzanmaktadır. Üçüncü kademe ise, dört örgü ile şua'lı taç'ı tutar şekilde işlenmiştir (Fig. 3). Tüm yüz detayları stilize bir şekilde işlenmiş olup, burun alından dik bir şekilde "L" biçiminde inmekte, göz çukurluğu işlenmiş, fakat göz bebeği belirtilmemiştir. Hafif aralıklı dudaklar iki çizgi şeklinde, çene ise bir çizgi şeklinde işlenmiştir. Giysisi, göğüs ve omuz üzerinde olmak üzere dikey çizgiler halinde iki drape olarak belirtilmiştir. Bu yüzük taşı da, kaba ve özentisiz bir taşra işçiliğine işaret etmekte olup, taşın sol kenarı kırık ve noksandır (Fig. 3).

Dördüncü eserimiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonundaki, 170-6-88 envanter numaralı bronz yüzüğe ait karnelyan yüzük taşıdır (Fig. 4). Kırmızı karnelyan yüzük taşı üzerinde, pantheistik bir tanrıça büstü yer almaktadır. İki tanrıçanın kombinasyonu şeklinde Tykhe ve Ma figürü kazınmış bu yüzük taşı, 11.6x9 mm. ölçülerindedir. Taş üzerinde, başında şua'lı taç ve *kalathos* olan Tykhe-Ma kombinasyonlu tanrıça, *khiton* tarzında bir elbise giymiştir. Tanrıça'nın saçları tüm alını kapayarak enseye doğru bir çember topuz şeklinde toplanmıştır. Ayrıca bu kalın çember saç örgüsünden enseye doğru dökülen örülmüş bir saç bukleleri de omuz üzerine uzanmaktadır. Figürün başı üzerinde altı adet şua uzantısı bulunmaktadır ki, bu özellik, tanrıça Ma'yı çağrıştırmaktadır. Başındaki

Fig. 9

Fig. 10

Getty Museum, Env. No: 8. AN.
370. 73 Getty Museum Gem
Katalog no: 373

Fig. 11

Ma Büstü Betimli, Geta'nın
Pontus-Neocaesarea Sikkesi.
(Price-Trell 1977, 95, Fig. 168)

Fig. 12

Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 13170
envanter numaralı altın pandantif
(Bingöl 1999, kat no 161)

Fig. 13
Fethiye Müzesi'ndeki
Artemis Eleuthera
heykelciğinin göğsündeki
şua taçlı büst için (bkz.
Özen - Işık 2017, 86)

yüksek *kalathos* ise, Tykhe özelliğini yansıtmaktadır. *Kalathos* üzerinde, V formunda beş kollu şua biçimli kazıma ile yapılmış süslemeler mevcuttur. Tykhe-Ma kombinasyonlu bu tanrıça figürünün yüz hatları kaba ve özentisiz işlenmiş olup, alından dik inen kalın burun, patlak gözler, yarı açık, kalın etli dudaklar, dar ve keskin profilli çene, bu özentisiz taşra işçiliğinin bir göstergesidir. Taşın sağ alt kenarı kırık ve noksandır (Fig. 4).

Farklı inançların tanrıçalarının tek bir figür ile kaynaştırılıp (sinkretizm)¹³ gösterildiği bu tip yüzük taşlarındaki tanrı veya tanrıçalar Pantheistik olarak isimlendirilmektedir (Michel 2001: no. 43: İsis-Demeter-Hekate; Spier 1992: no. 275: Athena-Nemesis ve no. 373: Athena-Tyche- Nemesis).

Beşinci eserimiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin izniyle taşınır kültür varlığı koleksiyoneri olan Mehmet Durmaz'a aittir. Durmaz koleksiyonunda, 136 envanter numarasıyla kayıtlı bronz yüzüğün, 13x11 mm. ölçüsündeki karnelyan taşı üzerinde, başında beş şualı taç olan, sola bakan drapeli bir kadın büstü kazınmıştır (Fig. 5). Tanrıça Ma olduğunu düşündüğümüz bu kadın figürünün saçları iki kademeli olarak gösterilmiştir. Birinci kademe, alın üzerinde yükselteli kalın bir bant şeklinde örülmüş, saçlar enseye doğru kulağı örterek inmektedir. İkinci kademe ise, saçlar tepeye doğru ince dilimler şeklinde örülerek toplanmıştır. Yuvarlak, dolgun yüz, kalın kemerli uzun burun, etli dudaklar, hafif açık ağız ve iri patlak göz çok düzgün işlenmiştir. Tanrıça khiton tarzında bir giysi giymiştir. Elbisesinin drapelere, omuz üzerinde dikey ve sırt üzerinde ise yatay çizgiler halinde belirtilmiştir. Bu yüzük taşının işçiliği, 4 numaralı taşta göre daha özenli ve düzgündür (Fig. 5).

Altıncı eserimiz, Erimtan koleksiyonunda bulunan, 12 envanter numaralı, kırmızı jasper yüzük taşıdır (Fig. 6). 16.6x14x5 mm. ölçüsündeki kırmızı jasper yüzük taşı üzerinde, Erciyes Dağı'nın (Argaios) zirvesinde duran, şua taçlı bir kadın başı betimlenmiştir. Profilden gösterilen şua taçlı figürün, sağ ve sol yanında, hilal ve yıldız sembolü vardır. Bu figür, daha önce yayımlanmış ve Helios olarak tanımlanmıştır (bkz. Konuk-Arslan 2000: no. 59). Figürün saçları kalın bukleler halinde başı dolanmakta ve tepede taç üzerinde beş adet şua uzantısı yer almaktadır; iri gözleri, küt burnu, kapalı ağız, dolgun dudakları ve küçük çenesi ile tam bir kadın olarak betimlenmiş olduğu anlaşılan bu figürün, Helios olamayacağını söylemek isteriz. Şua taçlı oluşu, hilal ve yıldız sembollerinin de ana tanrıça Kybele ve Artemis'i çağrıştırmaları nedeniyle, bu iki tanrıça'nın da özelliklerini bünyesinde taşıyan, Enyo/Ma olması daha mümkündür (Fig. 6). Bu tipin çok yakın benzerleri, Pontus Komana'sının bronz sikkelerinde Ma olarak karşımıza çıkmaktadır (Amandry-Rémy 1999: no. 1a, 2a, 8a, 9a, 10a, 11a, 12g)

Erimtan koleksiyonunda bulunan yedinci eserimiz, 766 envanter numaralı sard yüzük taşıdır (Fig. 7). Taş üzerinde ayakta duran şua taçlı bir kadın figürü kazınmıştır. Daha önce yayımlanmış bu yüzük taşındaki figürün Nemesis (?) olabileceği söylenmiştir (Konuk-Arslan 2000: no. 71). Söz konusu yayında, "Nemesis tanımlaması için kesin bir şey

söylemek zordur" denilen bu figürü, Ma olarak tanımlamayı öneriyoruz. Tanrıça Ma ayakta sola dönük durmakta; başında altı kollu şualı taç taşımakta, uzun khiton ve khimation giymektedir; tanrıça sağ elinde kısa sopa tutmakta ve sol eliyle de yanında dik duran kalkanı dayanmaktadır (kalıbına göre tarif edilmiştir).

Tanrıça Ma'nın şua taçlı, kısa sopa ve kalkan tutan bu tasviri, Kappadokia'daki Hierapolis Komana darplı gümüş sikkelerin arka yüzünde (RPC III: no. 3161-3162) ve Pontus Komana'sının, Septimius Severus bronz sikkelerinin arka yüzünde, *tetrastylus* tapınak girişinde görülmektedir (Amandry-Rémy 1999: no. 15a-16a). Ayrıca, Ma'nın ayakta duran, giyimli, şua taçlı, kalkan ve sopa tutan bu tiplemesinin, cepheden gösterilen örnekleri, Pontus Komana'sının Septimius Severus dönemi, iki bronz sikkesinde görülmektedir (Amandry-Rémy 1999: no. 17a, 18a). Böylece her iki bölgedeki Komana sikkeleri üzerinde, Ma'nın bu benzer ikonografisini gördükten sonra, Erimtan yüzük taşındaki figürün Nemesis olamayacağı açıktır. Kalkanına dayanmış, sopa tutan, şualı taç giymiş bu tanrıça hiç şüphesiz Enyo/Ma olmalıdır. Taşın sol kenarı kırık ve noksandır (Fig. 7).

Son olarak ele aldığımız, 8 ve 9 numaralı yüzük taşlarında, ayakta karşılıklı duran iki tanrıça figürü yer almaktadır. Her ikisinde de tanrıçaların ortasında Erciyes Dağı ve at figürü bulunmaktadır. Her iki yüzük taşı da, kırmızı jasper taşından olup, çok az farkla ikonografik tasvirleri de birbirine benzerdir.

Sekizinci eserimiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin, 18846 envanter numaralı karnelyan yüzük taşıdır (veya amulet). 13.2x17x3.1 mm. ölçülerindeki taş üzerinde, karşılıklı ayakta duran iki tanrıça figürü yer almaktadır (Fig. 8); ortalarında yukarda, Erciyes Dağı tasviri ve altta ise, otlayan at görülmektedir. Solda duran tanrıça, uzun khiton giymiş, başında *kalathos*, gemi dümeni ve bereket boynuzu tutmaktadır. Bu tanrıça, Kappadokia Komana'sı sikkelerinde sıklıkla görülen Tykhe'dir. Tykhe'nin karşısındaki tanrıça ise, uzun khiton giymiş, sol eliyle uzun bir sopa'ya (mızrak?) dayanmakta ve sağ elini ileri uzatmış, parmaklarını yukarı kaldırmış halde karşısındaki Tykhe'yi selamlamaktadır (taş üzerinden tarif edilmiştir). Uzun bir sopa veya mızrak tutan bu tanrıçayı biz Ma olarak önermek istiyoruz (Fig. 8). Çünkü ilk defa Henri Seyrig tarafından özel bir koleksiyondan yayınlanmış olan Suriye kökenli bronz plaka üzerindeki kabartmada tanrıça ayakta, cepheden, şua taçlı ve sağ eliyle mızrak tutar şekilde gösterilmiştir (Seyrig 1970: 76-78; Proeva 1992: 330, no. 1). Almanya Köln Römisç-Germanisches Müzesi'ndeki mezar stelindeki kabartmada ise, Ma miğferli olup, uzun bir sopa tutmaktadır (Proeva 1992: no. 6). Her iki eserde de görüldüğü gibi Ma uzun sopa veya mızrak tutmaktadır. Burada Tykhe'nin karşısında mızrak veya uzun asa tutan bu tanrıça'nın Kappadokia'nın gizemli tanrıçası Ma olma olasılığı bize göre güçlüdür. Ma, Hellenistik dönemde Athena Nikephoros, Romalılarca da Bellona ile özdeşleştirilmiştir (Morkholm 1991: 132).

Dokuzuncu yüzük taşı (amulet?), Erimtan koleksiyonunda olup, ikonografik olarak sekiz numaralı taşın çok yakın bir benzeridir. 48 envanter numarasıyla kayıtlı, kırmızı jasper yüzük taşı, 15.5x12.5x3 mm. ölçülerinde olup, daha önce yayımlanmıştır (bkz. Konuk-Arslan 2000: 62, no. 38). Taş üzerinde, iki tanrıça figürü karşılıklı ayakta

¹³ Sinkretizm: Dinde, farklı dinsel inanç ve uygulamaların kaynaştırılması (Karatağ 2013: 367).

durmaktadır; ortalarında, yukarıda Erciyes Dağı ve yerde sağa yürüyen meşhur Kappadokia atı bulunmaktadır (Fig. 9). Sağ kenarda Athena, uzun khiton giymiş, başında miğfer, sol eliyle kalkana dayalı mızrağını tutmakta ve sağ elinde tuttuğu *patera*'yı karşısında duran, uzun khiton giymiş ve uzun sopasına dayanmış tanrıçaya uzatmaktadır. Solda duran tanrıça Ma ise, sol elini Athena'nın *patera* tutan eline doğru uzatmaktadır (kalıbına göre tarif edilmiştir). Bu yüzük taşında, Athena'nın karşısındaki tanrıça, daha önceki yayında yanlışlıkla Hera olarak tanımlanmıştır (Konuk-Arslan 2000: 62, no. 38). Hera'nın kültüne veya ikonografisine, gerek Komana gerekse de Kaisareia sikke darplarının hiç birinde rastlanmaz. Hera kültü, bu iki kentte tanınmadığı gibi, bölgenin diğer kentlerinde de görülmez. Bu durumda, uzun sopa veya mızrak tutan bu tanrıça'nın, Kappadokia'da, Athena'dan sonra, en çok sevilen tanrıça Ma olma olasılığı güçlüdür.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve Erimtan Arkeoloji Sanat Müzesi koleksiyonunda bulunan, kırmızı jasper taşı ve Erciyes Dağı ile Kappadokia atı simgeli yüzük taşları üzerinde karşılıklı ayakta duran tanrıçaların betimleniş tarzı, Roma Dönemi Küçük Asya kentlerinin, MS 1.-3. yüzyıllarda bastırmış oldukları *Homonoia*¹⁴ sikkelerini hatırlatmaktadır. Anadolu'da sikke bastırmış kentlerden 87'si 236 civarında *homonoia* anlaşmasını gösterir binlerce *homonoia* anlaşma sikkesi bastırmıştır. Bu kentlerin bastırmış oldukları sikkelerin arka yüz betimlemelerinin büyük çoğunluğu kentlerin ana tanrıçalarına yer vermektedir (Dönmez-Öztürk 2006: 24). Bazı araştırmacılar, "kent tanrıalarının sikkenin sağında ya da solunda yer almasının, sikkelerin hangi kentte darbedildiğine ya da anlaşmanın hangi kent tarafından talep edildiğine dair ipuçları verdiği görüşündedirler (Dönmez-Öztürk 2006: 25). Klose'ye göre, tanrıların sikkeler üzerindeki duruş yönünün belli bir kuralı vardır: O'na göre sikkeyi darbeden kentin tanrısı solda, ortak kentin tanrısı ise sağda yer almaktadır (Klose 1987: 45). Kappadokia kökenli her iki yüzük taşımızda, *homonoia* sikkelerinde görülen bu kural geçerlidir. Anadolu Medeniyetleri Müzesi yüzük taşında, Kaisareia şehrinin Tykhe'si solda, ortak veya komşu kutsal kent Komana'nın tanrısı Ma sağda yer almaktadır (Fig. 8). Erimtan yüzük taşında da, bu geçerli kural uygulanmış olup, burada Kappadokia Krallığı döneminden beri baş tanrı olan ve aynı zamanda Kaisareia sikkelerinde de çoğunlukla gördüğümüz Athena yine solda, Ma ise sağda gösterilmiştir (metinde, kalıbına göre tarif edilmiştir). Büyük olasılıkla, Kaisareia kentinde yaşamış kişilere ait olması gereken bu yüzük taşları veya muska (amulet) üzerindeki figürler negatif oyulmuş olduklarından kişinin mührü olarak da kullanılmışlardır. Kaisareia kenti Septimius Severus ve Caracalla Dönemlerinde Smyrna şehri ile ortak *homonoia* sikkeleri bastırmıştır (Dönmez-Öztürk 2006: 89; Franke-Nolle 1997: no. 935, 958). Kaisareia şehrinin Smyrna ile ortak olan bu sikkelerinin birinde, zirvesinde yıldızlar olan Erciyes Dağı, diğerinde ise, yine Erciyes Dağı ve Smyrna'nın kanatlı Nemesis'i yer almaktadır.

Antik Çağlarda, yüzük taşlarını oyanlar ile sikke kalıplarını oyanlar genellikle aynı

¹⁴ "His ve fikir birliği, anlaşma-uyuşma" anlamına gelen Hellence *homonoia* sözcüğü, Latince'deki *concordia* ile özdeşdir (Dönmez-Öztürk 2006: 7).

kişiler olduklarından, muhtemelen bu iki yüzük taşı kazıyan kişi Kaisareia'lı bir usta olmalıdır. Hakkak, bu figürleri, *homonoia* sikkelerinden etkilenerek yapmış olmalıdır. Taşın sol yanına şehrin kaderini elinde tutan Tykhe'yi, ikinci örnekte ise, Kappadokia'nın baş tanrısı Athena'yi seçmesi bilinçli bir seçim olmalıdır. Sağ köşeye de, Kappadokia'da ve Kaisareia'da çok tanınmış olan ve saygı gören komşu kent Komana'nın tanrıçası Ma'nın konması da yine çok anlamlı bir seçimdir. Bu iki taşın, yüzük taşı olarak değil de, koruyucu bir muska (amulet) olarak, bir çerçeve içinde boyuna asılarak kullanılmış olabileceği olasılığı mümkün görülmektedir.¹⁵

Ma İkonografisine Uygun Yayınlanmış Bazı Eserler Üzerinde Tartışma

ABD'de Getty Müzesi koleksiyonunda bulunan ve müzenin gem katalogunda, 373 numara ile yayınlanmış olan (Spier 1999: no. 373), MS 2. yüzyıla tarihlenen yüzük taşı üzerindeki tanımların eksik yapıldığına değinmek isterim. Spier bu taşın ikonografik tanımını şu şekilde yapmıştır: "pantheistik tanrı sola duruyor; tanrı kanatlı, şua taçlı, aegis'li uzun bir khiton giymiş; sağ elinde haşhaş kozası, buğday başağı ve sistrum tutuyor, sol elinde ise, bereket boynuzu var. Sol yukarıda hilal, sağ yukarıda yıldız; sol boşlukta sopa, caduceus, lir ve bir kaplumbağa (?); sağ boşlukta kurdeleli thyrso, yılan dolanmış değnek, bir geyik ve kalkan(?) vardır, tanrı bir yıldırım demeti üzerinde duruyor." Spier tartışma kısmında, "Pantheon'daki kadın, erkek neredeyse bütün tanrıların atribüleri mevcuttur. Athena, Tykhe ve Nemesis'in atribülerini birlikte taşıyan tanrı gemler üzerinde yaygındır" demiştir. Geliş yeri olarak Suriye gösterilen taş üzerindeki şua taçlı tanrıçanın atribüleri sayıldıktan sonra, Athena, Tykhe ve Nemesis kombinasyonlu olduğu söylenmiştir (Spier 1992: 137, no. 373). Oysa bu pantheistik tanrıça, Ma, Athena, Artemis, Tykhe, Demeter ve İsis'in özelliklerini taşımaktadır. Başındaki altı kollu şualı taç ve sol boşluktaki sopa tanrıça Ma'yı işaret etmektedir. Ayrıca hilal-yıldız ve geyik ise, Artemis'i işaret etmektedir (Fig. 10). Yukarıda Erciyes Dağı zirvesinde olan şua taçlı Ma başlı taş üzerinde de, hilal-yıldız sembolü vardır (bkz. Fig. 6). Ayrıca sağ elinde tuttuğu, sistrum, haşhaş ve buğday başağı da İsis-Demeter'e işaret etmektedir. Bu figürün kanatlı olduğundan hareketle Nemesis olarak tanımlanmış ise de, tarafımızca kanat görülemediği ve Nemesis'e ilişkin hiçbir atribü bulunamamıştır. Sonuç olarak, Getty Müzesi'nde bulunan yüzük taşındaki pantheistik tanrıça, Ma-Athena-Artemis-Tykhe-Demeter-İsis kombinasyonlu ve tılsım için kullanılmış bir taş olmalıdır (Fig. 10).

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan, 13170 envanter numaralı bir altın pendantif (amulet) bu kapsamda ele alınan bir başka eserdir (Fig. 12). Amulet'in yüzeyi baskı ya da darbe nedeniyle hafif derecede deformasyona uğramış, eserin üzerinde betimlenen

¹⁵ Yukarıda mühür baskısı olan 4 yüzük taşı, pozitif halleriyle, baskısı olmayan orijinal 5 taş ise, negatif tasvir halleriyle tanımlanmışlardır.

figürün yüzü ve saçları bu deformasyondan etkilenmiştir. *Repoussé* tekniği ile yapılmış eserin üzerindeki figür fibula benzeri iki klipsle omuzlar üzerinde tutturulmuş bir tunik giymektedir ve büst biçiminde betimlenmiştir. Işık Bingöl tarafından, Roma Dönemi'ne ait olan ve başının üzerinde yedi adet şua bulunan bu figürün Helios(?) olabileceği belirtilmiştir (Bingöl 1999: 145)¹⁶. Kabarık saçlar ve tunik, bu figürün bir erkekten ziyade kadın olabileceğini düşündürmektedir. Bize göre bahsi geçen figürün Ma olma olasılığı yüksektir (Fig. 12).

Tanrıça Ma ile eşleştirilebilecek bir diğer figür, Kaunos'ta 1998 yılı kazılarında ele geçmiş bir heykel üzerinde rastlanmaktadır (Özen ve Işık 2017: 85). Ön cephesinde çok miktarda kabartma figür bulunan kireç taşından Artemis Eleuthera heykelciğinde göğsün tam ortasında bir Helios büstünün olduğu ifade edilmiştir (Özen ve Işık 2017: 86)¹⁷. Kaba işçilik ya da deformasyon sebebiyle vücut öğeleri net olmayan bu figürün başında altı adet şua; her iki yanında ise kalkanı andıran göğüsler bulunmaktadır (Fig. 13). Göğüslerin tanrıça Ma'nın atribütlerinden bir tanesi olan kalkan¹⁸ biçiminde verilmesi bu figürün Ma ile ilişkilendirilebileceği fikrini doğurmuştur. Helios büstü olarak yorumlanan figürün Artemis ile yakından ilişkili Eleuthera heykelciği üzerinde yer alması, ana tanrıça kavramı çerçevesinde düşünüldüğünde, Helios'tan ziyade bir ana tanrıça (Ma) ile eşleştirilebileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, Eleuthera heykelciği üzerindeki büstün, Neokaesareia darplı bir Geta sikkesi üzerinde dört sütunlu tapınağın girişindeki Ma olarak nitelendirilen büstle (Price - Trell 1977: 95, Fig. 168) çok yakın benzerliğine dikkat çekmek isteriz (bkz. Burada, Fig. 11).

Diğer yandan, Ma olarak tanımlanmış fakat tanrıçaya ait olmadığını düşündüğümüz eserler de söz konusudur. Martin Price ve Bluma Trell'in Neokaisareia'daki tapınakların betimlendiği sikkeler üzerindeki tanrı ve tanrıça yorumları tartışmalıdır. Araştırmacılar, Caracalla Dönemi'ne tarihlenen bir sikke üzerindeki figürün Zeus/Ma olabileceğini belirtmişlerdir (Price ve Trell 1977: 97, Fig. 174). Çıplak olan ve Ma'nın atribütlerinden hiçbirini taşımayan figür bize göre Ma değildir. Yine aynı araştırmacılar, Pontus Kralı I. Pharnakes Dönemi'ne (MÖ 197-160/159) ait bir gümüş *tetradrahmi* üzerinde betimlenen bir tanrı/tanrıçayı (Price ve Trell 1977: 98, Fig. 177.) Ma olarak tanımlamışlardır. Bahsi geçen figür, farklı araştırmacılarca Hermes-Mithra (Waddington ve diğ. 1904: 11, no. 4,

¹⁶ I. Bingöl, bahsi geçen eserin karşılaştırması için 1991 yılında Ainos (Enez) kazılarında ele geçmiş altın bir kolyeyi kullanır. Bu kolye üzerinde yer alan figür, hafirleri tarafından haleli İsa olarak yorumlanmıştır (Erzen ve Başaran 1993: 207). Ainos'tan ele geçen altın kolyenin fotoğrafı net olmadığı için sağlıklı bir değerlendirme yapılamamaktadır. Ancak, buluntu yeri itibarıyla, Razgrad'da (Bulgaristan) bir bronz plaka üzerinde İ.S. 3. yüzyıla tarihlenen bir Ma figürü (Proeva 1992: 330, no. 2) olması bu bölgede Ma inancının olabileceğini düşündürmüştür ve Ainos eserinin de bu çerçevede değerlendirilebileceğini akla getirmiştir.

¹⁷ Bahsi geçen Helios büstü için bkz. Özen ve Işık 2017: 100, Abb. 1a-b, 101, Abb. 3a-c.

¹⁸ Sikkeler üzerinde kalkanla birlikte betimlenen Ma örnekleri için bkz. RPC III, no. 3161, 3162; Amandry ve Remy 1999: Pl. II-III, 15a-g, 16a, 17a, 18a. Bronz plakalar üzerinde: Proeva 1983: Fig. 1a-b, Fig. 9; Proeva 1992: 169, no. 2, 3.

Pl. I, fig. 7-10) ya da pantheistik bir erkek figür (BMC Pontus xxiii; 43, no.1, Pl. VIII, 3; Head 1977: 500, no. 5; Davis ve Kraay 1980: no. 200-203.) olarak yorumlanmıştır. Bize göre *cornucopia* ve *kerykeion* tutan bu figürün Ma'yı işaret eden bir atribüsü bulunmaması ve tarafımızca Ma olarak yorumlanmamaktadır.

Sonuç

Bu makaleye konu olan, dokuz yüzük taşından dördü, Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonunda olup, yayımlanmış örneklerdir (bkz. Konuk-Arslan 2000: no. 38, 56, 59, 71). Bu yüzük taşları üzerindeki figürlerin yanlış teşhis edilmiş oldukları düşüncesiyle burada yeniden değerlendirdiğimizde, şua taçlı bu figürlerin Ma oldukları görülmüştür. Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonunda bulunan Ma betimli dört yüzük taşı ve Mehmet Durmaz koleksiyonundaki bir adet yüzük taşı, ilk kez burada tanıtılmaktadır. Burada incelemiş olduğumuz tüm yüzük taşlarının, MS 2.-3. yüzyıllar arasındaki bir tarihte üretilmiş olduklarını düşünüyoruz.

Ayrıca, Getty Müzesi Gem Katalogunda, 373 numaralı pantheistik tanrıça betimli yüzük taşının yetersiz tanımlanmış olduğu görülmüştür. Çoklu bir tanrıça kombinasyonunu yansıtan bu figürde, tanrıça Ma'nın da varlığı tespit edilmiştir (Fig. 10). Ayrıca, ülkemizde yayımlanmış olan iki farklı eserin de, yanlış değerlendirildiği ve bu iki eserin Ma ikonografisi ile olan benzerlikleri yukarıda açıklanmıştır (Fig. 12-13).

Sonuç olarak, dokuz yüzük taşının Ma ikonografisi ile olan benzerlikleri ilk kez burada ele alınmış, yukarıda bu konuya açıklı getirilmiş ve her bir yüzük taşının ayrıntılı tanımları yapılmıştır. Ma tasvirli taşların Ankara'da bulunuyor olması doğal bir sonuçtur. Çünkü, MS 75-114 yılları arası (Vespasianus-Traianus Dönemleri), Kappadokia Bölgesi, Galatia-Kappadokia ortak eyaleti olarak, bölge valilerinin oturduğu metropol şehir Ankyra'dan yönetilmeye başlanmıştır (Stumpf 1991: 309). Tanrıça'nın kutsal şehirleri olan Pontus Komana'sı ve Kappadokia Komana'sı da, zaten Ankyra'ya çok uzak olmayan şehirler olduklarından, Ma betimli yüzük taşlarının Ankara'da bulunuyor olması tesadüf değildir.

Burada tanıtmaya çalıştığımız ışın taçlı figürlerin, yukarıda detaylı bir tanımını yaparak bunların, Helios olmadıklarını ve dişi bir tanrıça olan Ma olduklarını ispat etmeye çalıştık. Ayrıca bugüne kadar yayımlanmış birçok yüzük taşı, amulet ve kabartmadaki ışın taçlı figürlerin yanlışlıkla Helios olarak yayınlanmış olduklarını tespit ettik. Rhodos'un ulusal tanrısı olan Helios'un Anadolu'da etkisi pek görülmez. Helios kültü Anadolu'da sadece Rhodos'un karşı kıyısında, Karia ve Lykia bölgelerinde görülür, bu bölgelerin dışında çok ender görülmektedir (Strabo 14, 652; Plinius, NH 34, 41). Güneş tanrısı Helios Roma'da SOL INVICTUS ya da "Yenilmez Güneş" tanımlaması ile MS 2. yüzyıldan sonra oldukça popüler bir kült olarak kendini gösterir. Bu dönem sikkeleri ve yüzük taşları üzerinde, Helios veya Sol güçlü kuvvetli ve çok yakışıklı bir delikanlı olarak, dört atlı altın arabasıyla veya elinde bir kamçı ile betimlenmiştir (Erhat 1972, 169). Oysa bizim burada ele aldığımız yüzük taşları üzerindeki ışın taçlı figürlerin tümü Ankara'da bulunmakta olup,

Kappadokia kökenlidir. Bu nedenle hiçbir şüpheye düşmeden, Kappadokia ve Pontus bölgesi sikkelerinden çok iyi tanıdığı olduğumuz tanrıça Ma betimlemelerini, buradaki yüzük taşlarıyla karşılaştığımızda ikonografik olarak örtüşmüş olduklarını gördük. Yukarıda her birinin tanımlamalarını yapmış olduğumuz ışın taçlı bu figürlerin, erkek olmadıkları, yüz ifadeleri, saçlarının uzunluğu, taranış şekli, formu, giysili oluşları kadın özellikleri taşımaktadır. Oysa ışın taçlı Helios figürleri genellikle çıplak olup, dört atın çektiği araba üzerinde veya elinde kamçı ile betimlenmektedir. 7 numaralı taş üzerindeki ışın taçlı, ayakta duran giyimli kadın figürü ise, sopa ve kalkan tutmaktadır ki, bu atribü'ler tam da tanrıça Ma'yı işaret etmektedir. Ayrıca 4 numaralı kalathos'lu, ışın taçlı ve giyimli pantheistik tanrıça betimli yüzük taşı da iki inançlı bir kültürün yani, şehrin koruyucu tanrıçası Tykhe ile Kappadokia veya Pontus Komana'sının kutsal tanrıçası Ma'yı bir bünyede buluşturmaktadır. 10 numaralı Getty Müzesi'ndeki ışın taçlı pantheistik tanrıça figürü gerek elinde tuttuğu, gerekse de yanında yer alan atribüleri sayesinde çoklu bir inancı bir bünyede taşımaktadır. Fakat bu eseri yayımlamış olan Spier, bu figürdeki birçok tanrıça adını saymakla beraber, Ma ve İsis isimlerine yer vermemiştir (Bkz. Spier 1992: 137, no. 373). Zaten bu taşın geliş yeri olarak Suriye gösterildiğine göre, bu yüzük taşının da, üretim yerinin Kappadokia olma olasılığı bize göre güçlü görünmektedir.

Bilim dünyasında çok iyi tanınmayan, Anadolu'nun bu gizemli tanrıçasının betimlemeleri yüzük taşları üzerinde ilk kez burada tanıtılmaktadır. Buradan hareketle, bu yayının Anadolu'daki Ma ikonografisinin daha iyi tanınmasına katkı sağlayacağına inanmaktayız. Böylece başka yerel tanrı ve tanrıçaların da konu edileceği sonraki çalışmalar için, özellikle yüzük taşları ve amuletler üzerindeki figürlerin daha iyi değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Cass Dio.

(= Cassius Dio, *Rhomaika*). *Roman History*. With an English translation by E. Carry I-IX. London 1914-1927 (The Loeb Classical Library).

Plinius, NH

Plinius, *Naturalis Historia*.

Plut.

(=Plutarkhos, Bioi Paralleloi). Sull. (= Sulla). *Plutarch's Lives*. With an English translation by B. Perrin I-XI. London, New York 1959 (The Loeb Classical Library).

Strabo.

(=Strabon, Geographika). *Geografika*, (Çev.) Pekman, A., *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, 2015.

Modern Kaynaklar

Alföldi, A. 1976

“Redeunt Saturnia regna. V: Zum Gottesgnadentum des Sulla”, *Chiron* 6, 143-158.

Amandry, M. - Rémy, B. 1999

Comana du Pont sous l'Empire romain. Étude historique et corpus monétaire, Glaux 14, Milano.

Amandry, M. – Burnett, A. et al. (RPC III) 2015

Roman Provincial Coinage, Vol. III, *Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138)*, Part I: Catalogue, London – Paris.

Arslan, M. 1998

“Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Pontus Krallığı'na ve Pontus Kentlerine Ait Roma Devri Sikkeleri”, *Arkeoloji Dergisi* V, İzmir: 63-109.

Arslan, M. 2007

Mithradates VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı, İstanbul.

Aytaş, M. 2002

“A Priest of the Goddess Ma at Komana (An Inscription in the Aksaray Museum)”, *EA* 34, 23-27.

Bingöl, I. F. R. 1999

Anadolu Medeniyetleri Müzesi ANTİK TAKILAR, Ankara.

BMC Pontus 1889

A Catalogue of the Greek Coins of Pontus, Paphlagonia, Bithynia and The Kingdom of Bosphoros. By W. Wroth, London.

Burnett, A. – Amandry M. – Ripolles R. P. (RPC I) 1992

Roman Provincial Coinage, Vol I, Part. 1-2, London – Paris.

Burnett, A. – Amandry M. – Ripolles R. P. (RPC Supplement I) 1998

Roman Provincial Coinage, Vol I, Part. 1-2, London – Paris (2. baskı 1998).

Brown, G. H. 1967

“Prehistoric Pottery from the Antitaurus”, *AnatSt* 17, 123-164.

Casabonne, O. 2009

“Kataonia, Melitene, Kummanni and the Problem of Komana”, *Acta Orientalia Belgica*, XXII, 181-188.

Cumont, F. 1929

Les religions orientales dans le paganisme romain, Paris.

Çapar, Ö. 1995

“Yerli Bir Anadolu Tanrıçası: Ma”, *DTCFD XXXVII(1-2)*, 583-598.

Dalaisson J. 2015

Sylloge Nummorum Graecorum. France 7, Département des Monnaies, Médailles et Antiques. Paphlagonie, Pont, Arménie Mineore, Bordeaux.

Davis, N. - Kraay, C. M. 1980

The Hellenistic Kingdoms. Portrait Coins and History, London.

Debourd, P. 2005

“La Déese Ma et les Hirondelles blanches”, *Revue des Études Grecques* 118 (1), 15-30.

- Erhat, A. 1972**
Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Erzen, A. - Başaran, S. 1993**
“1991 Yılı Enez (Ainos) Kazıları”, *KST* 14(2), 205-221.
- Franke, P.R.-Nolle, M.K. 1997**
Die Homonoia Münzen Kleinasien und der thrakischen Randgebiete, I Katalog, Saarbrücken.
- Harper, R. 1968**
“Tituli Comanorum Cappadocia”, *AnatSt* 18, 93-147.
- Harper, R. - Bayburtluoğlu, İ. 1968**
“Preliminary Report on Excavations at Sar, Comana Cappadociae, in 1967”, *AnatSt* 18, 149-158.
- Hartmann, A. 1928**
“Ma”, *RE* 14(1), 77-91.
- Head, B. V. 1977**
Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics, London.
- Henig, M. 1978**
A Corpus of Roman Engraved Gemstones from British Sites. British Archaeological Reports British Series 8, Oxford.
- Gasparro, G. S. 1985**
Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis, Leiden.
- Girginer, K. S. 2005**
“Kizzuwatna Araştırmaları Projesi: 2002 Yılı Adana ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları ve Kummanni-Comana İlişkileri”, (Ed.) A. Süel, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, 377-404.
- Ivantchik, A. I. 2004**
“Dedication to the Goddess Ma from Olbia (IOlb 74)”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 10, 1-14.
- Karatağ, M. 2013**
Klasik Arkeoloji Sözlüğü Yunan-Roma, Ankara.
- Kienast, D. 1964**
“Die Homonoiaverträge in der römischen Kaiserzeit”, *JNG* 14: 51-64.
- Kienast, D. 1995**
“Zu den Homonoia-Vereinbarungen in der römischen Kaiserzeit”, *ZPE* 109: 267-282.
- Klose, D.O.A. 1987**
Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit, Berlin.
- Konuk, K. - Arslan, M. 2000**
Ancient Gems and Finger Rings from Asia Minor. The Yüksel Erimtan Collection, Ankara.
- Kümmel, H. M. 1983**
“Kummanni”, (Ed.) D. Otto Edzard, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 6. Berlin, 335-336.
- Loretz, O., et al (eds) 2013**
“Ritual, Religion and Reason”, *Studies in the Ancient World in Honour of Paolo Xella*, Münster.

- Magie, D. 1950**
Roman Rule in Asia Minor, New Jersey.
- Mentesidou, E. T. 2015**
“Komana: A New Find from Hamamtepe and a Preliminary Study on Sanctuary's Cults”, (Ed.) Erciyas, D. B., Tatbul, M. N., *Komana Ortaçağ Yerleşimi*, 209-226.
- Michel, S. 2001**
Bunte Steine – Dunkle Bilder: “Magische Gemmen”, München.
- Moga, I. 2010**
“Le Culte Indigene de la Bellone Micrasiatique”, *Classica et Christiana* 5/2, 369-393.
- Morkholm, O. 1991**
Early Hellenistic Coinage, Cambridge.
- Mutlu, S. 2016**
“Tanrıça Ma (Mā) ve Kappadokia Komana'sı”, *Phaselis* II, 311-322.
- Özen, S. - Işık, C. 2017**
“Eleuthera aus Kaunos”, (Eds.) Doyran, M., Özen-Kleine, B., Çörtük, U., Özen, S., *Uluslararası “Anadolu'da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri” Sempozyumu*, 85-102.
- Öztürk-Dönmez, F. 2006**
Roma Çağı Küçükasya Kentleri Arasında Homonoia Anlaşmaları, İstanbul.
- Popko, M. 1995**
Religions of Asia Minor, Warsaw.
- Price, M. J. - Trell, B. L. 1977**
Coins and their Cities. Architecture on the ancient coins of Greece, Rome, and Palestine, London.
- Proeva, N. 1983**
“La déesse cappadocienne Mā et son culte en Macédoine d'après une plaque en bronze de Pretor, au Musée de Resen”, *Ziva Antika* 33(2), 165-183.
- Proeva, N. 1992**
“Ma”, *LIMC*, VI.2, 169-170.
- Schröder, B. - Schrader, H. - Kolbe, W. 1904**
“Die Arbeiten zu Pergamon 1902-1903: Die Inschriften”, *AM* 29, 152-178.
- Seyrig, H. 1970**
“Une Déese Anatolienne”, *Antike Kunst* 13, 76-78.
- Spier, J. 1992**
Ancient Gems and Finger Rings at The J. Paul Getty Museum, Malibu.
- Sökmen, E. 2009**
“Characteristic of the Temple States in Pontus”, *Mithradates VI and Pontic Kingdom*, (Ed.) J. M. Hojte, Aarhus, 277-287.
- Stumpf, B. R. 1991**
Numismatische Studien zur Chronologie der Römischen Statthalter in Kleinasien. Saarbrücken.
- Waddington, W. H. 1883**
“Inscriptions de la Cataonie”, *BCH* VII, 125-148.
- Waddington, W. H – Babelon, E. – Reinach, Th. 1904**
Recueil général des monnaies grecques et romaines de l'Asie Mineure. Paris.

Akdeniz’de Neolitik Dönem ve Bölgesel Yaklaşımlar¹

Emre GÜLDOĞAN²

Keywords: Neolithic, Comb-Pressed “Impresso” Pottery, Thrace, West Anatolia, South Marmara, Mediterranean

Archaeologic researches which have been carried out on the neolithic period particularly in Western Anatolia, Southern Marmara and Thrace within 15-20 years reveals significant results. There are various comments regarding relations with Anatolia and Near East together with mainly Greece and Aegean, and Mediterranean and other European cultures encountered in these regions. Specially, there is an approach called ‘Neolithic Package’ and it affects many areas from the settlement system that is considered to be spread from Near East to instrument industry technology, from burial customs to small findings. It is known that Comb-Pressed ‘impresso’, plays a crucial role in the understanding of comparison of the approach and the relations above mentioned. This study has been carried out on the relations between neolithic settlements of Western Anatolia, South Marmara and Thrace and the near culture regions, particularly ‘Mediterranean Neolithic’ regional effects were assessed in the spread of the Comb-Pressed ‘impresso’ pottery, which we can consider as a special type of pottery encountered in the settlements.

Anahtar Kelimeler: Neolitik, Tarak-Baskı “Impresso” Çanak Çömleği, Trakya, Batı Anadolu, Güney Marmara, Akdeniz

Son 15-20 yıl içinde Batı Anadolu, Güney Marmara ve Trakya’da neolitik döneme tarihlenen arkeolojik araştırmalar önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Yunanistan ve Ege başta olmak üzere Akdeniz ile diğer Avrupa kültürleri ağırlıklı olmakla birlikte Anadolu ve Yakın Doğu ile ilişkileri konusunda çeşitli yorumlar yapmak mümkündür. Özellikle ‘Neolitik Paket’ olarak adlandırılan ve Yakındoğu’dan yayıldığı bilinen; yerleşim sistemlerinden, teknolojiye, ölü gömme geleneklerinden, küçük buluntulara kadar birçok alanı etkileyen bir yaklaşımdan söz etmek mümkündür. Tarak-Baskı ‘impresso’ olarak bilinen çanak çömlek grubunun bu yaklaşımın ve yukarıda bahsedilen ilişkilerin karşılaştırılmasının anlaşılmasında çok önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu çalışma, Batı Anadolu, Güney Marmara ve Trakya’nın neolitik yerleşimleri ile yakın kültür bölgeleri, özellikle de “Akdeniz Neolitiği” arasındaki ilişkiler üzerinedir. Bölgesel etkiler, yerleşimlerde karşılaşılan özel bir çanak çömlek türü olarak düşünülebileceğimiz, Tarak-Baskı ‘impresso’ çanak çömleğinin yayılım alanları değerlendirilmiştir.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 17.08.2018 Kabul Tarihi: 08.10.2018

² Emre GÜLDOĞAN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tarihöncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı 34134, Laleli-İSTANBUL. E-mail:emrguld@yahoo.com Orcid No: 0000-0002-6131-9379

Fig. 1: Favella yerleşimi parmak baskılı tarak-baskı "impresso" örnekleri (Pigorini Müzesi)

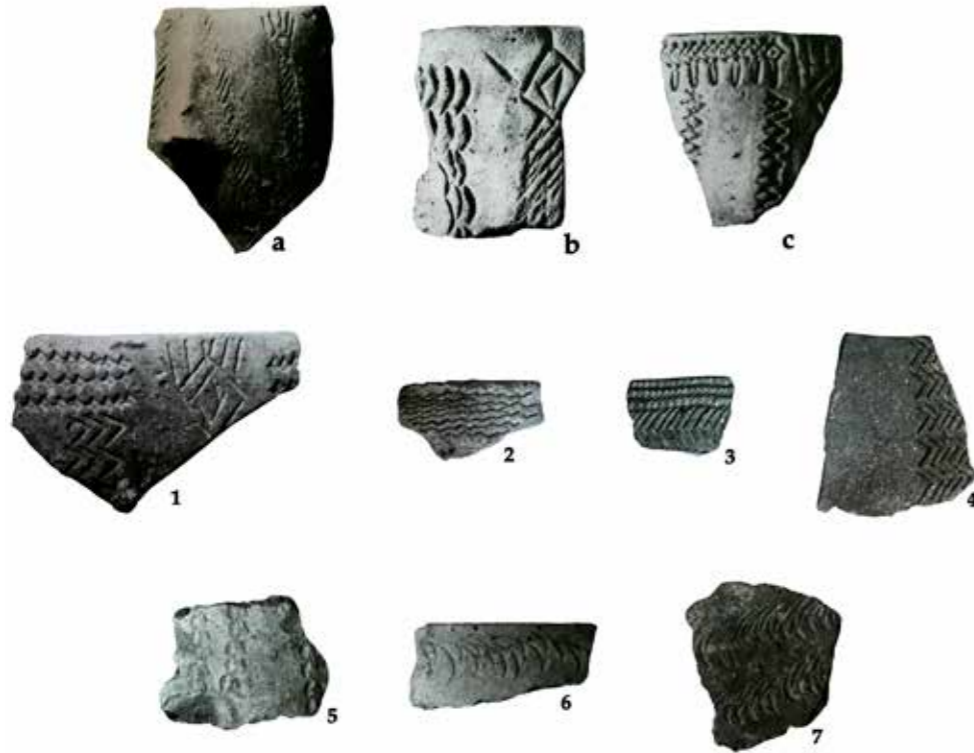

Fig. 2: Poggio Monaco'da Stentinello yerleşiminde de görülen kirpik, göz ve gözyaşı bezemeli kap örnekleri (Catanzaro v.d., 1975/1976: 15)

tarıma geçiş arasında ki ilişki pek çok bilim insanı tarafından tartışılmaktadır¹. Bu bilim insanları özellikle Avrupa'daki Neolitikleşme sürecinde fiziksel, iklimsel ve bitki örtüsündeki değişimlerin, beslenme ekonomisi, nüfus, sosyal organizasyon ve kültürlerin oluşumundaki faktörler üzerine araştırmalar gerçekleştirmişlerdir.

Avrupa'ya Yakındoğu'dan gittiği düşünülen "Neolitik Paket" öğeleri arasında koyun, keçi, arpa, buğday, kemik kaşık, spatula, yassı balta, *pintadera* gibi nesnelerin yanında çanak çömlek teknolojisi de bu yayılım boyunca izlenen örnekleri oluşturmaktadır. Yakındoğu'dan Avrupa'ya uzanan bu yayılım ile ilgili, göç eden çiftçilerin bu öğeleri taşıdığını ön gören "yayılımcı" görüş, en eski kuram olarak bilinmektedir. Bu kuramı ileri sürenler, bir kolonizasyon hareketin söz konusu olduğunu ve bunun Doğu Akdeniz'den başlayarak Anadolu'nun iç kesimlerinden ve Balkanlar üzerinden Avrupa'ya yayıldığını ileri süren bir görüş bulunmaktadır. Bununla birlikte; Anadolu'nun sert iklim koşulları sebebiyle yayılımın deniz yoluyla olduğunu ve Anadolu Yarımadası'nı atladığını ileri süren bir görüşede yer vermektedirler. "Bağımsız gelişme modeli" olarak bilinen ikinci görüşü savunanlardan bazıları iki bölge arasındaki göçü bazıları ise bilgi ve mal aktarımını reddederek Güneydoğu Avrupa'da Neolitik kültürlerin, Doğu'dakine benzer olarak Mezolitik topluluklar tarafından geliştirildiğini ileri sürmektedirler. Bir diğer yaklaşım ise Avrupa'da Neolitik yaşam biçiminin Anadolu ya da Yakındoğu'dan bilgi ve mal aktarımı sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmekte ve kendi içinde, kısmi göç, yerel toplulukların akültürasyonu gibi açıklamaları da içerdiğini belirtmektedir (Özdoğan 2007b, 403).

Avrupa'nın güneyinde Akdeniz kıyılarında yer alan ve Neolitik Döneme tarihlenen yerleşimleri Neolitikleşme süreci bakımından değerlendirilirken belirli bölgelerde Neolitik öncesindeki bazı özelliklerinin belirleyici bir rol üstlendiğini gözlemlemekteyiz. Öyle ki Paleolitik ve Mezolitik Dönem Avrupa'sında görülen bazı öğelerin, Neolitik Dönem'de de izlerini görmek mümkündür (Zvelebil, 1968, 169).

Ok ve yay başta olmak üzere, zıpkın, sürtmetaş aletler, kaynak kullanımı, köpek evcilleştirme, lojistik taşınabilirlik, deniz kabuğu toplayıcılığı, balıkçılık ve sosyal tabakalanma gibi özellikleri Mezolitik Dönem'den devam eden özellikler olarak görmek mümkündür. Avrupa kıtasında yukarıda belirtilen bu öğeler yanında Mezolitik Dönem ile birlikte ortaya çıktığı düşünülen teknolojik, sosyal ve ekonomik yenilikler arasında yeni çakmaktaşı kullanımı teknikleri, kemik ve geyik boynuzundan alet çeşitlemeleri, balık kancaları, ağlar, balık tuzakları, çanak çömlek, kızak ve kayak gibi ulaşım ekipmanları ve yeni kült eşyalarının varlığı dönemi tamamlayan diğer özellikleri oluşturmaktadır (a.g.e., 170).

Özellikle çanak çömlek yapımı, Avrupa'da Mezolitik Dönem'deki avcı-toplayıcılar arasında bugüne dek sanılandan daha yaygın olmakla birlikte, daha büyük bir yerleşiminde

¹ Ayrıntılar için bkz. Anthony 1997; Barker 1985; Barnett 1990; Biagi ve diğ. 1984; Biagi ve Spataro 2001; Bogucki 2001; Coolege ve diğ. 2004; Delano-Smith 1979; Geddes 1983a; Guilaine 1976; Guilaine 1979; Guilaine 1989; Guilaine 1994; Guilaine 1996; Lewthwaite 1982; Phillips 1975; Pinhasi ve Pluciennik 2004; Pluciennik 1997; Renfruw 1979; Runnels ve van Andel 1988; Sherratt 1980; Trump 1981.

göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere çanak çömlek teknolojisinin Avrupa içerisindeki geçmişi Mezolitik Dönemden itibaren bilinen ve Mezolitik-Neolitik geçiş ile birlikte Neolitik Dönem kültürlerinin paket öğeleri arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Akdeniz Neolitiği içerisinde değerlendirilen bölge çok geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Doğu Akdeniz ve Kuzey Suriye başta olmak üzere Kuzey Akdeniz, İber Yarımadası, Kuzey Afrika söz konusu coğrafi alanın önemli kültür bölgelerini meydana getirmektedir. Bunların yanı sıra Göller Bölgesi, Batı Anadolu, Güney Marmara, Trakya, Yunanistan, Ege adaları, Dalmaçya kıyıları ve Malta gibi Akdeniz Neolitiğinde karşılaşılan bir takım özelliklere yer yer rastlanılan ara kültür bölgeleri de vardır.

Kuzey Akdeniz olarak adlandırılan kültür bölgesi, başta İtalya olmak üzere Fransa ve İspanya'nın bir bölümünü içine alan bir bölgeyi ifade etmektedir. (Güldoğan 2008, 84)². İtalya, Neolitik Dönem araştırmaları açısından iyi araştırılmış bir yerdir. İtalya'da yapılan neolitik dönem araştırmalarda farklı özellikler gösteren 5 alt kültür grubu ile karşılaşılmaktadır. Bu grupların değerlendirilmesinde belirleyici olan en önemli teknolojik öğe çanak çömlektir (Delpino-Pessina-Tine 2004, 84).

Uzun yıllar Avrupa'nın yerel bir özelliği olarak görülen "impresso" türü çanak çömlek bezeme tekniğini; nemli bir kap üzerine tırnak, parmak, kamış, kabuk kenarı, damga ya da bir alet yardımıyla bastırılarak yapılan bezeme türü olarak açıklayabiliriz (Ökse 1993, 29-30). Söz konusu bezeme tekniği ile yapılmış çanak çömleklere özellikle ODTÜ-TAÇ-DAM koordinatörlüğünde 1998 yılında başlatılan "İlisu-Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi" çerçevesinde Mezraa-Teleilat başta olmak üzere, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı yerleşimlerde rastlanılması önemli sonuçlar doğurmuştur. Gerek Akdeniz'deki Neolitikleşme sorunsalına ilişkin tartışmalara gerekse Yakınoğu'dan Avrupa'ya yayıldığı düşünülen "Neolitik Paket" öğelerinin yeniden değerlendirilmesine yeni bir boyut kazandıran bu çanak çömlek grubu, İtalya'daki alt kültür gruplarını temsil eden örneklerle benzeşmektedir. İtalya'da *Impresso Liguria*, *Impresso Güneydoğu*, *Impresso Tirenniche*, *Impresso Adriyatik*, *Impresso Stentinello* olarak ayrılan alt kültür gruplarının her biri yerel özellikleri yanında ortak özelliklerde barındırmaktadır. Yerleşik yaşam biçiminin tam olarak benimsenmediği açık hava yerleşimleri yanında mağara ve kaya sığınaklarında da yerleşimin olduğu İtalya'da yontma taş alet teknolojisinde çakmaktaşı ve obsidiyen kullanılmaktadır. Çakmaktaşının genelde yerel olarak kullanıldığı İtalya genelinde obsidiyenin ise Palmarola, Lipari, Korsika ve Sardinya kökenli olduğu görülmektedir. Alet türü olarak ise dilgi, dilgicik, kazıyıcı, kalem, mikro kalemler ile birlikte mezolitik kökenli geometrik aletler ve mikrolitler yoğunur (Tykot 1992, 60; Philips 1992, 72). Sürtmetaş alet endüstrisinde ofiyolit grubu taşlardan yapılmış ve Yakınoğu "Neolitik Paket" öğesi içinde tanımlanan yassı balta ve keskinlerin dikkat

² Akdeniz'in güneyi coğrafi olarak Kuzey Afrika olarak adlandırıldığından bu bölge için yeni bir adlama önerilmemiş bu bölge Kuzey Afrika kültür bölgesi olarak değerlendirilmiştir.

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 3-5: İspanya ve Portekiz'de karşılaşılan tarak-baskı "impresso" bezemeli örnekler (Savory, 1968:18)

çekici oranda kullanıldığı görülmektedir. Kemik alet endüstrisinde ise bız, iğne, delici, mızrak uçları, olta, süs eşyaları gibi buluntular yanında kemik kaşık ve spatulaların varlığı Yakınoğu “Neolitik Paket” izlerinin takip edilebilmesi açısından önemlidir. Yakınoğu “Neolitik Paket” ğeleri arasında bulunan *pintadera*, gibi buluntularda İtalya'daki Neolitik kültür bölgelerinde görülen ögeler arasındadır (Cipolloni 2002, 623). Evcil hayvanlar yine Yakınoğu'dan bilinen koyun, keçi ve bu ikisine göre daha fazla olan sığırdır. Kültüre alınan bitkilerde arpa, buğday, avdar, yulaf, mercimek, baklagiller en sık görülen türler arasındadır (Whitehouse 1971, 241).

Fransa'daki duruma bakıldığında da Neolitikleşme sürecinde bölgesel özelliklerin ön plana çıktığı görülmektedir. Fransa'nın batısında, orta kısımlarında ve kuzeyinde Mezolitik Dönem'in uzantısı olarak kabul edilebilecek etkilerde belirleyicidir. Bunun yanı sıra kıyı bölgeler ile İspanya-Fransa sınır bölgesinde kültürler arası yoğun ilişkiler olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Yakınoğu “Neolitik Paket” gelerinin etkileriyle karma bir ekonomik modelden söz etmek mümkündür. Fransa'da da İtalya'da olduğu gibi açık hava yerleşimleri yanında mağara ve kaya sığınaklarında yerleşildiği görülmektedir. Fransa yontma taş teknolojisi açısından zengin bir çeşitlemenin karşılaşıldığı bölgedir. Yongalama tekniği bakımından Mezolitik gelenekli olduğu bilinen örneklerin yanında bazı yerleşimlerde kesintilerin olduğu ve farklı tekniklerin geliştiği bilinmektedir (Binder 1994: 122; Roussot-Larroque 1990: 326-327). Sürtmetaş aletlerde öğütücü ve ezici aletlerin yanında yassı baltalar görülür. Kemik alet endüstrisinde kazıyıcı ve spatulalar ağırlıktadır. Ekonomiye bakıldığında ise kıyı bölgelerde Neolitikleşme sürecinde dışarıdan etkinin i bölgelere göre daha yoğun olduğu buna karşın iç kısımlarda Mezolitik geleneğin hakim olduğu anlaşılmaktadır. Avcı-toplayıcılığın devam ettiği bunun yanında koyun, keçi, sığır ve köpeğin evcil olarak bulunduğu görülür. Bitki kalıntıları açısından da arpa, buğday, burçak ve meşe palamudu tüketildiği bilinmektedir (Courtin 1976, 261, Binder 1994, 130).

İspanya ve Portekiz'i içine alan İber Yarımadası'ndaki tabloyu özetlemek gerekirse; İber Yarımadası'nda st Paleolitik Dönem'den itibaren mağara ve kaya sığınakları başta olmak üzere yerleşildiğini belirtmek gerekir. Mezolitik-Neolitik Geçiş aşamasında bazı yerleşimlerde koyun-keçi kemikleri ile çanak çömleklere rastlanıldığı ancak köpek hariç evcilleştirmenin söz konusu olmadığı görülmektedir. İspanya'da M 5900-5400 yılları arasına tarihlenen Cova de L'Or, Chaves, Cendres, Cariguella gibi yerleşimlerde evcil koyun, keçi ile birlikte buğday ve arpa tarımının yapıldığı anlaşılmaktadır. Yontma taş teknolojisinde mikrolitler başta olmak üzere yeni yongalama tekniklerinin izlerine rastlanılmıştır Baldellou 1982, 166; Guilaine vd. 1982, 408; Oliver 1982; Mestres-Mercade 1982, 126; Zilhao 1998, 3-4) Sürtmetaş alet endüstrisinde yassı baltalar yoğun olarak görülmektedir. Portekiz'de ise Mö 6000-4750 yılları arasında gerçekleştiği anlaşılan bir süreç bulunmaktadır. Kıyı bölgelerde Neolitik yaşam biçimini yansıtan özellikleri izlenirken doğuda Son Mezolitik avcı-toplayıcı grupların varlığını M 4750'lere kadar sürdürdüğü tespit edilmiştir (Zilhao, 1998: 4-5). Evcil koyun ve keçi dışında kültüre alınmış arpa ve buğday tarımının ekonominin % 50'sini meydana getirdiği belirtilmektedir (Zilhao 1998, 3A,3B,3C).

Kuzey ve Batı Akdeniz İtalya, Fransa, İspanya ve Portekiz'de karşılaşılan “Neolitik Paket” gelerinin bir kısmı yukarıda kısaca değerlendirilmiştir. Söz konusu bölgelerdeki yontmataş, sürtmetaş ve kemik alet endüstrileri başta olmak üzere beslenme ekonomisini oluşturan ögeler arasında Yakınoğu “Neolitik Paket”inden de bilinen ögeler azımsanmayacak orandadır. Bu durum yayılımdaki Yakınoğu kökenli etkilerin anlaşılması bakımından önemli bir bilgi kaynağıdır.

Yayılm konusuna ışık tutan paket ögelerinin başında hiç kuşkusuz çanak çömlek gelmektedir. Batı ve Kuzey Akdeniz'de Neolitik Dönem içerisinde karşılaşılan çanak çömleğin özelliklerine bakıldığında söz konusu bölgelerde en erken görülen örneklerin *Cardial* bezemeli çanak çömlek olarak bilinen deniz kabuklarının bastırılmasıyla yapılan bezemelere sahip örnekler olduğu görülmektedir. *Cardial* anak çömleğin, hem İspanya'da hem de Portekiz'deki ilk çanak çömlek grubu olduğu; ancak M 5500'lerden itibaren yerini tarak-baskı “*impresso*” çanak mleğine bıraktığı anlaşılmaktadır. Fransa'da da bölgesel bazı farklılıkların yanında *Cardial* bezemenin hemen hemen tüm bölgede görüldüğü bunun yanında tarak-baskı “*impresso*” çanak çömleğinin de hakim olduğu görülür. Formlarda ise küresel ve yarı küresel kaplar ile birlikte, armut biçimli, boynu işaretili kapların, yuvarlak ve konik dipli kapların olduğu görülür. Ayrıca çok sayıda kulba sahip olan kaplar ile birlikte tutamaklı, yumrucuk ve memecikli kaplarda vardır.

Aynı durum İtalya'da da izlenmektedir. Tarak-baskı “*impresso*” çanak çömleğinin tespit edildiği her yerde bu çanak çömlek grubu yanında başta *Cardial* “*impresso*” olmak üzere, kazıma ve izi bezemeli çanak çömleklere bir arada bulunduğu görülmektedir. Burada vurgulanması gereken önemli bir diğer konu ise daha önce bahsi geçen “*impresso*” çanak mleği adlamasının yerine tarak-baskı “*impresso*” adlamasının gelmesidir. Bu anak çömlek grubuyla ilgili olarak ortaya çıkan ilginç durum Mezraa-Teleilat kazıları ile birlikte, Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye, Kuzey Akdeniz ve Kuzey Afrika'da söz konusu çanak mleğe rastlanılan merkezlerden bilinen örneklerden çok daha fazla sayıda ve çeşitli bezeme tiplerine sahip olduğunun anlaşılmasıdır. Mezraa-Teleilat yerleşiminde karşılaşılan parçalar, Batı Akdeniz ve diğer bölgelerde karşılaşılan standart “*impresso*” bezemeli örnekler yanında farklılıklar gösteren bezemeleri de içermektedir. Özellikle tarak izli örneklerin yoğunluğu, hatta “*impresso*” bezemenin tanımlandığı bölgelerde karşılaşılmayan tarak bezeme ile birlikte baskı noktalı bezemenin aynı kap üzerine uygulandığı rneklerle Mezraa-Teleilat yerleşiminde rastlanmaktadır. Bu sebeple Mezraa-Teleilat yerleşiminde bulunan söz konusu bezeme için **Tarak-Baskı “*Impresso*”** adının kullanılmasının daha doğru olacağı düşünülmüştür (Güldoğan 2008, 356). Yukarıda da belirtildiği üzere Akdeniz Neolitide için belirleyici özelliği olan bu çanak çömlek grubuna, Akdeniz'e oldukça uzak bir mesafedeki Fırat Havzası'nda geniş bir bezeme çeşitliliğiyle birlikte çok sayıda rastlanılmıştır. Bu durum söz konusu çanak çömleğin Neolitik yaşam biçiminin yayılımına ilişkin göstergeler arasında yer alan “Neolitik Paket” geleri içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ve Yakınoğu'dan daha batıya aktarılan bir ge olduğunu göstermiştir. Yakınoğu'da *Cardial* gelenekli bezemenin varlığı bilinmemektedir. Bütün bu sorunun

Adriyatik ve Batı Akdeniz'de Neolitik yaşam biçiminin başlangıcıyla ilgili olmadığı bunun ötesinde çok daha geniş bir coğrafyayı ilgilendiren bir durumun söz konusu olduğu açıktır. Yine yukarıda belirtildiği üzere son yıllarda özellikle gerek Batı Anadolu'da gerekse Fırat Havzası'nın doğusunda tarak-baskı "impresso" bezemeye sahip yerleşmelerin bulunmasıyla birlikte farklı bir yayılım modelinin varlığı da düşünölmeye başlanmıştır (Özdoğan 2007b, 405).

Neolitik Dönemde Kuzey ve Batı Akdeniz'den Doğuya Aktarım Var mıdır?

Yukarıda söz edilen yayılımın yanı sıra Batı ve Kuzey Akdeniz'deki bazı yerleşmelerde karşılaşılan bulgular ilginç bir resim oluşturmaktadır. Tarak-baskı "impresso" bezeme, bezemenin yapıldığı aletin adı ile anılabildiği gibi yapılan bezemenin çağrıştırdığı nesne ya da özelliklere göre de adlandırılmaktadır. Bu bezeme tekniği ile ilgili dört ana grup bilinmektedir. Bu grupları sırasıyla basit noktalılar, nokta dizileri, rocker ve tarak-dalga bezemeler olarak belirtebiliriz. Söz konusu bu ana gruplar kendi içlerinde alt gruplara ayrılmaktadır. Bazı özgün bezemelerin varlığı ve dağılımı kültür bölgelerinin sınırlarını göstermesi açısından önemlidir. Özellikle rocker ve tarak baskılı örneklerin meydana getirdiği gruplar yayılım içinde referans oluşturmaktadır. Rocker bezeme, Akdeniz ve Kuzey Afrika bağlantılarını ortaya koyması açısından önemlidir. Yine tarak-baskı "impresso" bezemenin görüldüğü tüm yerleşmeler göz önüne alındığında sadece Mezraa-Teleilat yerleşmesinde görölen ve özgün bir grup olan tarak-dalga ve basit noktalı örneklerin bir arada görüldüğü bezemeler Yakındoğu "Neolitik Paket" ögesi olarak ayırt edicidir.

Bunun yanında Kuzey ve Batı Akdeniz'de yer alan bazı bölgelerde görölen ve Yakındoğu'da izlerini görmediğimiz özgün bezemelere de rastlanılmaktadır. Kuzey Akdeniz'de İtalya'da Impresso Güneydoğu grubu kültürlerinden olan Favella, bu tip bezemelerden birine ev sahipliği yapmaktadır. Calabria eyaleti sınırları içerisine yer alan Favella'nın Neolitik Dönem'e M 5860-5630 yılları arasına tarihlenen tabakalarında basit noktalı ve tırnak baskılı bezemelerin fazlalığı göze çarpmaktadır (Tin, 2002b, 721-722; Tin: 1964, 281). Bu örnekler yanında parmak baskılı ve kenarları taşkınlı örnekler de yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır (Fig. 1.). Söz konusu bezemeler, aynı bölgedeki diğer yerleşimlerde bulunan bir bezeme türü değildir. Bu bezeme kap nemli iken parmakların sıkıştırılmasıyla yapılmaktadır. Parmak baskı bezemeden yola çıkıldığında Impresso Güneydoğu bölgesinin hemen kuzeyinde, İtalya'nın batı kıyılarındaki Neolitik toplulukları temsil eden Impresso Adriyatik grubunda yer alan Grotta Dei Piccioni yerleşiminin İlk Neolitik Dönem'e tarihlenen tabakalarında parmak baskı bezemeli örneklere de rastlanılmaktadır. İtalya'nın kuzeybatısında yer alan Impresso Liguria kültür bölgesinde yer alan Grotta Pollera'da da parmak baskılı çanak çömlekler mevcuttur. Burası, Miyosen kökenli kireçtaşlarından meydana gelen ve "taşların sonu" olarak adlandırılan 540x284 m boyutlarında, dışarıdan ışığın iyi girdiği ve prehistorik özellikle paleolitik dönemlerde sık ziyaret edildiği bilinen

Fig. 6: Ulucak yerleşimi parmak baskılı bir örnek (Çilingiroğlu, 2007:355)

önemli bir mağara yerleşimidir (Odetti 2002, 303). Grotta Pollera'nın İlk Neolitik döneme tarihlenen 18-16. tabakalarında bulunan çanak çömlekler, grafit bezemeli gri renkli daralan ağızlı kapların ve kaselerin yoğunlukta olduğu bir buluntu topluluğudur. Bu kapların üzerine uygulanan bezemeler arasında basit noktalı, tırnak baskılı ve zigzaglı örnekler yanında parmak baskılı örneklerde görölmektedir (a.g.e, 306).

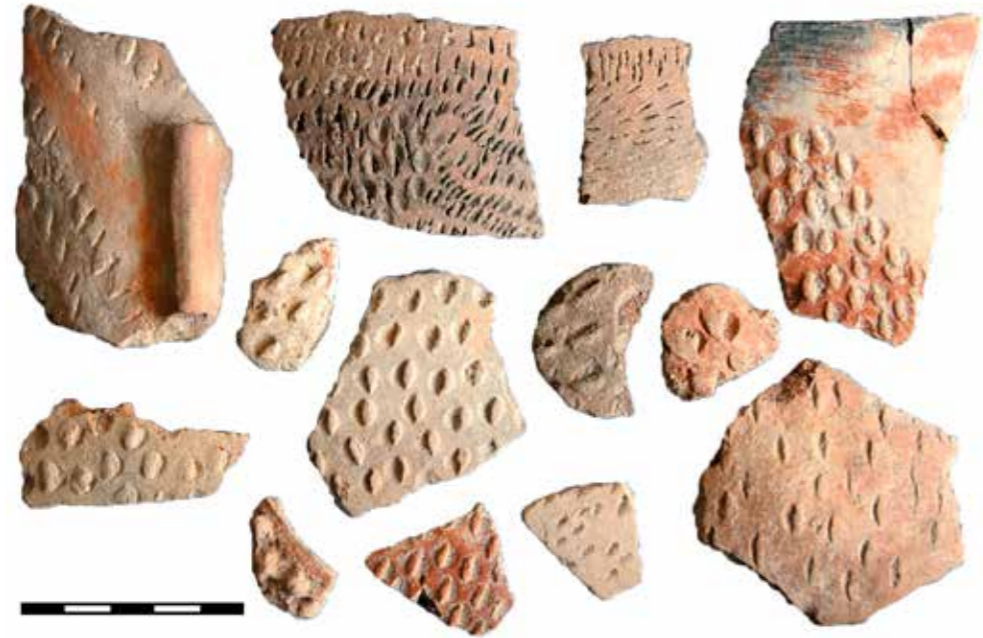
Parmak baskılı çanak çömleklerin Kuzey Akdeniz'deki izlerine, Fransa'nın güneydoğusunda İtalya sınırına yakın Menton bölgesindeki Pendimoun Sığınağı'nın Neolitik Döneme tarihlenen tabakalarında da rastlanılmaktadır. Burada Cardial gelenekli bezemeler en eski evrelerde karşımıza çıkmaktadır. Bunların dışında temel bezeme ögesi; bir "tarak", küçük bir kabuk veya alet yardımıyla, parmak, tırnak veya çimdik şeklinde yapılmış olan basit noktalı örneklerden meydana gelmektedir. Fransa güneyinde yer alan Chateauf' te de parmak baskı ve çimdikleme yöntemiyle yapılan parçalar göröür (Roussot-Larroque 1990, 334).

İtalya ve Fransa'da parmak baskı ile yapılmış bu örnekler dışında yine çanak çömlek üzerine uygulanan farklı bir bezeme türü ilginç bir dağılım göstermektedir. İtalya'da Impresso Stentinello grubu olarak adlandırılan bölgede yer alan Stentinello, yerleşimi Sicilya'nın güneydoğusunda Siracusa Bölgesi'nde yer almaktadır. Bölgede en iyi tanımlanan yerleşimlerden biri olan Stentinello'da tarak-baskı "impresso" örnekleri yanında tarak-baskı "impresso" yapımında kullanıldığı düşünölen çok sayıda kemikten ve kilden özel aletler tespit edilmiştir. Çeşitli büyüklüklerde olan bu aletlerin bazılarında sivri uçlar bulunurken, bazıları ise uçları ise daha küt olarak bırakılmıştır. Yine dişli alet olarak kullanılan örneklerde görölmektedir. Kaplar üzerine yapılan bezemelerde oldukça ilgi çekici betimlerle karşılaşmak mümkündür. Ayrı olarak yapılmış baskı noktalı örneklerin yanında özel gruplar oluşturacak şekilde bezemeli karışık örnekler de tespit edilmiştir. Kült amaçlı kullanılmış olabileceği düşünölen üzerlerinde kirpik, göz ve gözyaşı betimleri bulunan bezelerde mevcuttur (Holloway 1991, 7-8; Whittle 1996, 300-301).

Catania yakınlarında Patern bölgesinde yer alan Poggio Monaco yerleşmesi özellikle İ.T.Ç ile birlikte Neolitik Dönem buluntuları veren önemli bir merkezdir. Stentinello yerleşiminden bilinen üzerinde kirpik, göz ve gözyaşı betimlerinin uygulandığı kaplar ve kült amaçlı olduğu düşünölen örneklerle burada da karşılaşılmaktadır (Catanzaro ve diğer. 1975/1976, 11,16-17) (Fig. 2.).

Fig. 7-8: Ege Gübre yerleşiminde karşılaşılan parmak baskılı ve baskı noktalı çanak çömlek örnekleri (Sağlamtimur, 2007:364)

Batı Akdeniz'de İber Yarımadası'nda yer alan İspanya ve Portekiz'de ise bezeme anlayışının Kuzey Akdeniz'in geneli ile paralel özellikler göstermektedir. Özellikle Portekiz'de bulunan Cisterna yerleşimindeki çanak çömleklerde tarak-baskı "impresso" bezemeli örneklerin Neolitik Dönem'in en erken evrelerini temsil ettiği ileri sürülmektedir (Fig. 3-5). Öyle ki Cisterna yerleşiminde elde edilen MÖ 5400 tarihi İber Yarımadası'nda Neolitik Dönem'in hem İspanya'da ve Portekiz'de paralel özellikler gösterdiği sonucunu ortaya koymaktadır. Cisterna çanak çömlek buluntuları arasında yer alan kirpik, göz, gözyaşı betimli parçalar Sicilya'dan bilinen bu bezek türlerinin yayılım alanını göstermesi bakımından önemlidir (Zilhao 2001, 14183).

Çanak çömleklerde görülen bu iki farklı bezeme geleneğinin kültürel yayılımın sınırlarını göstermesi ve batıdan doğuya doğru bir yayılımın olup olmadığının anlaşılmasında önemli rol oynadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Adriyatik Denizi'nin doğusunda Dalmaçya kıyılarında, kuzeyde Hırvatistan'dan başlamak üzere güneye Arnavutluk'a kadar olan bölgede kıyı ve iç kesimlerde İtalya'nın Adriyatik "impresso" grubuna benzer kültürler ile karşılaşılmaktadır. Yine Malta'da yer alan Neolitik Döneme tarihlenen Ghar Dalam Mağarası'nda, bulunan en eski çanak çömlek örneklerini, Cardial bezemeli parçalarla birlikte tarak-baskı "impresso" bezeme vardır. Az sayıda bulunan tarak-baskı "impresso" örneklerinde özellikle İtalya'nın güneydoğusunda yer alan Calabria ve Sicilya özelliklerinin ağır bastığı görülmektedir. Baskı nokta, derin kazıma ve Stentinello'dan bilinen kap üzerinde özel gruplar oluşturan örneklerin en sık rastlanılan bezeme türlerini oluşturduğu görülmektedir.

Yunanistan Neolitiği tanımlanırken geçim ekonomisi, çanak çömlek özellikleri ve yerleşim düzenlerindeki farklılıklar üzerine çeşitli yorumlar yapılmaktadır (Kotsakis 1999; Kotsakis 2003; Halstead 2006). Bu farklılıkların kültürel çeşitliliği ileri sürülmekle birlikte, Tesalya ve Peloponnes'te İlk, Orta, Son Neolitik Dönem buluntu topluluklarının birbirine benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Yunanistan Neolitiğiyle ilgili özelliklerin en iyi bilindiği bölge Tesalya'dır. Burada, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlendiği ileri sürülen bazı yerleşmelerin yanı sıra İlk, Orta ve Son Neolitik Dönem çok sayıda höyük bulunmaktadır. İlk Neolitik Dönem, çanak çömlek değişimine göre kendi içinde İlk Çanak Çömlekli Neolitik Dönem, Proto Sesklo ve Pre Sesklo olarak üçe ayrılmaktadır. Yunanistan'ın geneline bakıldığında Yakınoğu "Neolitik Paket" öğeleri içerisinde değerlendirilen; evcil koyun keçi, sığır ve domuz ile kültüre alınmış tahıl ve baklagillerin olduğu görülmektedir. Bunun yanında avcılık ve balıkçılığın da devam ettiği bilinmektedir. Çanak çömlek özelliklerine bakıldığında da Cardial bezemeli örneklerle tarak-baskı "impresso" bezemeli örnekler dikkat çekici oranda karşımıza çıkan buluntular arsında yerini almaktadır (Nandris, 1970, 201-205).

Çanak çömlek üzerindeki bezemeler göz önüne alındığında, batıdan doğuya geldiği düşünülen bir etkinin olduğu gözlemlenmektedir. Bu bakımdan özellikle Batı Anadolu, Trakya ve Güney Marmara'daki bazı yerleşmelerde karşılaştığımız bazı özelliklerin önem taşıdığı ve bu sorunun cevabına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

Batı Anadolu, Trakya ve Güney Marmara'da Karşılaşılan Durum

Batı Anadolu'da son yıllarda sayısı giderek artmakta olan arkeolojik araştırmalar bölgenin Neolitik Dönem içerisindeki kronolojik yerinin ve kültürel yapısının anlaşılması bakımından önemli sonuçlar vermiştir. İzmir yakınlarında bulunan Ulucak Höyük MÖ. 7. binyılın ilk çeyreğinden 6. binyılın ilk çeyreğine kadar kesintisiz olarak iskan edilmiş bir yerleşimdir. Höyüğün beş tabakadan oluşan stratigrafisinde Neolitik Dönem IV ve V. tabakalarla temsil edilmekte ve söz konusu tabakalar çeşitli yapı evrelerine ayrılmakta tüm yerleşimlerinde bir yangınla sona erdiği gözlemlenmektedir. Yerleşimdeki çanak çömlekler arasında kırmızı astarlı ve açıkta mallar olarak adlandırılan buluntular yanında tarak-baskı "impresso" bezemeli örnekler de önemli yer tutar. Bezeme tipi olarak basit noktalı bezemeler yanında parmak baskılı örnekler ve nokta dizileri yoğun olarak görülmektedir. Parmak baskılı örnekler Ulucak Va tabakasında karşımıza çıkmaktadır (Çilingiroğlu ve Çilingiroğlu 2007, 364-365; Çilingiroğlu 2010, 13; Çilingiroğlu vd. 2012, 144; Çilingiroğlu 2016, 82) (Fig. 6.).

Batı Anadolu'da neolitik döneme tarihlenen bir diğer yerleşim olan Ege Gübre'de çanak çömleğindeki bezeme üslubu, Batı ve Kuzey Akdeniz'den batıya doğru olduğunu söyleyebileceğimiz yayılım izlerini göstermesi açısından önemlidir (Sağlamtimur 2012: 200). Burada Ulucak'ta görülen kırmızı astarlı ve açıkta mallar ile birlikte tarak-baskı "impresso" örnekleri mevcuttur. Ancak tarak-baskı "impresso" bezemeleri, ilginç bir biçimde İtalya'nın güneydoğusundan iyi bilinen parmak sıkıştırması ile yapılan örnekler ve yanı sıra Doğu Akdeniz ve Kuzey Suriye bölgesinden de bildiğimiz basit noktalı ve nokta dizili örneklerden oluşmaktadır (Güldoğan 2008, 244) (Fig. 7-8.). Ege grubu içerisine dahil edebileceğimiz Çanakkale iline bağlı Gökçeada'da yer alan ve 2009 yılında kazısına başlanan Uğurlu-Zeytinli Höyük yerleşiminde yapılan çalışmalar sonucunda 5 ana tabakası içerisinde dokuz evre tespit edilmiştir. Yerleşimin Neolitik Dönem'e tarihlenen IV. tabakasında Ulucak IV, Aktopraklık B Yamaç ve Ilıpınar VIII. tabakalarında benzerleri bilinen tarak-baskı "impresso" örneklerine rastlanılmıştır (Erdoğan 2012, 3-6).

Fig. 9: Yarımburgaz Mağarası V. tabakada karşılaşılan kirpik, göz ve gözyaşı betimli örnekler (Yarımburgaz Mağarası kazısı arşivi)

Fig. 10: Hoca Çeşme yerleşiminde karşılaşılan tarak-baskı "impresso" bezemeli çanak çömlek örnekleri (Hoca Çeşme Kazısı Arşivi)

Batı Anadolu'da yer alan Dedecik-Heybelitepe yerleşimi Metropolis antik kenti yakınlarındadır (Lichter ve Meriç 2012, 133). Bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Torbalı Ovası'nda Dedecik-Heybelitepe'nin yanı sıra en az iki yerin daha Neolitik Dönem tarihlendiği belirlenmiştir. Kızılımsı kahverengi hafif açıkta kaseler yanında az oranda tarak-baskı "impresso" çanak çömleği bulunmuştur. Buradaki tarak-baskı "impresso" örnekleri Ulucak'tan bilinen örneklerle benzerlik göstermektedir. Yerleşimde bulunan yontma taş endüstrisi çakmaktaşı ve obsidyen aletlerden oluşmaktadır. Yerleşimde obsidyen çakmaktaşına göre daha yoğun olarak bulunmuş ve obsidyenin Melos Adası'ndan geldiği anlaşılmıştır (a.g.e, 134). Batı Anadolu'da Melos kökenli ilk obsidyen buluntular olması sebebiyle Dedecik-Heybelitepe yerleşimi, Ege adaları ve Ege'nin batı kıyıları arasındaki ilişkilerin anlaşılmasına önemli bir yer tutmaktadır. Yerleşimde bulunan bir diğer ilginç buluntu konik biçimli iç içe daire bezemeli baskı mührüdür. Bu süslemenin Anadolu'da Çayönü, Çatalhöyük, Tepecik-Çiftlik, Bademağacı ve Ulucak ile Hocaçeşme, Kovaçevvo Prodin ve Sesklo gibi Güneydoğu Avrupa'da görüldüğü bilinmektedir. Bu açıdan da Batı Anadolu, Güneydoğu Avrupa ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin varlığına işaret etmesi bakımından bu durumun önem arz ettiği belirtilmektedir (Lichter ve Meriç 2007, 385-386).

Marmara Denizi’nin güneyinde Ulubat Gölü’nün batısında yer alan Aktopraklık yerleşimi A-C olarak adlandırılan ve kısa mesafelerde ardışık olarak yer değiştiren üç yerleşim biriminden oluşmaktadır. Bu yerleşmelerin en eskisi C alanı, Fikirtepe özellikleri gösteren bir yerdir ve M 7. Bin yılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. B alanı ise bir hendekle çevrili, dörtgen planlı kepiç duvarlı oldukça organize bir köy dokusunu yansıtan ve M 6. Bin yılın ilk yarısına tarihlenen bir yerleşimdir (Karul ve Avcı 2013, 45). Aktopraklık B alanında hendekle çevrili yerleşimde, yapılar bitişik düzende dairesel bir plan oluşturacak şekilde ve hendeğe paralel olarak uzanmaktadır. Konutların önündeki açık alanda ocak ve ışık yerleri içeren avlular bulunmaktadır. Bu alanlarda genellikle kahverengi ve kuruşuni siyah renkli, alçak boyunlu küresel kaplara rastlanmaktadır. Kapların yüzeylerinde birbirlerini takip eden dalgalı hatların bezeme olarak uygulandığı görülmektedir. Çanak çömlek dışında kalker boncuk, kemik spatül ve bız ile çok sayıda sapan tanesi de diğer buluntuları meydana getirmektedir (Karul 2007, 390). Bu kesimdeki (B alanı) ilk yerleşim, alanın kuzey kısmındaki yamaçta bulunmuştur. Yine dörtgen planlı kerpiç yapıların bulunduğu bu evrede “*impresso*” ile bezenmiş bir çanak çömlek topluluğu bulunmaktadır. “*Impresso*” bezekler tırnak baskılı, parmak baskılı ve tarama şeklinde yapılmış örneklerden oluşmaktadır. (Karul 2007, 387-389; Karul ve Avcı 2013, 49, Kaycı 2013).

B alanınının 100 m kadar güneyinde üçüncü bir yerleşme daha bulunmaktadır. Burada bulunan yapıları yine bir hendek ile birlikte iki geniş duvar oluşturmaktadır. 65 m çapında ve 6 m üst açıklığına sahip olan hendeğin içinde, alta doğru inildiğinde karşılaşılan yanık kerpiç dolgular vardır. Ayrıca hendeğin iç kenarına paralel uzanan bir taş duvar bulunmaktadır. Aktopraklık’ta yapılan çalışmalar da tespit edilen hendeğin çevrelediği alanın kuzey kesiminde Ilıpınar VB ile benzerdir ve M 5500 yıllarına tarihlendiği belirtilmektedir (Karul 2007, 391-392).

Marmara Denizi’nin doğusunda İznik Gölü’nün batısında yer alan Ilıpınar, Aktopraklık B alanı ile çağdaş olan bir başka yerleşimdir (Roodenberg ve Alparslan-Roodenberg 2013, 69). X evreye ayrılan Ilıpınar yerleşmesinde X-I olarak ayrılan tabakaların X-VB arası M 6. Bin yılın ilk yarısını yansıtmaktadır. Ilıpınar’da mineral, kum ve bitkisel katkı, iyi fırınlanmış, turuncumsu açık kahverengi-gri yüzey renkli, açıkılı çanak çömlek örnekleri ele geçmiştir. Yerleşmenin VIII. tabakasında “*impresso*” bezemeli çanak çömlek örneklerine rastlanmaktadır. Yontma taş endüstrisinde çakmaktaşının yoğun olarak kullanıldığı obsidyenin az olduğu görülmektedir. Koyun, keçi, sığır ve domuz evcil olarak yerleşimde kullanılmaktadır. Yapılan çalışmalarda bu evre, M 5900-5700’e tarihlenmektedir (a.g.e., 70; Roodenberg ve Alparslan Roodenberg, 394; Harmanakaya ve diğ. 1998).

Yenişehir ovasında yer alan ve Kuzeybatı Anadolu’daki en eski yerleşimlerden biri olan Barçın Höyük’te M 7. Bin yılın ortalarından sonlarına kadar uzanan kesintisiz bir yerleşim bulunmaktadır (Gerritsen vd. 2013, 93). VI. Tabakasında bulunan çanak çömlekler, Fikirtepe kültürü ve belkide hemen öncesine tarihlenen özellikler göstermektedir. Burada kızılımsı kahve, krem ve koyu rengin tonlarında küresel formların ağırlıkta olduğu bir çanak çömlek topluluğu bulunmaktadır. Mineral katkı yaygındır. Kum, kuvars ve kireç

katkılı örneklerde mevcuttur. Fikirtepe kutuları ya da kült masaları olarak adlandırılan çanak çömlek örnekleri dikkat çekicidir (a.g.e., 98).

Trakya Bölgesi’nde İstanbul Boğazı’nın batı yakasında Küçükçekmece Gölü’nün hemen kuzeyinde bulunan Yarımburgaz Mağarası’ndaki neolitik tabakalar Mö 5800-4200 yılları arasına tarihlenen Neolitik Dönem’in sonu ve Kalkolitik Dönem’in başını yansıtan tabaka bulunmaktadır. En altta yer alan V. tabakadan günümüze kalan ince bir dolgu içerisinde bulunan çanak çömlekler oldukça özenli yapılmıştır. Bu tabakada tek tük te olsa Stentinello ve Poggio Monaco’dan bilinen kirpik, göz ve gözyaşını betimleyen örnekler ile kap üzerlerinde derin kazıma ile yapılmış stilize motifli parçalar bulunmaktadır (Koyunlu ve zdoğan 1986, 14) (Fig. 9.).

Edirne’de yer alan Hoca Çeşme yerleşmesi, Meriç Nehri’nin Ege’ye döküldüğü yerin doğusunda, kıydan 5 km kadar içerdeki kayalık bir sırtın üzerindedir. Hoca Çeşme Hyğndeki ilk yerleşimi yansıtan IV. evre doğrudan ana kayanın üzerine kurulmuştur (zdoğan 2007, 415). Yuvarlak planlı yapıların tabanları ana kayanın içine oyulmuş, aynı şekilde üst yapıyı taşıyan direk yerleri de kayalara oyulmuştur. Hoca Çeşme IV. evre çanak çömlekleri özenle yapılmış, ince kenarlı, parlak açıkılı kırmızı ve siyah renkli parçalardan oluşmaktadır. Bezeme çok az da olsa görülmektedir. IV. evre özellikleri III. evrede de devam etmiş ancak çanak çömlekte bir kabalaşmanın da olduğu gözlenmiştir. Hoca Çeşme II. evreyle birlikte göreli olarak daha kaba yapılmış, donuk yüzeyli kaplara rastlanılmaktadır. Bezeme türlerine bakıldığında ise ender sığ ve çizgi bezemeler yanında tarak-baskı “*impresso*” bezeme örneklerinin de bulunduğu bir çeşitlemeyle karşılaşılmaktadır (Karul-Bertram 2005). Baskı yöntemiyle yapılmış üçgen tırnak baskılı ve basit noktalardan oluşan örnekler yanında parmak baskı olarak bezemeli parçalarında bulunması önemlidir. Kabın tamamını kaplayacak şekilde yapılan üçgen ve basit noktalı bezemeler ile birlikte nokta dizileri halinde kap üzerine uygulanan bezemeler görülmektedir. Özellikle nokta baskılı parçalarda uygulanan bezemelerde boyunlu kaplarda ağız kenarının hemen altına uygulanan bezemeler tarak-baskı “*impresso*” bezemenin görüldüğü pek çok yerleşimde karşılaşılan bir uygulama olarak bilinmektedir (zdoğan 2013, 181; Karul 1994, 111) (Fig. 10.).

Sonuç

Neolitik Dönem insanlık tarihi açısından önemli kırılmaların yaşandığı bir süreci yansıtmaktadır. İnsanların yeni bir yaşam biçimi geliştirdikleri sosyal-kültürel, teknolojik, ekonomik, inanç ve statü anlamında birçok yeniliği ortaya koyduğu bu dönem ilk olarak Yakındoğu’da ortaya çıkmıştır. Avrupa’daki Neolitikleşme sürecinin Yakındoğu ile yoğun ilişki içinde olduğu yeni kültürel oluşumun Yakındoğu’da belirli bir süre geliştikten sonra yaklaşık üç bin yıl M 7. bin yıl içlerinde Avrupa ve Akdeniz’e doğru hızlı bir şekilde aktarıldığı görülmektedir (zdoğan 2007b, 404).

Neolitik Dönemi yaşam biçimini tanımlayan özelliklerin “Neolitik Paket” adı altında toplandığı ve bu özelliklerinin bilgi ve mal aktarımıyla yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu

bağlamda Neolitikleşme sürecinde etkileşim için de olan bölgelerde ya Yakınoğu'dan bilinen özellikleri tamamı ya da yeni karma bir ekonomik modeli içeren bir resim ile karşılaşmaktadır. Yakınoğu'dan Avrupa'ya doğru gerçekleştiği varsayılan yayılım modellerinden biri de, kıyılar üzerinden Avrupa'nın batısına ve Kuzey Afrika'ya kadar olan uzanan yayılımdır. Bu modelde "Neolitik Paket" içerisindeki öğeler söz konusu coğrafyada ihtiyaca göre seçilmiş ve Neolitik öncesinden gelen özelliklerin de etkisiyle birlikte farklı bir kültürel yapılar ortaya çıkmıştır. Bu etkilerin görüldüğü bölgelerden olan Kuzey Akdeniz'de Neolitik Dönem boyunca bölgesel ayrımların da olduğu izlenmektedir.

Ayrıca Anadolu ve Güneydoğu Avrupa arasında yer alan Batı Anadolu'nun, Neolitik yaşam biçiminin Avrupa'ya taşınma sürecinde nasıl bir rol oynadığı açıklanması beklenen sorunlardan bir diğeridir. Güneydoğu Avrupa'nın Anadolu'nun iç kesimleri ve Göller Bölgesi ile olan kültürel ilişkisi, Batı Anadolu'nun bu süreçteki yerinin önemli olduğunu düşündürmektedir Yunanistan'da İlk Neolitik yerleşmelerinde karşılaşılan evcil hayvan ve kültüre alınmış bitki türlerinin yabani formlarının bu bölgelerde bulunmaması, çanak çömlek teknolojisinin birden bire ve gelişkin olarak ortaya çıkması ve Mezolitik ile Neolitik topluluklar arasında devamlılığın olmaması dikkate değerdir. Neolitik Paket" öğelerinin öncülleri olmadan verimli ovalarda gelişkin bir şekilde bulunması, Ege Denizi'nin batı kıyılarında, besin üretimine dayalı yerleşik yaşamın, Anadolu ve Yakınoğu etkisiyle başladığını düşündürmektedir (Özdoğan 2005; Perlés 2005).

Özellikle Yunanistan'da karşılaşılan durum ilginçtir. Yunanistan için Pre Sesklo, Tesalya'nın kuzeyine bölgenin kuzey ve kuzeybatısından zorla girdiği düşünülen kültürel özellikleri açıklamak için kullanılan bir kavramdır (Thissen, 2000b, 143). Bu kavramı açıklamada en önemli özellik çanak çömlekteki değişimdir. Pre Sesklo'yu en iyi tanımlayan tarak-baskı "impresso" çanak çömleğidir. İlk olarak barbotin ve tırnak baskılı örneklerle kendini gösteren bu çanak çömlek, daha sonra tarak-baskı "impresso" çanak çömleğinin farklı bezemeleri ve *Cardial* "impresso" örnekleri ile çeşitlilik göstermektedir. Bu kültürel değişimin etkilerini Orta Neolitik Döneme kadar sürdürdüğü görülmektedir. Yine gerek Yunanistan'da son yıllarda başlatılan Paliambela Kolindros ve Mavropigi Filotsairi gerekse Bulgaristan'ın güney batısında yer alan Kovacevo kazılarında da gelen yeni bilgiler ışığında daha iyi değerlendirilecektir³.

Batı ve Kuzey Akdeniz'de Mezolitik etkilerinin kuvvetli bir şekilde devam ettiği bunun yanında kıyıda *Cardial* gelenekli bir çanak çömleğin görüldüğü yerleşimlerle karşılaşmaktadır. Bu bölge için deniz kıyısı boyunca yayılan bir etkileşim ile birlikte batıya doğru giden karma bir ekonomiden söz edilmesi mümkündür. Göller Bölgesi, Batı Anadolu, Marmara, Yunanistan'ı içine alan bölge içinde kıyıda giden bir etkileşimden söz etmek mümkündür. Yunanistan'ın batısından itibaren yerel Mezolitik özellikli karma yaşam biçiminin görüldüğü bir durumla karşılaşmaktadır. Kuzey Akdeniz'de de yeterli veri olmadığı görülmektedir.

³ Ayrıntılar için bkz., Licardus-Itten vd. 2002

Kuzey Akdeniz'de kıyı bölgeler dışında iç bölgelerde yoğun olarak görülmeyen tarak-baskı "impresso" çanak çömleğine rastlanan yerleşimlerden Torre Sabea'da MÖ 6930 ± 130, Trasano'da MÖ 6800-5325, Favella'da MÖ 5860-5630, Serra Cicora 5670-5480, Rendina II. tabakada 5160-4490, Arene Candide'de MÖ 5030-4550, Maddalena di Muccia'da MÖ 5572-5346 tarihleri ile karşılaşılmaktadır. Fransa'da yer alan Pendimoun Sığınağı MÖ 5960-5600, Chateaufort MÖ 5770, Riou MÖ 5650-5420, İber Yarımadası yerleşimleri arasındaki La Dehesilla MÖ 6900, La Draga MÖ 5900-4900, Cova de L'Or MÖ 5600, Cisterna MÖ 5400, Caldeira'da MÖ 5150 tarihlerinde tarak-baskı "impresso" örnekleri ele geçmiştir⁴.

Batı Anadolu'da bulunan Ulucak ve Ege Gübre yerleşimlerinde yapılan çalışmalar sonucunda tarak-baskı "impresso" buluntularının görüldüğü Ulucak V tabakası MÖ 6660-6055, Ulucak IV ise 6055-5660 tarihlerini vermektedir. Ege Gübre'de ise MÖ 6230-5880 tarihlerini görmekteyiz. Yunanistan'da Franchthi Mağarası'nda MÖ 6540, Sesklo yerleşiminde MÖ 6000-5300, Nea Nikomedia'da ise MÖ 5800-5300 tarihleri ile karşılaşılmaktadır. Bütün bu yerleşimlerdeki tarihler göz önüne alındığında şimdiye kadar Pre Sesklo'da tartışılan özelliklerinin Ulucak ve Ege Gübre yerleşimlerinde izlediği üzere, Ege Denizi'nin doğusunda da olduğunu göstermektedir. Anadolu ve Yakınoğu modelinin baskın olduğu karasal ve denizsel bir etkileşim Yunan Adalarının diğer tarafında Mezolitik ile karıştığı anlaşılmaktadır. Köy yaşamı her iki örnek dışında pek takip edilememektedir.

Yakınoğu'dan batıya uzanan bu yayılımın yanı sıra Batı Akdeniz ve Kuzey Akdeniz'den bilinen bazı özgün özellikler göz ardı edilmemelidir. Söz konusu bölgelerden Dalmaçya kıyıları ve Yunanistan üzerinden Trakya, Güney Marmara; kıyılar ve Ege Adaları üzerinden ise Batı Anadolu'da yer alan bazı yerleşimlerde karşımıza çıkan bir takım buluntular, tersine bir kültürel etkileşimden söz edip edemeyeceğimiz konusunu tartışmaya açacak özellikler göstermektedir. Bu bağlamda özellikle Batı ve Kuzey Akdeniz kültürlerinde izlenen bazı bezeme türleri başta olmak üzere bir takım küçük buluntuların varlığı bu tartışmayı destekleyecek veriler içermektedir. Avrupa'ya Neolitik yaşam biçiminin yayılımında yukarıda bahsedilen kemik kaşık ve sürtme taş aletler vb. dışında, bir takım sembollerin farklı bölgelerde farklı öğeler üzerinde rastlanması ilginç bir durumdur. Özellikle İtalya'da Coppa Nevigata, Rendina II ve Stentinello'da çanak çömlekler üzerinde, İspanya'da Cova de L'Or'da yine çanak çömlekler üzerinde Pla de Petracos'ta ise duvar resimlerinde benzer figürlerin görülmesi, bu bölgelerin Neolitikleşme sürecinde doğudan gelen etkilerle değişik biçimlerde karşılaşıldığını göstermektedir (Korfmann 1988, 13-24; Oliver 1990, 405-413).

Ancak yine İtalya'da Stentinello, Poggio Monaco, Malta'da Ghar Dalam, Portekiz'de Cisterna'da karşımıza çıkan kirpik, göz, gözyaşı betimli çanak çömlek örneklerine bu bölge dışında sadece Yarımburgaz Mağarası'nın V. tabakasında yine çanak çömlekler üzerinde rastlanması söz konusu tersine kültürel etkileşimi göstermesi açısından önemlidir.

⁴ Ayrıntılar için bkz., Güldoğan 2008.

Batı ve Kuzey Akdeniz'de görülen özgün bezeme türlerinden olan parmak baskılı örneklerde yukarıda sözü edilen tersine yayılımı gösterebilecek önemli bilgileri içermektedir. Fransa'da Pendimoun Sığınağı ve Chateaneuf ile İtalya'da Favella, Grotta Dei Piccioni ve Grotta Pollera'da görülen bu bezemeye Trakya'da Hoca Çeşme, Güney Marmara'da Ilıpınar ve Aktopraklık, Batı Anadolu'da ise Ulucak ve Ege Gübre yerleşimlerinde rastlanılmaktadır. Bu durum gerek Dalmaçya kıyıları ve Yunanistan üzerinden gerekse kıyı bölgeleri ve adalar üzerinden olduğu ileri sürülen kültürel etkileşimin izlerini göstermesi açısından önemlidir. Yukarıda bahsi geçen özgün bezemelerin benzerlerine söz konusu yerleşimler aynı bölgede yer alan diğer yerleşimlerde rastlanmamış olması dikkat çeken bir diğer konudur. Yine Batı Anadolu'da Melos adası kökenli obsidiyenden yapılmış yontma taş aletlerin varlığı batı-doğu arasındaki kültürel bağları gösterir bir diğer öge olarak karımıza çıkmaktadır.

Tarak-baskı "impresso" bezeme geleneğinde izlenen bazı özgün bezemelerin makaleye konu olan Trakya, Güney Marmara, Batı Anadolu ile sınırlı olan bölgelerde görülmeside kayda değer bir durum olarak karışımıza çıkmaktadır. Bu bölgeler arası mesafelerin yanı sıra gerek karadan gerekse denizden bağlantı yolları göz önüne alındığında, kültürel etkileşimin hızlı bir biçimde gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. İlerleyen yıllarda başta Batı Anadolu kıyıları, Trakya ve Güney Marmara üzere Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz kıyılarında yapılacak daha ayrıntılı araştırmaların, batıdan doğuya doğru olduğu düşünülen tersine kültürel yayılımına ilişkin daha net sonuçları vereceği düşünülmektedir.

Kaynakça

Anthony, D., 1997

"Prehistoric Migration As Social Process", *Migrations And Invasions in Archaeological Explanation*, Bar Int S. 664, J. Chapman-H. Hamerow (eds.), Archaeo Press, Oxford: 21-32.

Baldellou, V., 1982

"El Neolitico de la Ceramica Impresa en el Alto Aragon", *Le Néolithique Ancien Méditerranéen* Archaeologie en Languedoc No:1982, Éditions du CNRS, Montpellier: 165-180.

Barker, G., 1985

Prehistoric Farming in Europe, Cambridge University Press, Cambridge.

Barnett, W. K., 1990

"Small Scale Transport Of Early Neolithic in The West Mediterranean", *Antiquity* 64, Antiquity Publications, Cambridge: 859-863.

Bertram, J. K.-N. Karul, 2005

"From Anatolia to Europe:the ceramic Sequence of Hocaçeşme in Turkish Thrace", ed. C. Lichter, *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millenium cal BC*, *BYZAS* 2, Ege Yayınları, İstanbul: 117-130

Biagi, P.-R. Nisbet-R. Macphail-R. Scaife, 1984

"Early Farming Communities and Short Range Transhumance İn The Cottian Alps (Chisone Valley-Turin) İn The Third Millenium BC", *The Deya Conference Of Prehistory Part II, Bar Int. S. 229*, eds. W.H. Waldren-R. Chapman-J. Lewthwaite-R.C. Kennard, Archaeo Press, Oxford: 395-407.

Biagi, P.- M. Spataro, 2001

"Plotting The Evidence: Some Aspects of the Radiocarbon Chronology of the Mesolithic-Neolithic Transition in the Mediterranean Basin", *Atti Della Societa Per La Preistoria Della Regione Friuli Venezia Giulia XII*, Trieste: 15-54.

Binder, D., 1994

"Mesolithic and Neolithic interaction in Southern France and Northern Italy: New data and current hypotheses", *Europe's First Farmers*, T. Douglas (ed.), Cambridge University Press, Cambridge: 117-143.

Bogucki, P., 2001

"Research On Early Farming in Central Europe", *Documenta Praehistorica XXVIII*, Ed. M. Budja, University of Ljubljana, Ljubljana : 85-77.

Catanzaro, C., L., Maniscalco, G., Pappalardo, P., Russo, D., Vinciguerra, 1975/1976

"La Stazione Preistorica di Poggio Monaco nel Territorio di Paternó", *Cronache di Archeologia* 14/15, Catania : 9-49.

Cherry, J.F., 1990

"The First Colonization of the Mediterranean Islands: A Review of Recent Research", *Journal of Mediterranean Archaeology vol. 3/2*, Sheffield Academy Press, Sheffield: 145-222.

Cipolloni, M., 2002

"Rendina" *Le Ceramiche Impresse nel Neolitico Antico Italia e Mediterraneo*, M.A.Fugazzola Delpino-A. Pessina-V. Tiné (eds.), Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, Roma: 667-676.

Cooledge, S.-J. Connolly-S. Shennan, 2004

"Archaeobotanical Evidence For The Spread Of Farming in The Eastern Mediterranean With Ca, Comment", *Current Anthropology Vol. 45, August-October 2004*, University of Chicago Press, Chicago: 59-89.

Courtin, J., 1976

"Les civilisations neolithiques en Provence", *La Préhistoire Français*, Editions du CNRS, Montpellier: 256-266.

Çilingiroğlu, A., Ç., Çilingiroğlu, 2007

"Ulucak", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı-Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, M. Özdoğan-N. Başgelen (ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 361-372.

Çilingiroğlu, A., Ö. Çevik-Ç., Çilingiroğlu, 2012

"Ulucak Höyük, Towards Understanding the Early Farming Communities in of Middle West Anatolia: the Contrubution of Ulucak", *The Neolithic in Turkey*, M. Özdoğan-N. Başgelen-P. Kuniholm (ed.), İstanbul: 139-157

Çilingiroğlu, Ç., 2010

"The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and It's Implications for Maritime Networks in the Eastern Mediterranean", *TÜBA-AR 13*, Şenol Matbaacılık, Ankara: 9-22

Çilingiroğlu Ç., 2016

“Impressed Pottery as a proxy for connectivity in the Neolithic Aegean and Eastern Mediterranean”, B.P.C. Molloy (ed), *Of Odysseys in Oddities: Scales and modes of interaction between Aegean societies and their neighbours*, Oxford: 75-97.

Erdoğu B., 2012

“Uğurlu A Neolithic settlement on the Aegean Island of Gökçeada”, *The Neolithic in Turkey*, M. Özdoğan-N. Başgelen-P. Kuniholm (eds.), İstanbul: 1-33

Geddes, D., 1983

“Neolithic Transhumance in The Mediterranean Pyrenees”, *World Archaeology 15 (June-1983)*, Routledge&Kegan Paul Publications, Oxon: 51-66.

Gerritsen F., Özbal R. ve Thissen L., 2013

“Barcın Höyük The Beginnings of Farming in the Marmara Region”, *The Neolithic in Turkey*, M. Özdoğan-N. Başgelen-P. Kuniholm, (eds.), İstanbul: 69-9.

Guilaine, J., 1976

“Les Civilisations Neolithiques Dans Les Pyrénées”, *La Préhistoire Française*, Editions du CNRS, Montpellier : 326-327/334-337.

Guilaine, J., 1979

“The Earliest Neolithic in the West Mediterranean: A New Appraisal”, *Antiquity 53*, Antiquity Publications, Cambridge : 22-30.

Guilaine, J., 1989

“Le Neolithique: La Naissance D'une Economie De Production”, *Archéologie De La France*, s. 126-129.

Guilaine, J., 1994

“Western Mediterranean Cultures-During The Neolithic”, *History of Humanity I*, S.J. De Lae (ed.), Prehistory and the Beginnings Of Civilization (UNESCO), Paris: 511-526.

Guilaine, J., 1996

“La Neolithisation De La Méditerranée Occidentale.”, *The Neolithic in the Near East of Europe, Forlè, XIII. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, R.G. Cremonesi, J.Guilaine, J.L'helgouac'h (ed.), Forli: 53-68.

Güldoğan, E., 2008

Mezraa-Teleilat Tarak-Baskı “Impresso” Bezemeli Çanak Çömleğin Kökeni ve Dağılımı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Harmankaya, S., O. Tanındı, M. Özbaşaran, 1996

Tay-Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri III, Ege Yayınları, İstanbul.

Halstead, P., 2006

“What's Our is Mine? Village and Household in Early Farming Society in Greece”, *G.H. Kroon Memorial Lecture 28*, University of Amsterdam, Amsterdam.

Holloway, R.R., 1991

The Archaeology of Ancient Sicily, Routledge, London and New York.

Karul, N., 1994

Hocaçesme En Alt Evresinin Tarihleme Sorunları (4 ve 3. Evre Çanak Çömleği Değerlendirmesinin Tarihleme Sorununun Çözümüne Katkısı), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Karul, N., 2007

“Aktopraklık”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı-Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, M. Özdoğan-N. Başgelen (ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 387-392.

Karul, N. M.B. Avcı, 2013

“Aktopraklık”, *The Neolithic in Turkey*, M. Özdoğan-N. Başgelen-P. Kuniholm (ed.), İstanbul: 45-68.

Kayci O.H., 2013

Aktopraklık Verileri Işığında Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nde Son Neolitik İlk Kalkolitik Geçiş Sorunu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Korfmann, M. O., 1988

“East-West Connections Throughout the Mediterranean in the Early Neolithic Period”, *Berytus vol. 36*, The Faculty of Arts and Sciences The American University of Beirut, Beirut: 9-25.

Koyunlu, A.-M. Özdoğan, 1986

“Yarımburgaz Mağarası 1986 Yılı Çalışmaları”, *Arkeoloji ve Sanat 32-33*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 4-17.

Kotsaiks, K., 1999

“What Tells Can Tell: Social Space And Settlement in the Greek Neolithic”, *Neolithic Society in Greece*, P. Halstead (ed.), Sheffield Academy Press, Sheffield: 66-76.

Kotsaiks, K., 2003

“From the Neolithic Side: The Mesolithic/Neolithic Interface in Greece”, *The Greek Mesolithic Problems and Perspectives*, N. Galanidou-C. Perlés (ed.), British School of Athens, London, s. 217-221.

Lewthwaite, J., 1982

“Cardial Disorder: Ethnographic and Archaeological Comparisons For Problems in the Early Prehistory Of West Mediterranean”, *Le Néolithique Ancien Méditerranéen Archaeologie En Languedoc No:1982*, Éditions du CNRS, Montpellier: 311-318.

Lichardus-Itten M., Demoule J.P., Perničeva L., Grebska-Kulova M. ve Kulov I., 2002

“The site of Kovacevo and the Beginnings of the Neolithic period in Southwestern Bulgaria. The French-Bulgarian excavations 1986-2000.”, Beiträge zu Jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien, M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (ed.), Bonn: 99-158.

Lichter, C., R. Meriç, 2007

“Dedecik-Heybelitepe”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı-Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, M. Özdoğan-N. Başgelen (ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 385.

Lichter, C., R. Meriç, 2012

“Dedecik-Heybelitepe Excavations at a Neolithic Settlement in the Torbalı Plain”, *The Neolithic in Turkey*, M. Özdoğan-N. Başgelen-P. Kuniholm (ed.), İstanbul: 133-138.

Mercade-Mestres, J., 1982

“El Neolítico Antiguo en el Penedes”, *Le Néolithique Ancien Méditerranéen Archaeologie en Languedoc No:1982*, Éditions du CNRS, Montpellier: 121-127.

Nandris, J., 1970

“The Development and the Relationships of the Earlier Grek Neolithic, *Man vol. 5 No: 2 (June 1970)*, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: 192-213.

Odetti, G., 2002

“Grotta Pollera”, *Le Ceramiche Impresse nel Neolitico Antico Italia e Mediterraneo*, M.A.Fugazzola Delpino-A. Pessina-V. Tiné (ed.), Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, Roma : 303-312.

Oliver, B. M., 1982

“Neolitization y Neolitico Antiguo en la zona Oriental de la”, Peninsula Iberica, *Le Neolithique Ancien Archaeologie en Languedoc No: 1982*, Editions du CNRS, Montpellier : 97-106.

Ökse, T., 1993

Ön Asya Arkeolojisi Seramik Terimleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, M., 2002

“Çanak Çömlekli Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas 1*, DBR Yayıncılık, İstanbul: 88-106

Özdoğan, M., 2005

“The Expansion of the Neolithic Way of Life: What We Know and What We Do Not Know. In: C. Lichter ed. How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium Cal. BC”, *BYZAS 2.*, Ege Yayınları, İstanbul: 13-27.

Özdoğan, M., 2007b

“Marmara Bölgesi Neolitik Çağ Kültürleri”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı-Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, M. Özdoğan-N. Başgelen (ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 401-426.

Özdoğan, M., 2013

“Neolithic Sites in Marmara Region, Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme and Aşağı Pınar”, *The Neolithic in Turkey*, eds. M. Özdoğan-N. Başgelen-P. Kuniholm (ed.), İstanbul: 167-269

Pellicer, M.-P. Acosta, 1982

“El Neolitico Antiguo En Andalucia Occidental”, *Le Neolithique Ancien Méditerranéen Archaeologie En Languedoc No:1982*, Editions du CNRS, Montpellier: 49-60.

Perlés, C., 2005

“From the Near East to Greece: Let's Reverse the Focus. Cultural Elements that Didn't Transfer. In: C. Lichter ed. How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium Cal. BC.”, *BYZAS 2.*, Ege Yayınları, İstanbul: 275-90.

Philips, P., 1975

Early Farmers of West Mediterranean Europe, Hutchinson&Co (Publishers) Ltd., Essex.

Philips, P., 1992

“Western Mediterranean Obsidian Distribution and the European Neolithic”, *Sardinia in the Mediterranean: A Footprint in the Sea*, eds. R.H. Tychot-T.K. Andrews, Sheffield Academy Press, Sheffield: 71-83

Pinhasi, R.-M. Pluciennik, 2004

“A Regional Biological Approach to the Spread of Farming in Europa: Anatolia, the Levant, Southeastern Europe and the Mediterranean with Ca. Comment.”, *Current Anthropology, Vol. 45, August-October 2004*, University of Chicago Press, Chicago: 59-89.

Pluciennik, M., 1997

“Radiocarbon Determinations and The Mesolithic-Neolithic Transition in Southern Italy”, *Journal of Mediterranean Archaeology 10/2*, Sheffield Academy Press, Sheffield: 115-150.

Renfruw, C., 1979

Problems in European Prehistory, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Roodenberg, J., S. Alparslan Roodenberg, 2007

“İlıpınar ve Menteşe: Doğu Marmara'da Neolitik Döneme Ait İki Yerleşme”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı-Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, M. Özdoğan-N. Başgelen (ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 393-400.

Roodenberg, J., S. Alparslan Roodenberg, 2013

“İlıpınar and Menteşe Early Farming Communities in the Eastern Marmara” *The Neolithic in Turkey*, M. Özdoğan-N. Başgelen-P. Kuniholm (ed.), İstanbul: 69-91.

Runnels, C.-Van Andel T. H., 1988

“Trade and the Origins of Agriculture in the Eastern Mediterranean”, *Journal of Mediterranean Archaeology, Vol. 1*, Sheffield Academy Press, Sheffield: 83-109.

Rousott-Larroque, J., 1990

“Rubane&Cardial: Le Poids de L'ouest”, *Rubane&Cardial Eraul 39*, D. Cahen M. Otte (ed.), Liege: 315-361.

Sağlamtimur, H., 2007

“Ege Gübre Neolitik Yerleşimi”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı-Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, M. Özdoğan-N. Başgelen (ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 373-376.

Sağlamtimur, H., 2012

“The Neolithic Settlement of Ege Gübre”, *The Neolithic in Turkey*, M. Özdoğan-N. Başgelen-P. Kuniholm (ed.), İstanbul: 197-225.

Savory, H. N., 1968

Spain and Portugal, Thames and Hudson, London.

Sherratt, A., 1980

“Early Agricultural Communities in Europe”, *The Cambridge Encyclopedia Of Archaeology*, ed. A. Sherratt, Cambridge University Press, Cambridge: 144-151.

Smith, C. D., 1979

Western Mediterranean Europe, Academic Press, New York.

Tiné, S., 1964

“Il Neolitico in Calabria alla luce dei recenti scavi”, *Atti della VIII E IX Riunione Scientifica*, Firenze: 277-289.

Tiné, V., 2002

“Grotta del Kronio”, *Le Ceramiche Impresse nel Neolitico Antico Italia e Mediterraneo*, eds. M.A.Fugazzola Delpino-A. Pessina-V. Tiné, Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, Roma: 745-754.

Thissen, V., 2000b

“Thessaly, Franchthi and Western Turkey: Clues to the Neolithisation of Greece?”, *Documenta Praehistorica XXVII*, M. Budja (ed.), University of Ljubljana, Ljubljana: 141-154.

Trump, D.H., 1981

The Prehistory of Mediterranean, Penguin Books, Middlesex.

Tykot, R.H., 1992

“The Sources and Distributions of Sardinian Obsidian”, *Sardinia in the Mediterranean: A Footprint in the Sea*, R.H. Tykot-T.K. Andrews (ed.), Sheffield Academy Press, Sheffield: 57-71.

Whitehouse, R.D., 1971

“The Last Hunters-Gatherers in Southern Italy”, *World Archaeology vol.2 No. 3 (Feb. 1971)*, Taylor&Francis Ltd., Abingdon: 239-254.

Whittle, A., 1996

Europe in the Neolithic, Cambridge University Press, Cambridge.

Zilhao, J., 1993

“The Spread of Agro-Pastoral Economies across Mediterranean Europe: A view from the Far West”, *Journal of Mediterranean Archaeology 6/1*, Sheffield Academy Press, Sheffield: 5-63.

Zilhao, J., 1998

“From the Mesolithic to the Neolithic in the Iberian Peninsula”, *Europe's First Farmers*, ed.: T.D. Price, Cambridge University Press, Cambridge: 1-26.

Zilhao, J., 2001

“Radiocarbon evidence for maritime Pioneer colonization at the origins of farming in west Mediterranean Europe”, *PNAS Vol. 98 No. 24*, 14181-14185.

Zvelebil M., 1986

“Mesolithic Societies and the Transition to Farming: Problems of time, scale and the organisation”, *Hunters in Transition*, M. Zvelebil(ed.), Cambridge University Press, Cambridge: 167-188.

Interaction, Cult and Memory: Another Look at Rock-cut Votive Reliefs in Pisidia¹

Tyler Jo SMITH²

Keywords: Pisidia, Cult, Votive Relief, Survey, Landscape.

Interaction and memory are themes of great importance to ancient religion, history, and archaeology. Each provides a useful framework of study in its own right, but when considered together they become a powerful tool for understanding human encounters with the divine. This paper revisits a group of religious images – the rock-cut votive reliefs discovered during the course of field survey in Pisidia - through the collective lens of memory and interaction, with the aim of understanding their importance in local cult and of addressing some of the ways they have been perceived and studied over time. Keeping in mind the combined themes of interaction, cult, and memory, the focus here is their: 1) modern recovery and study; 2) permanency and position in the landscape; 3) relevance and importance as devotional objects. The larger question of the relationship of these reliefs with examples found in northern Lycia and in the context of the wider Hellenistic and Roman worlds is also important to note, as is their post-Antique afterlife.

Anahtar Kelimeler: Pisidia, Kült, Adak Kabartması, Yüzey Araştırması, Peyzaj.

Etkileşim ve bellek; antik dönem inanç, tarih ve arkeoloji için büyük önem taşıyan temalardır. Her biri kendi içerisinde faydalı bir çalışma çerçevesi sağlar. Ancak birlikte düşünüldüğünde, insanın kutsal (inanç) kavramıyla karşılaşmasıyla birlikte güçlü bir araç haline gelir. Bu makalede, Pisidia Bölgesi'nde yapılan yüzey araştırması sırasında tespit edilen kayaya oyulmuş adak kabartmaları, bellek ve etkileşimin kolektif bakış açısıyla birlikte zaman içerisinde yapılan bazı çalışmaları ve tespitlerden yola çıkarak yerel kültürlerdeki önemini anlamak amacıyla bir grup inanç imgeleri tekrar gözden geçirilmiştir. Etkileşim, kült ve bellek kavramları göz önüne alınarak bir araya getirildiğinde, üzerinde durulması gereken konular 1) modern dönemde yeniden kazanım ve inceleme; 2) yerleşimde konum ve kalıcı olma; 3) adak olarak kullanılan objelerin önemi ve ilişkisi şeklinde sıralanır. Sözü edilen kabartmaların, Likya'nın kuzeyinde ele geçen örneklerle birlikte Hellenistik ve Roma dünyasında da geniş bağlamda ilişkisi, antikite sonrasında ölümden sonraki yaşamı göz önünde bulundurmaya değerli kılar.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 15.03.2018; Kabul Tarihi: 01.05.2018

² Tyler Jo Smith: University of Virginia, 310 Fayerweather Hall, Charlottesville, VA 22904; tjs6e@virginia.edu. ORCID no: 0000-0002-8925-8168

Interaction and memory are themes of great importance to ancient religion and history, as well as to archaeology. Each provides a useful framework of inquiry in its own right, but when considered together they become a powerful tool for understanding human encounters with the divine. This paper revisits a group of religious images – namely, the rock-cut votive reliefs discovered during the course of field survey in Pisidia (Figs. 1-2) – through the collective lens of memory and interaction. Our aim is, on the one hand, to achieve a better understanding of their importance in local cult, and on the other, to address some of the ways such reliefs have been perceived and studied over time. The two cults represented include a horseman or rider-god (9 in total), sometimes called Kakasbos, and the Dioskouroi with a frontal female figure, perhaps the cult statue (*xoanon*) of a goddess (3 in total). Both types have also been found in greater numbers in the highlands of northern Lycia (the Milyas) from the cities and countryside of the Kibyrtis (Coulton 2012: ch. 4, 61-63; Fig. 3).

Although we may never repopulate the ancient landscape with the patrons, worshippers, or sculptors of the votive reliefs, we may nonetheless approach them *in situ* and, thus, in the same locations they have occupied for hundreds of years. Building on previous descriptions of their styles and imagery, and their comparisons with other examples (both rock-cut and portable *stelai*), and keeping in mind the collective themes of interaction, cult, and memory, we shall focus here instead on their: 1) modern recovery and study; 2) permanency and position in the landscape; and 3) relevance and importance as devotional objects. While such an approach intends to further the discussion of votive reliefs in the region of Pisidia, the larger question of their close relationship with similar examples found in nearby northern Lycia and the context of the wider Hellenistic and Roman worlds is also important to note. Similarly, their cultic function and the ritual practices that must have accompanied them must remain in mind.

Modern Recovery and Study

The identification and study of rock-cut votive and portable slab reliefs from southwest Anatolia, most notably the highland regions of Lycia and Pisidia, has interested scholars for quite some time. One need only glance at travel accounts and field notes, such as those of George Bean, to recall the ongoing appearance of the reliefs, or the figures they illustrate, and the attention past scholars and explorers of these regions have given the sculpted representations of gods, goddesses, and heroes (Bean 1960; Bean 1978). Some of the immortal figures represented are familiar from the Greco-Roman pantheon, such as the twin sons of Zeus, the Dioskouroi (Figs. 4, 7, 10), while others, such as the rider-god Kakasbos (Fig. 5) or the Lycian Twelve Gods, are products of local or regional cult (Renberg 2014: 115-116). The approaches and priorities of modern scholars such as Bean, or indeed Louis Robert, not to mention the perspectives of early travelers to these areas, such as T.A.B. Spratt and E. Forbes during the mid-19th century, are far beyond the scope of

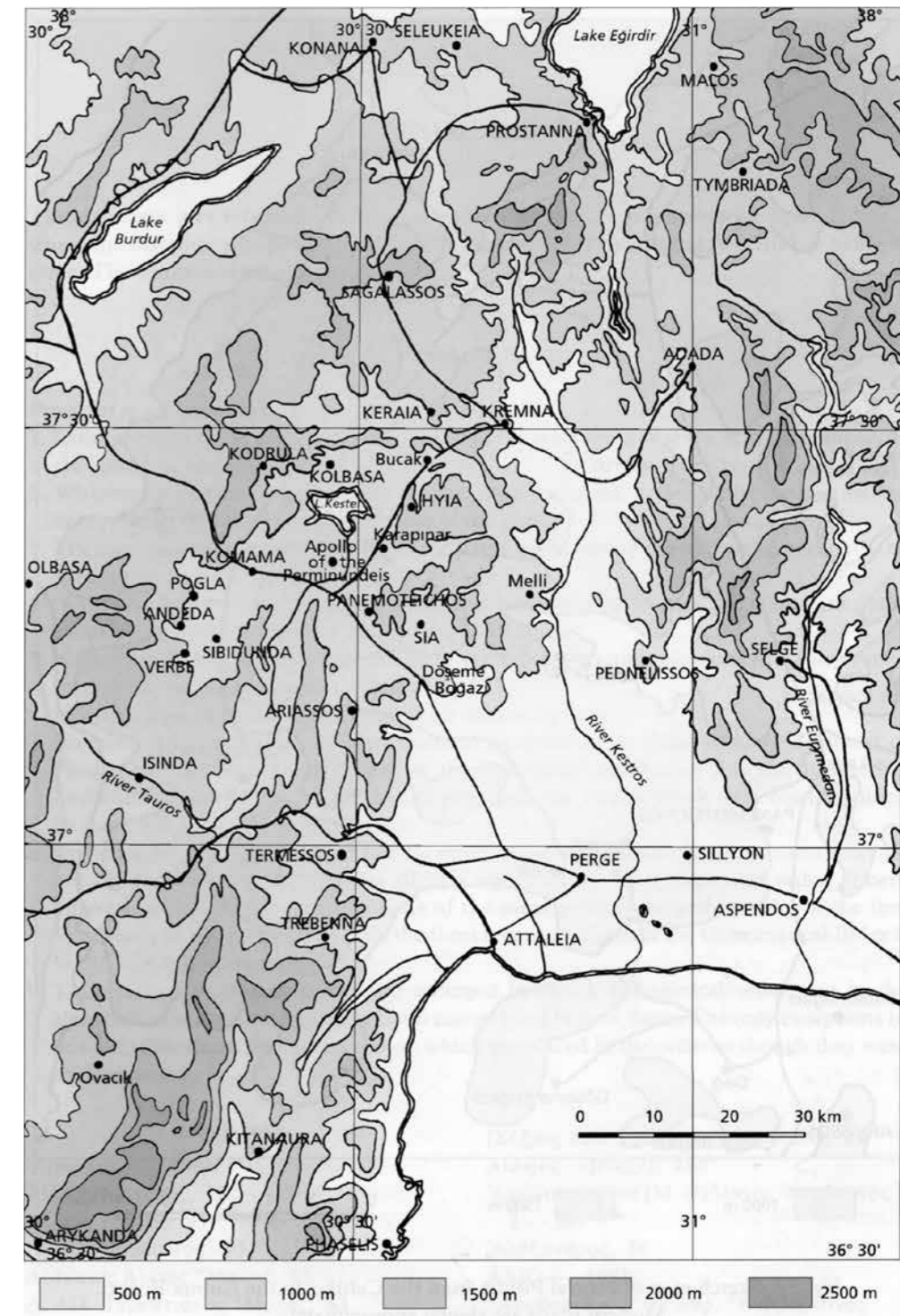

Fig. 1. Map of Pisidian Survey area (drawing: D. Weiss, after Smith 2011: 135, fig. 1)

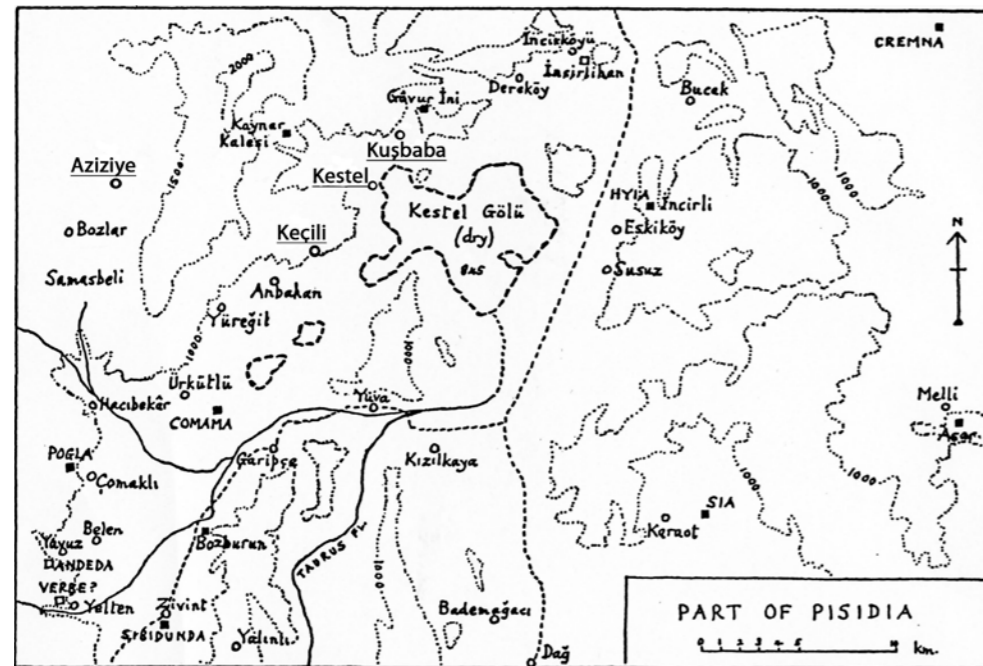

Fig. 2. Map of survey area around Kestel Göl with relief locations underlined (drawing: D. Weiss, after Smith 2011: 136, fig. 2a)

this paper (Coulton 2012: ch. 1, 12-14). Suffice it to say that those who discovered (or rediscovered) the reliefs at an earlier stage, tended to be more interested in the ancient Greek inscriptions that accompany some examples than in the sculpted cult figures that adorn their surfaces.

Recent publications have added a great deal to our understanding of both portable and rock-cut votive reliefs in the various regions of southwest Anatolia. Inci Delemen's, *Anatolian Rider-Gods* of 1999 collects the evidence from various regions of Anatolia, among them Lycia, Pisidia, and Caria, and concentrates on Imperial Roman evidence. Her corpus comprises not only rock-cut reliefs, but also *stelai*, altars, and statuettes. As she so aptly states in the introduction: "Without exception, the objects under scrutiny are products of folk art and distinguish themselves by a purely rural character in execution" (Delemen 1999:1). Greg Horsley's *Greek and Latin Inscription in the Burdur Archaeological Museum* of 2007, while primarily dedicated to epigraphy, does add measurably to the iconographic discussion of portable and related examples, as well as to our understanding of Greek and indigenous divinities in Pisidia (Horsley 2007: 3-4). Dedications to the Dioskouroi and to various rider-gods are included in his catalogue. Connected with these lengthy studies are other publications, both old and new, concerned with the specific cult figures in relation to Hellenistic and Roman visual culture (see Smith 2011, with bibliography). Furthermore, both Kakasbos and the Dioskouroi have also been listed in the relevant volumes of the *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae [LIMC]* (Hermayr 1986; Linant de Bellefonds

1992). At this juncture, any further analysis of the rock-cut or other votive reliefs from these regions of Asia Minor, such as those discovered during field survey and presented below, should ideally take as many of these publications into account as possible in order to build a comprehensive picture. The state of preservation of the reliefs can be very poor and our information about them, from antiquity to the present, can be frustratingly incomplete.

Other recent studies of the votive reliefs have been connected with field surveys conducted in territories associated with ancient Lycia and Pisidia. Between 1982 and 1996, the Pisidian Survey, initially under the direction of Stephen Mitchell and Marc Waelkens and the sponsorship of the then British Institute of Archaeology at Ankara (BIAA), identified and recorded 14 rock-cut votive reliefs. A larger group of reliefs, both rock-cut and portable *stelai* (75 in total) was assembled during the course of another BIAA project - the Balbura Survey (1985-1994) - directed by J.J. Coulton of Oxford University. Both sets of survey reliefs were systematically studied by the current author, and those with inscriptions from the Balbura Survey were published in coordination with N.P. Milner who handled the epigraphy (Smith - Milner 1997; Smith 2011). In addition, some of the very same reliefs, or closely related ones, have been located and published by other archaeologists

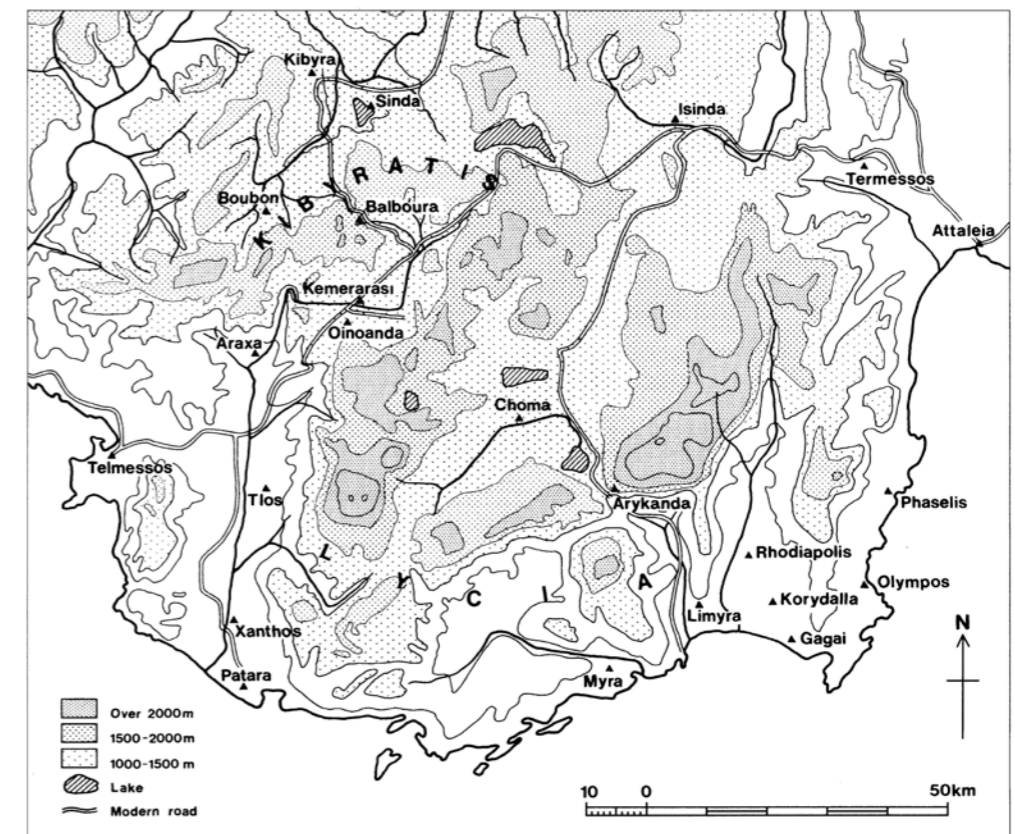

Fig. 3. Map of Lycia denoting the Kibyrtis (drawing: D. Weiss, after AS 2006: 48, fig. 1)

Fig. 4. *Dioskouroi and goddess relief, armed figure, Caltular İntaşı. (Balboura Survey D13; photo: T.J. Smith)*

working at various times in the same regions (e.g. Milner – Smith 1994; Corsten 2002; Özsait – Labarre – Özsait 2005; Gökalp – Akdoğu Arca 2009). In each of these cases, the individuals or teams involved must have confronted the challenges of surveying in an often rugged landscape. Even if the nature and emphasis of specific survey projects might have differed greatly, the inherent difficulties of working in such circumstances should not be understated. For example, the Pisidian Survey, a project that continues under the direction of Lutgarde Vandeput, was from the beginning an extensive survey focused on urban settlements with significant standing remains, as well as road systems and site chronology (Coulton 2012: ch. 1, 14-15; Vandeput 2009). By contrast, the Balboura Survey was an intensive survey that linked a single city settlement with its rural territory. The two surveys, as a result, uncovered different sorts of information and often recorded their findings in different manners. The methods used in both instances have been carefully laid out by the field directors enabling outsiders to judge the reliability of the findings and the limitations of the data (Mitchell 1998; Coulton 2012; cf. Borić 2010: 25).

The votive reliefs from both the Pisidian Survey and from the survey of Balboura city and territory include rock-cut and portable examples (*stelai*). Of the latter type, some have been moved to museums (cf. Horsley 2007: no. 29, from Cremna), while other reliefs have been built into both public and private modern structures (Figs. 6, 11; Coulton 2012: ch. 6, 147, and 145, fig. 6.19b). The discovery of votive reliefs in such varied circumstances or mixed contexts inevitably leads to questions about the relationship between the different types, both in antiquity and over time. What can the rock-cut examples tell us that

others cannot? Because of the necessity of different recording methods between the two projects, how can we ensure accuracy and avoid bias? Beyond taking accurate measurements and making preliminary sketches and photographs, it is critical when recording rock-cut reliefs to take note of any natural or man-made feature nearby. Are reliefs located in close proximity to tombs, graves or houses, springs, rivers or lakes? Do the reliefs face a particular cardinal direction, occur as groups, or cluster according to cult? In the case of both rock-cut and portable versions, do dedicatory inscriptions accompany the images? If so, are they legible today? What is the overall condition of each relief, and have

the images been altered or damaged at any point? For portable reliefs, such as those now incorporated into modern structures, is there any material evidence or documentary information to indicate an original location (i.e. type of stone, recollection of owner, local lore)? Because votive reliefs might seem a low priority in relation to a given field project's larger interests, such information has not routinely been gathered or provided in print. This is also one of the key differences between the early modern travelers or scholars mentioned above, and the more methodical approaches applied (one hopes) by archaeologists who survey today.

Permanency and Position in the Landscape

A unique feature of the rock-cut votive reliefs from Pisidia and other areas of southwest Anatolia is their relation to the landscape. Unlike various man-made structures, yet like rock-cut tombs, the reliefs were cut directly into bedrock. Despite our difficulties locating (and indeed relocating) them today, the reliefs have always been 'on display'. Their permanency in the landscape places the rock-cut versions in a special position when viewed in terms of both memory and interaction, be it in ancient or later times (Ashmore – Knapp 2000: 13-14; Crawford 2007; Bouzek 2014).

Ancient Mediterranean scholarship has embraced 'memory' as an important theoretical framework and has presented it in both general ways and in more narrowly archaeological ones. Terms such as 'individual' and 'collective' (or 'social') memory, 'inscribed' and 'embodied' memory have been much discussed and debated by scholars of cultural memory and by those concerned with the Greco-Roman past (e.g. Van Dyke – Alcock 2003), as well as by archaeologists more generally (e.g. Jones 2007; Borić 2010). There is a

Fig. 5. *Inscribed Kakasbos relief (drawing: D. Weiss, after Bean 1978: 69, fig. 7)*

Fig. 6. Rider-god relief (Kakasbos?) built into tea-house wall, Çaltular village (Balboura Survey K1; photo: T.J. Smith)

Fig. 7. Rock-cut Dioskouroi relief, Kaynar Alani (Pisidian Survey D3; photo: T. Robinson)

genuine emphasis on how people *in the past* conceived of *their past*, and the material manifestations (e.g. monuments, objects, images, texts) that communicate rituals, activities, behaviours, etc. (Boardman 2002; Alcock 2002). Among the most complicated issues for us in examining the material record are, on the one hand distinguishing personal/individual memories from social/collective ones, and on the other hand disentangling universal elements (i.e. religion, gods) from marginal ones (i.e. elite/non-elite, men/women, old/young). Regardless, cultural memory can be defined as “the interplay of present and past in socio-cultural contexts” (Erl 2010: 2). Mythology, religious memory, generational and family remembrance, have all been cited as playing an important role in the study of memory, and material objects are by now a widely accepted part of the broader conversation (Erl 2010: 7-9; Stratton 2013). The rock-reliefs from the Pisidian Survey, and others in southwest Anatolia, provide an unusually rich corpus of archaeological evidence, as they have the potential (due to their immobility, locations, and content) to touch on each of these areas of ancient life: myth, religion, and kinship.

In the introduction to their edited volume, *Archaeologies of Memory*, Van Dyke and Alcock list four broad categories “of materially accessible media through which social memories are commonly constructed and observed: ritual behaviors, narratives, objects and representations, and places” (2003: 4-5). When considering these four categories of social memory in relation to our rock-cut votives, we soon realize that the reliefs are in some respects unique or, at the very least, special. In their form, function, iconography, and context, they reflect each of these four categories. By virtue of their function and our understanding of Hellenistic and Roman religious practices, the reliefs embody *ritual behaviors* in material form. Some, as we shall see, even express divine ritual behavior visually. With their mythological heroic figures mounted on horseback and brandishing weapons, they promote and perpetuate *narratives* of local and/or borrowed importance (Stratton 2013: 221-223). The incorporation of both human and animal figures on the reliefs (i.e. *objects*)

is their primary component; these are iconographic *representations* intended - once carved - to be viewed and viewed again, be it collectively or individually, or both. Because the reliefs in the small sample from the Pisidian Survey are rock-cut, they are unambiguously tied to specific *places*, even if the reasons for such choices and the activities that occurred at the exact locations are unclear to us today.

The connection between rock-art and memory has not gone unnoticed by those interested in the archaeology of memory. To quote Van Dyke and Alcock: “Rock art panels, for example, may depict ancient mythic events while locating them on the landscape” (2003: 5; cf. Bradley 1997; Gillette – Greer – Hayward – Murray 2014). The importance of “the landscape” must not be underestimated for material that, on the one hand, has been observed and discovered during the course of archaeological survey and, on the other, has been visible continuously since the time of its creation. How prominent these locations were at the time or subsequently is yet another matter, as is how and why ancient Greek, Roman, and perhaps Anatolian peoples in the region “literally sculpted onto mute materials” (Jones 2007: 198). Why was a certain location chosen? Was it for proximity to certain natural or manmade features; for accessibility, past associations, mythological importance, or suitability for cultic ritual? Were these individual or communal offerings? As our awareness of the extant evidence continues to grow, further studies of the rock-cut reliefs in Pisidia and elsewhere in the Mediterranean world, should, ideally, take account of such questions and strive to create analyses that plot the reliefs onto the landscape as vehicles of ancient memory.

The connotations of the cult images on the reliefs must have shifted over time, as older meanings and memories were lost and replaced, constructed and reconstructed, by new ones –pagan, Christian, Ottoman, and modern. The interactions of people in the past - the artist and worshipper, the bandit or priest, the shepherd or farmer, the epigrapher or archaeologist – are another vital aspect to ponder, not to mention the physical appearance of some reliefs which has been altered, embellished, or defaced (cf. Wells 2009). Although not an isolated phenomenon, the idea of producing such permanent cultic images was not as widespread as it might have been in the Classical world. Examples such as those from the Hellenistic sanctuary of Cybele at Akrai in Sicily (Gasparro 1996) or a large number of reliefs of Artemis as huntress above the theatre at Philippi in northern Greece (Lamoreaux 2013: 51-55), provide obvious if rare comparisons. At the same time, the portable reliefs from these regions, such as the rider-god *stèle*, perhaps of Kakasbos, built into the tea-house wall at Çaltular village (Smith – Milner 1997: 8; Fig. 6), though depicting similar imagery and often much better preserved as a result of their reuse in later structures, have yet another story to tell, if one less readily tied to the landscape (cf. Petts 2003). Similarly, the reappropriation of an ancient site or feature for modern devotional or spiritual purposes (i.e. healing, pilgrimage, etc.) is a potent testament to the centrality of religious memory (Harmanşah 2015, 143-160).

The rock-cut reliefs found during the Pisidia Survey are located at several sites in the

vicinity of the now drained Kestel Göl (Fig. 2). When Stephen Mitchell recorded the larger of the two groups, he noted their location as northwest of the village of Keçili, in the vicinity of a spreading “ancient village” site with pottery sherds and field walls visible, as well as rock outcrops on the north side sloping upwards (Smith 2011: 134). Most importantly, he described the position of the reliefs as being cut into the lower part of the rock outcrops and facing either south or southeast. A cemetery nearby was also mentioned by Bean (1960: 50), and another group of archaeologists recorded additional reliefs in the vicinity associated with other cults (Delemen 1999: 24; Özsaıt 2004). The three reliefs from Kaynar Alani (between Kodrula and Kolbasa), such as one of the Dioskouroi and goddess (Fig. 7), were recorded as being near a spring, while a rider-relief at Kuşbaba overlooks the lake. Although the Pisidia Survey devoted a great deal of attention to urban sites in the region it is important to note that these reliefs were not situated within an urban setting (Renberg 2014: 17-20). That is not to say that reliefs of this date and type never occurred in an urban setting, as one need only recall examples from both Balboursa and Oinoanda (Coulton 2012: ch. 6, 150-151), or the many votive dedications to Mên at his sanctuary in Pisidian Antioch (Mitchell – Waelkens 1998: 37)

Three essential points emerge based on Mitchell’s careful recording. The *in situ* reliefs were originally located near water sources (a lake and a spring), they are south-facing, and they are grouped or clustered. Each of these details recalls the larger corpus of rock-cut reliefs from the Balboursa Survey, and creates a strong connection that extends our analysis beyond images and epigraphy and towards religious life and customs in these regions over time (Harmanşah 2015: chs. 4 and 6). In the absence of extant inscriptions on each of these reliefs, it is impossible to know exactly who dedicated them, their ethnicity, or which towns or areas those individuals came from, whatever the circumstances. Were they local Pisidians or Solymians, more distant Milyans or Kabalians (Coulton 2012: ch. 6, 148-149, 150; cf. Smith – Milner 1997: 23-24)? The poor state of preservation of this particular assemblage of reliefs also makes it impossible to compare their visual details with other, better preserved examples or to recognize artistic hands or even a local style.

Relevance and Importance as Devotional Objects

The votive reliefs from southwest Anatolia served a clear dedicatory purpose as attested by the formulaic inscriptions accompanying some examples (cf. Keesling 2003: 4-5). Although no inscriptions survive on the Pisidian Survey reliefs (an illegible inscription is evident on one), there is every reason to believe, based on their similar appearance, their sizes, their location in the landscape, and their cult figures that they too were votive dedications made by individuals to gods and heroes of local importance. The two types represented on the Pisidian Survey rock reliefs have been well-studied and each has been previously attested in Pisidia and beyond. What has not always been stressed in previous studies is the function of the reliefs as devotional objects and their importance as documents of

Fig. 8. Rock-cut rider-god relief with carved niche, Keçili (Pisidian Survey R1; photo: S. Mitchell)

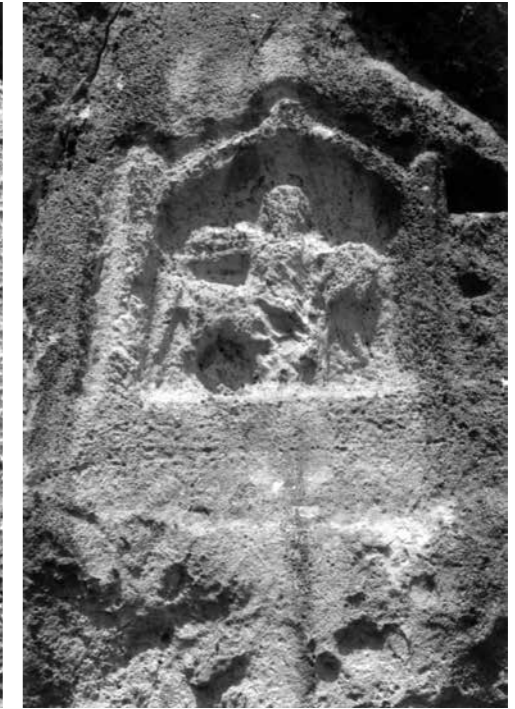

Fig. 9. Rock-cut rider-god relief, Keçili (Pisidian Survey R5; photo: S. Mitchell)

ancient religious observance in these times and places. What has been emphasized, apart from their iconography and where relevant epigraphy, is the appropriateness of choice for the often challenging landscape such cult figures inhabit and protect, as well as their frequency and distribution both regionally and Empire-wide. The fact that some reliefs are clustered and may be shared by more than one cult is significant. The appearance of small votive niches and hollows carved adjacent to several rider-gods at Keçili (Fig. 8) provides yet another clue about rural ritual activity associated with the reliefs (Delemen 1999: 35; cf. Berlin 1999: 28-29, Caesarea Philippi). These features suggest the possibility that offerings might have been left by descendants, travelers, or other worshippers, and might even tie these relatively modest rock carvings to earlier Hittite stone monuments and customs (Ussishkin 1975).

As already noted, votive reliefs representing the Dioskouroi, Zeus’ twin sons Castor and Pollux, were discovered during the Pisidian Survey. The reliefs follow the conventional iconography, size and proportions of the large corpus of examples found in northern Lycia, most notable those found at the city of Balboursa and in its environs (Smith – Milner 1997: 5-7). All known examples situate the heraldic twins inside a rectangular panel, where they are mounted on horseback and dressed in military or travelling garb. They also don their signature conical *pilos* caps. Like the horses, the head coverings are a standard

Fig. 10. Rock-cut Dioskouroi relief with modern damage, *Caltılar İntaşı* (Balboura Survey D11 photo: T.J. Smith)

attribute of the twins, although they at times wear instead the traveler's brimmed *petasos* (Hermary 1986: 592).

A usual addition to Dioskouroi reliefs from these regions, and witnessed on sculpted reliefs of the pair from Sparta (their birthplace), is the 'goddess' standing between the two horseman. Well-preserved examples show a heavily draped female figure who is fully frontal, who occasionally stands on a base or inside a niche (*naiskos*), and who sometimes has a crescent moon above her head (cf. Fig. 4) – all indications that she is very likely a cult statue (cf. Hermary 1986: 578, no. 134, from Sparta). Furthermore, the twins, though normally shown in profile atop their horses, also have frontal faces that stare out conspicuously. In some instances, the horses are rather statuesque as they step unnaturally towards the sculpted female figure at the centre. The identification of the goddess has occupied scholars for generations. When the reliefs are inscribed, only the Dioskouroi are mentioned, with the exception of one relief north of Elmalı where she is called 'Artemis' (Coulton 2012: ch. 6, 147). Chapoutier in 1935 collected the known evidence for the twins with goddess, gathering examples from the second century BC to the third century AD and from a variety of artistic media, and saw the female figure as Helen (cf. Herodotus VI.6; Hermary 1986: 593; Larson 2007: 189-192); while others have argued for Artemis, or a local cult figure, such as Artemis Lagbene, Selene, Cybele, or the Pisidian Goddess named on coins (Coulton 2012: ch. 6, 147). Coulton has posited that although "evidence shows that the Dioskouroi were known and worshipped across Pisidia", it is "likely that the

Kabalian-Milyan iconography - [as seen here] – originated in Kabalia-Milyas" (Coulton 2012: ch. 6, 148). Regardless of the goddess' origin or her true identity, this is a clear case of "divine reflexivity", a phenomenon witnessed in Classical Greek vase-painting and in other ancient arts, wherein the divine figures themselves are engaged in religious observance (Patton 2009). Gods, goddesses, and heroes may be show pouring or receiving a libation, roasting sacrificial meat, holding votive offerings, or in this case, revering a cult statue. Such human-like devotional behaviours are embedded in a variety of ancient objects and images, some more clearly religious in function than others. On the reliefs, the divine twins are venerating the goddess while they themselves serve simultaneously as objects of devotion for mortal worshippers; the observation that they are "ambiguously positioned between gods and men" is in keeping with their own cultic character as demi-gods (Walker 2015: 133, 178-179). Interestingly, the same goddess figure accompanies an unnamed male Triad on several reliefs from Balboura's territory, and on an example from Oinoanda, only strengthening the idea that she is an entity of local cultic importance (Smith – Milner 1997: 15). In fact, the only other city "honouring a Triad cult" is Termessos, a Pisidian city with known links to the Kibyrtis (Coulton 2012: ch. 4, 63).

The rider-god reliefs from the Pisidian Survey are badly weathered but their general appearance is discernable. In each example, a male figure mounting a horse dominates the available space of a neatly carved, nearly square panel (Figs. 8-9). The panel itself has an architectural form – a built structure with a gabled roof or pediment, a feature by no means unique to these reliefs (e.g. Horsley 2007: 42, no. 52; Delemen 1999: 14-20). Although not well-preserved, the abundant evidence for this type of figure, not only in Pisidia but elsewhere in southwest Anatolia, would suggest that each horseman holds a club or some other weapon, and that both man and mount have a frontal face. The same style of figure adorning inscribed dedications has been labelled as 'Kakasbos' (Fig. 5), a local Anatolian hero who can be associated with the Greek god Herakles, and even sometimes labelled with the name 'Herakles' (Horsley 2007: 262-264; Coulton 2012: ch. 6, 149; Gökalp-Özdil 2016: 247-251). However, there are other horseman hero-gods from the vicinity known by other names, among them Maseis, Sozon, Kyras, and Mên. In the absence of an inscription accompanying a relief it is essentially impossible to put a name to a face.

As has already been suggested elsewhere, the standard iconography of the armed horseman was chosen to represent a range of deities locally, even if slight variations in their appearance were chosen by the artists or patrons (Smith 2011: 137-138). Recently, Coulton has stated that their "geographical distribution suggests that there was one divinity, for whom the indigenous name Kakasbos, already attested in the fourth century BC, was retained in the Oinoanda-Balboura area, while a Greek name [i.e. Herakles] was preferred in... areas to the north and east" (2012: 149; cf. Horsley 2007: 269-274). Like reliefs of the Dioskouroi (either with or without the goddess) rider-gods represent both regional religious practice and Empire-wide tradition.

Fig. 11. J.J. Coulton recording portable *Dioskouroi* relief built into farmhouse wall, Kayabaşı village, 1992 (Balboura Survey D19; photo: T.J. Smith)

From Antiquity to the Present

The post-Antique afterlife of the rock-cut votive reliefs in Pisidia and elsewhere is relevant to our combined topics of interaction, cult and memory. Issues such as their visibility, associations, and meanings to Christian and Muslim audiences, have to date not been examined in detail and would perhaps be impossible to assess. As in other places there exists the possibility of the integration of polytheistic and monotheistic cult or, at the very least, the persistence of pagan symbols and images (Bouzek 2014: 292-293; Sweetman 2015: 520-524). In the city of Balboura alone are the remains of at least five churches, and there we can be sure that the Gre-

co-Roman rock-cut reliefs were ever present reminders of bygone days (Coulton 2012: ch. 18; Özgen – Baughan 2016: 329, fig. 20). There is even evidence to suggest the survival of the *Dioskouroi*'s iconography in Christian times, both locally and in more distant venues (Smith – Milner 1997: 24, fn. 115; van den Hoek 2013). In the present day, the ancient votive reliefs, whose cults and images have been much debated by scholars, uphold a different range of possibilities for the local shepherd, farmer, traveler, or passerby. Some regard them as the remnants of “Ottoman times”, while others believe they guard treasure deep inside the rock or buried underground nearby – perhaps the explanation for some unfortunate damage suffered in recent years (Draycott 2015: 39; and Fig. 10). The reuse of portable reliefs after antiquity sees the cult images repurposed as decorative ornamentation suitable for private farmhouses or public spaces (Figs. 6 and 11).

Bearing in mind the state of our knowledge about the ancient votive reliefs from the territory of Pisidia and concurrent regions, and our increased understanding of local religion and cult practices (Talloen 2015), we may conclude that the evidence presented here adds to our knowledge of art and devotion both locally and beyond. When considered through a combined lens of memory and interaction, we begin to appreciate dichotomies such as rock-cut and portable, or isolated and clustered, in a slightly new way. Not only do these ancient sculptures commemorate the divine cults being worshipped, and celebrate

their dedicants (whose names so often appear in inscribed examples), they also altered their appearance very little over an extraordinarily long period of time. From initial studies that emphasized iconography, identification, and inscriptions, to more recent ones stressing context and distribution, a logical next step might be to envisage the Hellenistic and Roman votive reliefs of southwest Anatolia as objects and icons ever-present in the landscape, though never truly belonging to a single place in past time. The cultic functions and ritual practices originally associated with their pagan audiences inevitably changed over time and were “always liable to be interpreted in different ways by different people, or, for that matter, by the same people on different occasions” (Beard – North – Price 1998: 48). These are objects of memory whose religious gaze assorted ancient, medieval, and modern peoples have interacted with continuously, if in a variety of ways, shapes, and forms. Or, put another way: “the memories associated with a particular object are mutable and transient. They can change with ownership, audience, time and place, and the cultural context” (Crawford 2007: 14).

Acknowledgements

Versions of this paper were presented at the annual meeting of the European Association of Archaeologists (EAA) in Istanbul, 13 September 2014, at a seminar in *Anthropologie et Histoire des Mondes Antiques* (ANHIMA) in Paris, 13 May 2017, and at the annual meeting of the Archaeological Institute of America (AIA) in Boston, 6 January 2018. Many thanks to the EAA panel organizers Bilge Hürmüzlü, Lidewijde de Jong, and Marc Waelkens; to Nicole Belayche for hosting the seminar in Paris; and to Elizabeth Baughan and Rachel Starry who coordinated the AIA panel. For their assistance in various ways, I extended my appreciation to: J.J. Coulton, Nicholas Milner, Stephen Mitchell, John Matthews, İlknur Özgen, Catherine Draycott, Dylan Rogers, Fotini Kondyli, Anna Stelow, Carrie Sulosky Weaver, Alice Mouton, and Gil Renberg. The maps were kindly provided by Stephen Mitchell and J.J. Coulton, and adapted by Dan Weiss.

Bibliography

Alcock, S.E., 2002

Archaeologies of the Greek Past: Landscape, Monuments, and Memories, Cambridge.

Ashmore, W. – A.B. Knapp (eds.), 2000

Archaeologies of Landscape: Contemporary Perspectives, Oxford.

Bean, G.E., 1960

“Notes and inscriptions from Pisidia. Part II”, *Anatolian Studies* 10: 43-82.

Bean, G.E., 1978

Lycian Turkey: An Archaeological Guide, London, New York.

Beard, M. – J. North – S. Price, 1998

Religions of Rome, Volume 1: A History, Cambridge.

Berlin, A.M., 1999

“The archaeology of ritual: the sanctuary of Pan at Baniyas / Caesarea Philippi”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 315: 27-45.

Boardman, J., 2002

The Archaeology of Nostalgia: How the Greeks Re-created their Mythical Past, London.

Borić, D., 2010

Archaeology and Memory, Oxford, Oakville.

Bouzek, J., 2014

“*Lieux de mémoire* in history and archaeology: a field of possible collaborations”, *EIRENE* 50: 285-297.

Bradley, R., 1997

Rock Art and the Prehistory of Atlantic Europe: Signing the Land, London, New York.

Chapoutier, F., 1935

Les Dioscures au service d'une déesse, Paris.

Corsten, Th., 2002

Die Inschriften von Kibyra I. Die Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung, Bonn.

Coulton, J.J., 2012

The Balbouna Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia, London.

Crawford, C.L., 2007

“Collecting, defacing, reinscribing (and otherwise performing) memory in the ancient world”, N. Yoffee (ed.), *Negotiating the Past in the Past: Identity, Memory, and Landscape in Archaeological Research*, Tucson: 10-42.

Delemen, I., 1999

Anatolian Rider Gods: A Study on Stone Finds from the Regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period, Bonn.

Draycott, C.M., 2015

“Devotion and desecration: Artemon and Nenas’ dedications in the Cabalia (North Lycia)”, *Heritage Turkey* 5: 38-39.

Erll, A., 2010

“Cultural memory studies: an introduction”, A. Erll - A. Nünning (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies*, Berlin, New York: 1-15.

Gasparro, G.S., 1996

“Per la storia del culto di Cibele in Occidente: il santuario rupestre di Akrai”, E.N. Lane (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults: Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Leiden: 51-86.

Gillette, D.L. – M. Greer – M.H. Hayward – W.B. Murray (eds.), 2013

Rock Art and Sacred Landscapes, New York.

Gökalp, N. – E.N. Akdoğan Arca, 2009

“Antalya’dan Yeni Adak Yazıtları”, *ADALYA* 12: 261-275.

Gökalp-Özdil, N., 2016

“Antalya Müzesi’nden Yeni Adak Yazıtları”, *Phaselis* 2: 245-258.

Harmanşah, Ö., 2015

Place, Memory and Healing: An Archaeology of Anatolian Rock Monuments, London, New York.

Hermay, A., 1986

“Dioskouroi”, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 3: 567-593.

Horsley, G.H.R., 2007

The Greek and Latin Inscriptions in the Burdur Archaeological Museum, London.

Jones, A., 2007

Memory and Material Culture, Cambridge.

Keesling, C.M., 2003

The Votive Statues of the Athenian Acropolis, Cambridge.

Lamoreaux, J.T., 2013

Ritual, Women, and Philippi: Reimagining the Early Philippian Community, Eugene.

Larson, J., 2007

Ancient Greek Cults: A Guide, New York, Abingdon.

Linant de Bellefonds, P., 1992

“Kakasbos”, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 6: 1082-1084.

Milner, N.P. – M.F. Smith, 1994

“New votive reliefs from Oinoanda”, *Anatolian Studies* 44: 65-75.

Mitchell, S., 1998

“The Pisidian Survey”, R. Matthews (ed.), *Anatolian Archaeology: Fifty Year’s Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, London: 237-253.

Mitchell, S. – M. Waelkens, 1998

Pisidian Antioch: The Site and its Monuments, London.

Özgen, I. – E. Baughan, 2016

“Hacimusalar Hoyuk/Choma: A Regional Center in Northern Lycia, from the Early Bronze Age to the Byzantine Era”, E. Dundar – H. Iskan (eds.), *Lukka’dan Likya’ya / from Lukka to Lycia: Sarpedon Ve Aziz Nikolaos’un Ulkesi / the Land of Sarpedon and St. Nicholas*, Istanbul: 318-335.

Özsait, M., 2004

“Nouveaux Temoignages sur le culte des Dioskouroi en Pisidie occidentale”, G. Labarre (ed.), *Les Cultes locaux dans les mondes Grec et Romain. Actes du colloque de Lyon 7-8 Juin 2001*, Lyon, Paris: 103-113.

Özsait, M. – G. Labarre – N. Özsait, 2005

“Recherches dans le village de Kagilcik (Pisidie) - le sanctuarie reupestre et ses inscriptions”, *ADALYA* 8: 167-189.

Patton, K., 2009

Religion of the Gods: Ritual, Paradox, and Reflexivity, Oxford, New York.

Petts, D., 2003

“Memories in stone: changing strategies and contexts of remembrance in early medieval Wales”, H. Williams (ed.), *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*, New York: 193-213.

Renberg, G.H., 2014

“Unexplored aspects of the Lycian ‘Twelve Gods Reliefs’”, *Epigraphica Anatolica* 47: 107-132.

Smith, T.J., 2011

“Highland gods: rock-cut votive reliefs from the Pisidian Survey”, *Anatolian Studies* 61: 133-150.

Smith, T.J. – N.P. Milner, 1997

“Votive reliefs from Balboura and its environs”, *Anatolian Studies* 47: 3-49.

Stratton, K.B., 2013

“Identity”, B.S. Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*, Cambridge: 220-251.

Sweetman, R., 2015

“Memory, tradition, and Christianization of the Peloponnese”, *American Journal of Archaeology* 9: 501-531.

Talloe, P., 2015

Cult in Pisidia: Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity, Turnhout.

Ussishkin, D., 1975

“Hollows, ‘cup-marks’, and Hittite stone monuments”, *Anatolian Studies* 25: 85-103.

Van Dyke, R.M. – S.E. Alcock (eds.), 2003

Archaeologies of Memory, Oxford.

Van den Hoek, A., 2013

“Divine twins or saintly twins: the Dioscuri in an early Christian context”, A. van den Hoek - J.J. Herrmann, Jr. (eds.), *Pottery, Pavements, and Paradise: Iconographic and Textual Studies on Late Antiquity*, Leiden: 255-300.

Vandeput, L., 2009

“Late Antiquity in the Taurus mountains: remains in Pednelissos and its territory”, *Colloquium Anatolicum* 8: 23-44.

Walker, H.J., 2015

The Twin Horse Gods: The Dioskouroi in Mythologies of the Ancient World, London, New York.

Wells, K., 2009

Life on the Rocks: One Woman’s Adventures in Petroglyph Preservation, Albuquerque.

Teos Batı Nekropolis Mezar Tipleri¹

Serhat FOÇA^{2 3}

Keywords: Ionia, Tomb, Necropolis, Burial Custom, Teos

In 2014 salvage excavations conducted by Izmir Museum were carried out in 1258 Block 1/A Parcel in western part of Teos Ancient City. Totally 142 tombs have been unearthed in the field, located in the Western Necropolis of Teos. There the deceased bodies were buried by three different burial practices: inhumation, cremation and sarcophagus, it determines two phases dating Archaic and Late Classical/Hellenistic Ages. The Archaic Period tombs are surrounded by peribolos walls, where the Clazomenae sarcophagus and cremation tombs date the end of 6th century BC. Nevertheless, the pithos tombs dating the same period were uncovered outside of the peribolos. However, the other tombs, as tile, cist and cremation, which dated the Late Classical/Hellenistic Period, mainly were built by destroying Archaic Period tumuli graves. Hence, the Late Classical/Hellenistic Age graves unearthed in the Western Necropolis are dated to 4th-3rd century BC and 2nd century.

Anahtar Kelimeler: Ionia, Mezar, Nekropolis, Ölü Gömme Geleneği, Teos

Teos Antik Kenti'nin batısında yer alan 1258 Ada 1/A Parsel alanında İzmir Müzesi tarafından kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Teos Batı Nekropolisinde yer alan arazi üzerinde toplam 142 adet mezar ortaya çıkarılmıştır. Ölen bireyler için inhumasyon, kremasyon ve lahit gömü olmak üzere üç farklı uygulamanın tespit edildiği alanda, Arkaik ve Geç Klasik/Helenistik Dönemler olmak üzere iki seviye mezar grubu belirlenmiştir. MÖ 6. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen Klazomenai tipi lahithler ile kremasyon mezarların etrafı basit biçimde tek sıra örülmüş periboloslar ile çevrelenmiştir. Aynı zaman diliminde uygulanan pithos mezarlar ise bu çevirmelerin dışında bulunmuştur. Geç Klasik/Helenistik Döneme tarihlendirilen mezarların büyük çoğunluğu Arkaik Dönem mezarlarını tabrip ederek yapılmıştır. Ortaya çıkarılan bu mezarlar MÖ 4. ve 3. yüzyıllarda yoğun olmak üzere MÖ 2. yüzyıla kadar tarihlendirilmektedir.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 21.05.2018 ve 04.06.2018; Kabul Tarihi: 24.05.2018 ve 04.06.2018.

² Arş. Gör. Serhat Foça: Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Yerleşkesi Tınaztepe/Buca, İzmir, serhat.foca@gmail.com. Orcid No: 0000-0002-9735-8126

³ Söz konusu çalışma tarafımdan yazılmakta olan doktora tez çalışmanın bir bölümünü oluşturmaktadır. Gerekli yasal izin Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile İzmir Müze Müdürlüğü tarafından, tarafıma verilmiştir.

Giriş

Batı Anadolu coğrafyasında son yıllarda yapılan bilimsel kazılar ve müze kurtarma kazıları sayesinde nekropolis alanları üzerine birçok çalışma yapılmaktadır. Bu makalenin konusunu oluşturan mezarların ortaya çıkarıldığı nekropolis alanı Teos kentinin batısında yer alırken, kent yerleşimcileri tarafından kullanılmıştır. Teos'un nekropolisleri ve ölü gömme gelenekleriyle ilgili çalışmalar çok sınırlı olması nedeniyle, değerlendirilen mezarları önemli kılmaktadır. Yöntem olarak, alanda ortaya çıkarılan 142 mezar üzerinden belirlenen birer örnek ile mezar tipolojisi oluşturulmuş, incelenen mezarlara bırakılan gömü hediyeleri yardımıyla tarihlendirmeler yapılmıştır. Bu çalışma özellikle yetersiz bilgilere sahip olduğumuz Teos'un Arkaik, Klasik ve Helenistik Dönem ölü gömme geleneklerine daha geniş bir perspektifte bakılmasına, sosyo-ekonomik yapısının belirlenmesine ve diğer kültürle etkileşiminin karşılaştırılmasına olanak sağlayacaktır.

Teos

İzmir'in Seferihisar ilçesinin 8 km batısında yer alan Teos kenti, Çeşme Yarımadası'nın güneyinde, İzmir Körfezi ile Samos Denizi arasındaki bir mevkiye bulunmaktadır. Sığacık Körfezi olarak adlandırılan hinterlandın içerisindeki kuzey-güney doğrultulu yarımada lokalize edilen kent, bu küçük yarımada'nın çevresinde kurulmuş ve gelişmiştir (Fig. 1). Teos ile ilgili ilk bilgiler Strabon tarafından aktarılırken, ünlü coğrafyacı yerleşime ait ana limanın yanı sıra kentten yaklaşık otuz stadion uzaklıkta, Gerraiidai adı verilen başka bir limanın varlığından da söz etmektedir. (Strabon XIV.1: C 644-30) Roma Dönemi'nde Gaeresticus olarak isimlendirilen bu limanın (Titus Livius: 37. 28. 4), Osmanlı kaynaklarında askeri bir üst olarak kullanıldığından bahsedilmektedir. (Evliya Çelebi: 129) Kentin kuruluşu üzerine bilgiler veren, MS II. yüzyılda yaşamış olan Romalı tarihçi Pausanias ise kurucusunun İon kolonizasyonu döneminde, Aiolos'un torunu ve Athamas'ın oğlu Athamas ile birlikte Orchomenos kentinden göç eden Minyaslılar tarafından iskân edildiğini belirtmektedir. (Pausanias 7.3.2). MÖ 545 yılından sonra Persli komutan Harpagos tarafından ele geçirilen Teos'un, söz konusu dönemlerde ki askeri hareketliliği erken bir savunma tahkimatının varlığı ile tartışılmaktadır. (Hoepfner 2011: 135) Oluşan yoğun siyasi baskının sonucu olarak, kentten ayrılan Teoslular MÖ 543 tarihinde Karadeniz kıyısında yer alan Abdera kentini kolonize etmişlerdir. (Graham 1992: 48) Kent sakinleri tarafından MÖ 544'te kurulan bir diğer koloni ise Taman Yarımadası'nda ki Phanagoria yerleşimidir. (Hind 1983-1984: 90) İonia Birliğinin on iki üyesinden biri olan kent (Herodotos I-142), zaman zaman başkaldırarak Pers egemenliğinden çıksa da, Büyük İskender Dönemi'ne kadar çalkantılı bir süreç yaşamıştır. MÖ 494 yılında Lade Deniz Savaşı'nda İon donanmasına 17 gemiyle katılan Teos, İon ayaklanmasının Persliler tarafından bastırılmasının ardından Pers egemenliğine girmiştir. MÖ 479'da Mykale Deniz Savaşı'nın kazanılmasıyla tekrar özgürlüğüne kavuşmuştur. Peloponnesos Savaşlarının ardından MÖ

Fig. 1: Teos ve Teos Batı Nekropolisi Konumu

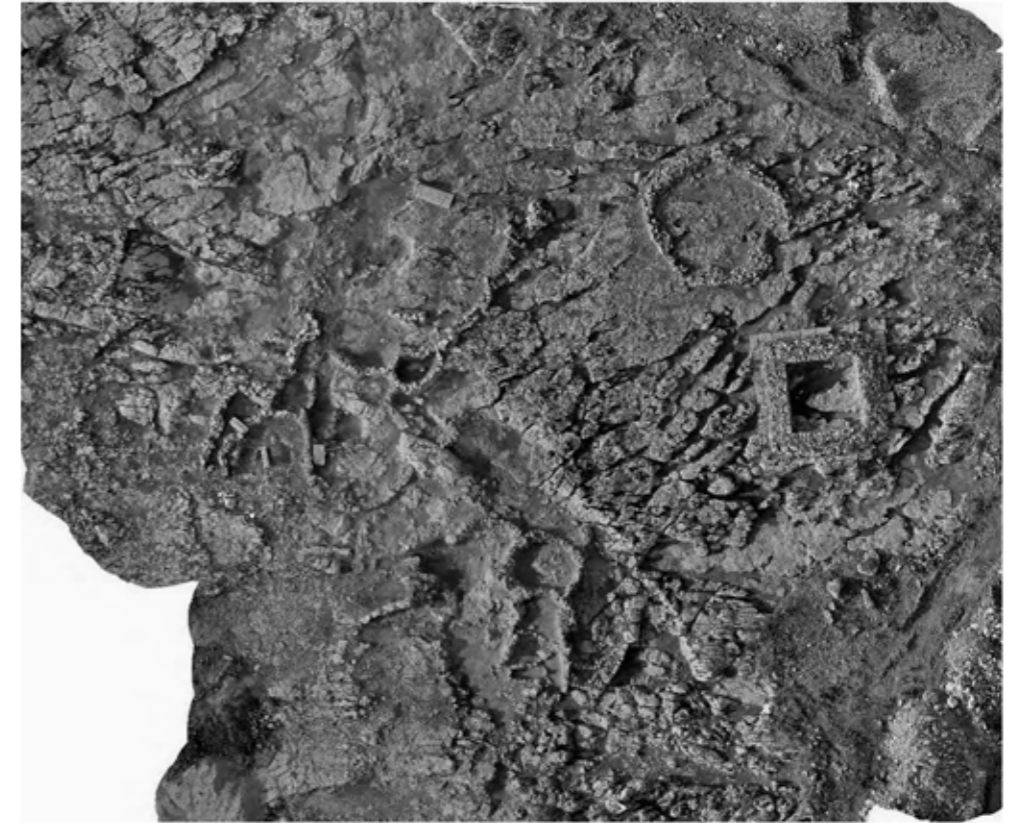

Fig. 2: Teos Batı Nekropolisi 1258 Ada 1 Parsel A Bölümü Hava Fotoğrafi

387'de Antaldikas Barışı ile Pers hâkimiyetine tekrar girmiştir. MÖ 334'te ise Büyük İskender'in Anadolu'ya gelişiyle yeniden özgürleşmiştir. (Kadıoğlu 2012: 512) Büyük İskender Dönemi'nin ardından sırasıyla MÖ 287'de Lysimakhos, MÖ 286'da I. Seleukos egemenliği altında varlığını sürdüren Teos, Apameia Barışı ile birlikte Pergamon Krallığına bağlanmıştır. III. Attalos'un hâkimiyet alanlarını miras yoluyla Roma'ya bırakmasının ardından, Küçük Asya'nın bir parçası olarak MÖ 129 yılında Roma'nın egemenliğine geçmiştir. (Kadıoğlu 2012: 512) Topografik olarak değerlendirildiğinde Kocakırtepe olarak adlandırılan yüksek bir mevkinin üzeri, kentin Akropol alanı olarak kullanılmıştır. (Kadıoğlu vd. 2015: 345) Günümüze değin ulaşan Helenistik Dönem sur duvarları ve içerisinde kalan yapılar sayesinde kentin mimarisi hakkında bilgiler mevcuttur. Bu alan içerisinde, Dionysos Tapınağı, Tiyatro, Bouleuterion, Agora ve Agora'nın içinde bir tapınak ile sarnıç yer almaktadır. Surların dışında kalan alanda ise Roma Dönemi'ne ait bir tapınak ve stoalarla çevrili bir forum bilinmektedir.

Teos Nekropolis Araştırmaları

Teos nekropolisleri ile ilgili ilk bilgiler, 1924 yılında çalışmalarda bulunan Fransız arkeologlar tarafından aktarılmıştır. Araştırmacılar kentin doğusundan ele geçen çok sayıda ki stel ve lahit mezar parçalarının varlığından söz ederken, elde edilen bu veriler, yerleşim alanının nekropolisler ile çevrelendiğini kanıtlamaktadır. (Bequignon-Laumonier 1925: 290-291) Teos kentinin nekropol çalışmaları ikinci kez 1962 senesinde Yusuf Boysal tarafından kazılan alan üzerinden değerlendirilmiş, yapılan gözlemlerin sonucunda, yerleşim alanı ile deniz arasında kalan tepelerde farklı zaman dilimlerine ait mezar gruplarının bulunduğu aktarılmıştır. Bu mezar gruplarının genelde üst kısımları açılmış pişmiş toprak lahitler olduğu belirtilirken (Boysal 1963:7), lahitlerin Klazomenai tipinde olduğu ifade edilmiştir. (Boysal-Öğün 1963: 13) 1963 yılında yapılan kazı çalışmasında ise, E çukuru olarak isimlendirilen açmada, tiyatronun 100 m güneyinde bir adet çömlek mezar tespit edilmiştir. Bebek ya da çocuk bireye ait kemiklerin ele geçtiği boyundan kulplu amphora kullanılarak oluşturulan mezar, Protogeometrik Döneme tarihlendirilmektedir (Öğün 1964: 117).

İzmir Müzesi tarafından III. Derece Arkeolojik sit alanları üzerinde yapılan çalışmalarda iki farklı noktada sonuçlara ulaşılmıştır. 1996 yılında Türbe Mevkii olarak adlandırılan lokalizasyonda çalışmalar yapılmış, (Özkan 2009: 59; İren-Ünlü 2011: 310) siyah renkli yanık bir alan içerisinden bir adet ayaklı krater ve yirmi üç adet kotyle ele geçmiştir. Buluntuların yardımıyla, kazılan alanın Geç Geometrik Dönem'de kullanıldığı saptanmıştır. Alandan herhangi bir kemik buluntusunun bulunmamış olması, alanda ikincil kremasyon işleminin uygulandığını ve alanın sadece bir kereye mahsus kullanıldığını düşündürmektedir. (İren-Ünlü 2011: 316). Ayrıca, söz konusu alanda Klazomenai tipinde pişmiş toprak lahit parçaları da bulunmuştur. (İren-Ünlü 2011: 316) İkinci nokta ise, kentin yaklaşık 1 km yakınında, Akkum Mevkii olarak adlandırılan bir alan üzerindedir. İzmir Müzesi tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazısında, inhumasyon geleneğinde

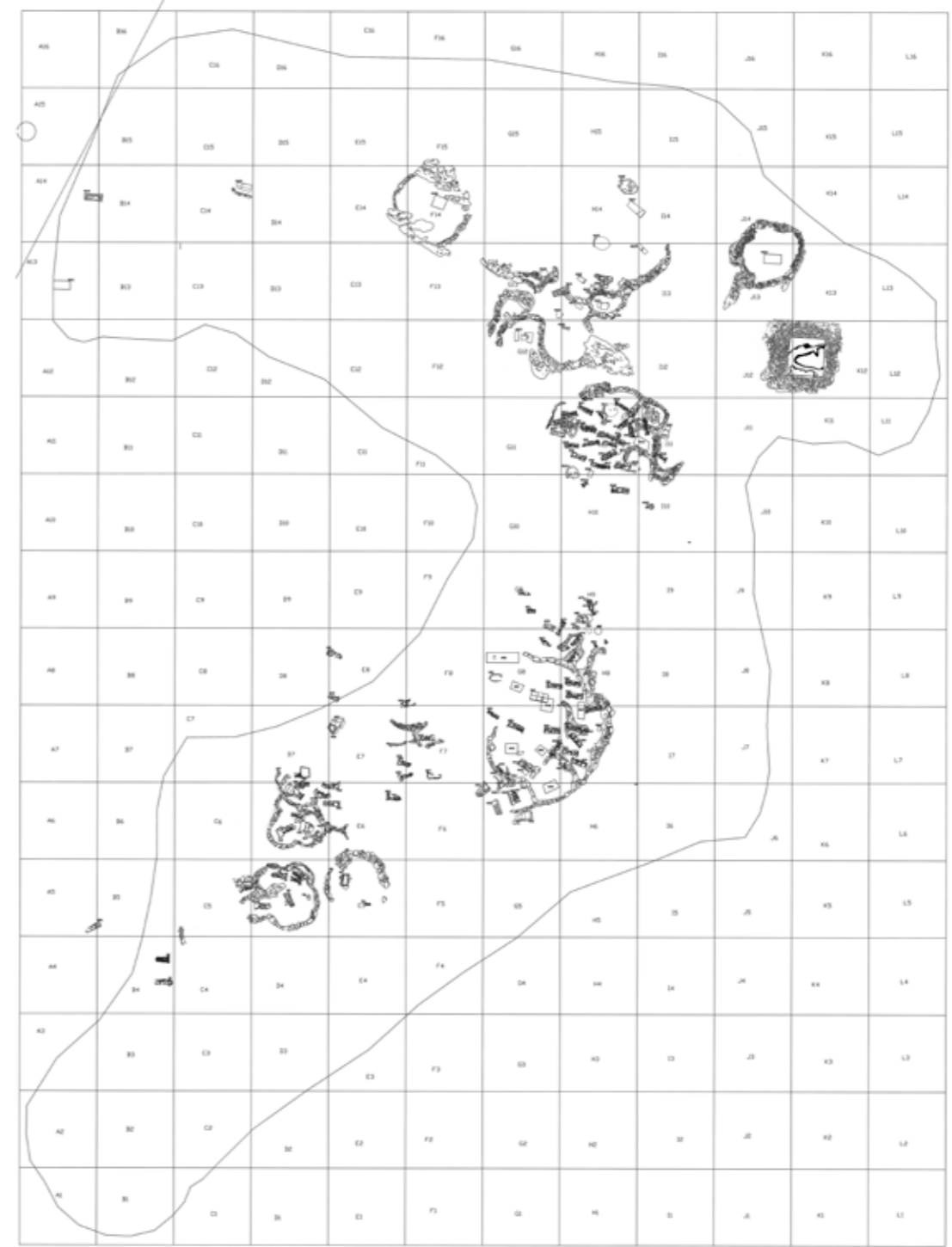

Fig. 3: Teos Batı Nekropolisi 1258 Ada 1 Parsel A Bölümü Planı

gömüsü yapılmış sanduka tipi mezar ve ikincil kremasyon örneğinde urne olarak kullanılmış bronz bir hydria bulunmuştur. (Çırak-Kaya 2007: 3) Ayrıca, alan içerisinde, doğal taşlardan yapılmış, birbirine paralel uzanan iki duvar tespit edilmiş, söz konusu duvarlar aile mezarlığı ile ilişkili çevirme duvarları olarak değerlendirilmiştir (Çırak-Kaya 2007: 5). Bronz hydria, çevirme duvarı olarak nitelendirilen bu duvarlar arasında ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlar, buluntuların doğrultusunda MÖ 5. yüzyıl sonları ile MÖ 4. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir (Çırak-Kaya 2007:4). Kentin Güney Nekropolisi'nde 2010 yılında yapılan kurtarma kazısı çalışmalarında altısı daha önce tahrip olmuş, anakayaya uygun sanduka mezar, çatı kiremidi ve kremasyon olmak üzere yedi mezar tespit edilmiştir (Kadıoğlu vd. 2012: 449-451).

1258 Ada 1 Parsel A Bölümü

Teos Antik Kenti'nin batısında, deniz kıyısı ile kent arasında kalan alanda mezarların bulunmasıyla bir nekropolisin varlığı anlaşılmıştır. Seferihisar ilçesi Ekmeksiz Mevkii yakınlarında, Teos kentine kuş uçuşu yaklaşık 500 m mesafede yer alan 1258 ada 1 numaralı parsel üzerinde, 2006 yılında İzmir Müzesi tarafından gerçekleştirilen sondaj kazıları sonucunda mezarlara ulaşılmıştır. Müze uzmanlarının yaptığı değerlendirme sonucunda, parsel üç farklı koruma alanına bölünerek bir koruma planı hazırlanmıştır. A, B, C ve D olmak üzere dörde bölünen parselde, A alanında 01.01.2014 ile 09.10.2014 tarihleri arasında kurtarma kazısı yapılmış ve tamamlanmıştır¹ (Fig. 2).

Mezarların yerleştirildiği ve nekropolis alanı olarak kullanıldığı kanıtlanan parsel, yüksek bir tepenin güney yamacında, bu yamacın denize bakan doğu ve güney kısımlarında yer almaktadır. Kuzeyden güneye inen eğimli bir arazi yapısına sahip olan A Parsel alanı (Fig. 3), temel olarak belirli yüksekliklere sahip küçük tepeliklerden oluşmaktadır. Tepeliklerin dışında kalan alanlarda ise anakaya kütleleri yüzeyde görülmektedir. Tepeliklerin kazıları sırasında en alt seviyede tespit edilen Arkaik mezarların etrafının yuvarlak ya da at nalı biçiminde taş sıraları ile çevrelediği, üzerlerinin yığma topraklar ile kapatıldığı anlaşılmıştır. Dromossuz ve mezar odası olmadan yapılan bu tip uygulamalar Batı Anadolu'da ve Adalar'da özellikle Teos'a yakın coğrafyada görülmektedir. Bir tümülüs mantığıyla yapılan ve bir aile mezarı geleneğini işaret eden bu tip mezarlar Klazomenai (Hürmüzlü 2005: 47, Fig. 7-8), Samos (Boehlau 1898: 33-34), Smyrna (Miltner 1932: 49; Cook 1974: 55), Kolophon (Gassner vd. 2017: 67) ve Khios (Cook 1981: 55)'da benzer biçimlerde görülmektedir². Yoğun biçimde gözüken çatı kiremiti mezarlar ise doğrudan bu tepeliklerin

¹ Kurtarma Kazısı çalışmalarında, Ark. Elif Erginer, Ark. Ebru Kırmızıyüz ve Ark. Bilal Yürük İzmir Müzesinden görevli uzmanlar olarak görev almışlardır. Konu ile ilgili gerekli izinler konusunda yardımcıları nedeniyle kendilerine teşekkür ederim.

² Özellikle çatı kiremidi tipinde ki inhumasyon mezarların küçük tümülüs tepelerini ve bu tepelerin altında kalan Arkaik Dönem mezarları çevreleyen taş sıralarını tahrip etmesi rakamsal verilerin elde edilmesini

üzerine uygulanmış ve tepelikleri tahrip etmiştir. 1258 Ada 1 Parsel A Bölümünde yapılan kurtarma kazısında toplam 142 adet mezar ortaya çıkarılırken, bu mezarlar üzerinden yaptığımız değerlendirmede inhumasyon, kremasyon ve lahit gömüler belirlenmiştir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan tüm mezarlar ve mezar buluntuları 1258 Ada 1 Parsel A Bölümü'nden ortaya çıkarılmıştır.

Kremasyon Gömüler

Kremasyon gömü MÖ 11. Binyıldan itibaren Anadolu, MÖ 1. Binyıldan itibaren ise Grek coğrafyasında görülmektedir (Musgrave 1990: 272). Bu tip gömüler temel anlamda birincil ve ikincil olmak üzere iki biçimde uygulanmaktadır. Birincil kremasyonda ölen bireylerin yakım işlemi olduğu yerde yapılarak üzeri taş, toprak gibi materyaller ile kapatılırken, ikincil kremasyonda yakım işlemi sona erdikten sonra ölen bireyin kemikleri ve kalan küller urne verilen kaplara konularak, çukurlara yerleştirilerek gerçekleştirilmektedir³. Bu bağlamda Teos Nekropolisi'nde hem birincil hem de ikincil kremasyon gömüler net bir şekilde izlenmektedir.

Teos Nekropolisi'nde hem birincil hem de ikincil olmak üzere toplam 12 adet mezar tespit edilirken, bunlardan yalnızca biri ikincil kremasyon özelliği göstermektedir (Fig. 4). Birincil kremasyon gömüler de siyah karbonlaşmış odun parçaları bulunurken, siyah tabakanın üstünde söndürme amacıyla kullanılmış taşlar tespit edilmiştir⁴ (Fig. 5). M-24 numaralı birincil kremasyon mezar, siyah karbonlaşmış yanık topraktan ele geçen lekythos buluntusu ile (Fig. 18), Olynthus (Robinson 1950: Pl.109, No. 86-a) ve Tenedos'da (Özkan 1993: Lev. 89, No. 108) bulunan benzerleri yardımıyla MÖ 4. yüzyıla tarihlenmektedir⁵.

İnhumasyon Gömüler

İnhumasyon gömülerin uygulanmasında, yaklaşık 60 cm derinliğinde dikdörtgen bir gömü çukuru toprak ya da anakaya zemin üzerinde açıldıktan sonra, ölen bireyler bu çukurların içerisine bırakılıp, üst kısımları belli materyaller (doğal taş, plaka, kiremit vb.) kullanılarak kapatılmıştır. Alanda ki bu tip gömülerde birçok mezar için sert kayaca sahip zemin ve küçük tepeliklerin üst kısmı kullanılmıştır. Bunun yanı sıra inhumasyon

olanaksız kılınmaktadır. Dar bir coğrafyada görülen bu gelenek, Teos ve diğer kentlerden verilen örneklerin de sınırlı sayıda olması nedeniyle bölgesel bir özellik düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

³ Gömü biçimleri ve uygulamaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kurtz-Boardman 1971: 72-76, 98-99.

⁴ Teos Nekropolisi'nde birincil kremasyonların uygulanış yöntemi Klazomenai yerleşimine ait Akpınar ve Yıldıztepe Nekropolisi'nde ki kremasyon örnekleriyle yakın benzerlikler göstermektedir. Akpınar Nekropolisi'nde kremasyonlar MÖ 700'lerde başlayıp MÖ 600'lerde sona ermektedir. Bkz. Hürmüzlü 2003: 241; Yıldıztepe Nekropolisi'nde ise sadece iki kremasyon ele geçmiştir. Bkz. Güngör 2006: 61.

⁵ MÖ 4. yüzyılda baskın bir hediye bırakma geleneği olan lekythoslar mezarlarda sıklıkla ele geçmektedir. Buluntu üzerinde kül izleri izlenmektedir.

Fig. 4: İkincil Kremasyon Mezar

Fig. 5: Birincil Kremasyon Mezar

Fig. 6: Klazomenai Tipi Lahit Mezar (Kapaklı)

Fig. 7: Klazomenai Tipi Lahit Mezar (Açık)

Fig. 8: Pithos Mezar

Fig. 9: Çömlek Mezar (Situla)

uygulaması mantığı anakaya üzerinde dikdörtgen formda tekneler oluşturulup bireylerin bu mezarlara defnedilmesiyle de yapılmıştır. İnhumasyon geleneğinin bir aracı olarak uygulanan çömlek mezarlarda ise ölen bireyler (tamamı bebek ya da çocuk) çeşitli formdaki kapların içerisine yerleştirildikten sonra, kazılmış çukurlara dik ya da yatay biçimde bırakılarak gömülmüşlerdir. Aynı şekilde büyük boyutlu çömlek mezarlar olarak nitelendirilebileceğimiz pithos mezarlar için de benzer bir biçim uygulanmıştır. Yan yatırılmış biçimde tespit edilen pithos mezarların ağız kısımlarının tümü aynı yöne bakmaktadır.

Pişmiş Toprak Lahit Mezarlar

Alanda elde edilen veriler doğrultusunda tespit edilen yaygın gömü biçimi lahit gömülerdir. Ortaya çıkarılan tüm lahitler pişmiş toprak malzemeden yapılırken, ölen bireyler doğrudan lahit teknesinin içine bırakılmıştır. Lahitlerin üstlerinin kapatılmasında büyük boyutlu yekpare taş bloklar veya baş ve ayak kısmında semerdam biçimi verilerek yapılmış pişmiş toprak kapaklar tercih edilmiştir.

Batı Nekropolisi içerisinde yer alan parsel içerisinde toplam 23 adet pişmiş toprak lahit mezar ortaya çıkarılmıştır. Birbirinden uzak mesafede, taş sırası çevirmeler ile ilişkili yerleştirilmiş olan bu grup mezarlarda, hediye bırakma geleneği hem mezar içinde hem de mezar dışında görülmektedir⁶. Tespit edilen bu mezarların bazılarında ikincil kullanım olduğu anlaşılmıştır⁷. Klazomenai tipi lahitler olarak isimlendirilen, alanda yirmi iki örnekle temsil edilen grup, ağırlıklı olarak Batı Anadolu coğrafyasında ortaya çıkarılan bir ürettir. Özellikle, lahitlere ismini veren ve lahitlerin üretim yeri olarak bilinen Klazomenai, birden fazla nekropolis alanının kazılması sayesinde bu tipte en çok lahitin ortaya çıkarıldığı yerleşimdir⁸. 19. yüzyıldan itibaren, müze envanterlerinden ve sistemli arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular ile belli bir sınıflandırma oluşturulmuştur. Klazomenai lahitleri ile ilgili ilk çalışmayı yapan L.Kjellberg, form üzerinden bir sınıflandırma yapmış, A, B ve C olmak üzere üç farklı gruba ayırdığı lahitleri kronolojik olarak C-B-A şeklinde sıralamıştır. C sınıfı MÖ 7. yüzyıl, B ve A sınıfı ise MÖ 6. yüzyılın son çeyreğine verilmiştir. (Kjellberg 1926:51-55) H. Gallet de Santerre ve Johansen bu sınıflandırma üzerinden, kökenine ve tarihlendirilmesine yönelik eklemeler yapmışlardır. (Santerre 1938:17; Johansen 1942,17) Klazomenai lahitlerinin sınıflandırılmasında en kapsamlı çalışma R. M. Cook tarafından yapılmıştır. Ancak bu çalışmada kullanılan pişmiş toprak lahitler

⁶ Klazomenai yerleşimine ait Akpınar ve Yıldıztepe Nekropolisleri'nde MÖ 6. yüzyılın başından itibaren pişmiş toprak lahit mezarların hem dışına hem de içine hediye bırakma geleneği Teos örnekleriyle paralellik göstermektedir. Bkz. Hürmüzlü 2003: 427.

⁷ Bazı örneklerde kapak olarak kullanılmış lahit tekneleri tespit edilmiştir. Bu durum mezarların ikincil kullanımlarının olduğunu işaret edebilir.

⁸ Klazomenai yerleşiminde, Akpınar ve Yıldıztepe nekropolis alanlarından ortaya çıkarılan pişmiş toprak lahitler, bu tipin sınıflandırılmasına önemli veriler katmıştır. Bkz. Hürmüzlü 2003: 408-427, Güngör 2006: 126-135.

sistemli kazılarda bulunan örneklerden ziyade ağırlıklı olarak çeşitli müzelerin envanterlerine kayıtlı örneklerdir. Cook, form bakımından incelediği lahitleri temel olarak “Normal” ve “Özenli” olmak üzere iki ana gruba, kronolojik olarak yaptığı değerlendirmede ise Normal Formu kendi içinde dört farklı sınıfa ayırmıştır. Monastirakia tipi Form I, iç köşe çıkıntılarının ortaya çıktığı Form II, ayakucu ve baş kısmında ki alanların farklı ölçülerde olduğu Form III ve süslemelerin yoğun biçimde uygulandığı trapezoidal biçimli Form IV olarak sınıflandırmıştır. (Cook 1981: 134-139) Lahitlerin dağılımı ile ilgili değerlendirme yapan Cook birçok merkezden bahsetmiştir⁹. Son dönemlerde yapılan çalışmalarda ise Ainos (Başaran 2007: 271-272), Antandros (Polat-Polat 2007: 3) ve Kyme’de (C. Atila vd. 2015: 19) Klazomenai tipi lahitlere ulaşılmıştır. Nekropol alanından Klazomenai tipinde pişmiş lahit mezarlardan, II, III ve IV olmak üzere üç farklı form tespit edilmiştir. M-11 numaralı mezar, hem lahdin bezeme anlayışı hem de mezar kontekstinden elde edilen buluntuları açısından çarpıcı bir örnektir. (Fig. 6-7) Mezarın kapağı pişmiş toprak malzemeden iki parça halinde üretilmiş olup, semerdam tipinde yapılırken, lahdin tekne kısmı trapezoidal biçimdedir¹⁰. Mezarın uzun pervazları ile mezar teknesinin tabanında kırık ve çatlakların olduğu da anlaşılan lahdin büyük kısmında bezeme uygulanmış ancak belli kısımlarında bu bezemeler izlenebilmiştir. Korunabilen süslemelerin incelenmesi sonucunda, baş kısmında ki pervazda karşılıklı ters durmuş hayvan figürü, yan pervazlarda iç içe geçmiş, birbirleriyle birleşmeyen S biçimli kordon dizisi, üst ve alt kısımlarında doldurma ögesi olarak damla motifi, S biçimli kordonların başlangıç ve bitiş noktalarında ise spiral doldurmalar uygulanmıştır. Lahdin üst panel kısmında ise genç erkek figürü başları betimlenmiştir¹¹ (Fig. 16). Mezar, lahdin dışına bırakılan, hemen yakınında bulunan bantlı skyphosun paralelinde MÖ 6. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilmektedir¹² (Fig. 15).

Pithos Mezarlar

Teos Batı Nekropolisi’nde toplam 5 adet pişmiş toprak pithos mezar ortaya çıkarılmıştır. Tüm pithoslar birbirinden bağımsız, periboloslar ile bağlantıları olmadan

⁹ Cook yaptığı değerlendirmede Klazomenai, Eski Smyrna / Bayraklı, Erythrai, Teos, Ephesos, Khios, Samos, Rhodos (Kamiro ve Ialysos), Pitane, Lesbos, Abdera, Galepsos ve Akanthus’da Klazomenai tipi pişmiş toprak lahit mezarlara ait verilerin bulunduğunu aktarmıştır. Cook 1981: 143-145.

¹⁰ Bu mezar R.M. Cook’un yaptığı sınıflandırmaya göre Form IV içerisine girmektedir.

¹¹ Bu tip erkek figürlerinin betimlenmesi ilk kez Hannover Ressamıyla başlarken, Albertinum Grubu Lahitlerde sıklıkla uygulanmış, lahitlerin üretimine sona erdiği döneme kadar devam etmiştir. Bkz Cook 1981: 133; Hopkinson Ressamına ait olan lahit üzerinde ki benzer örnek için bkz. Cook 1981: 61-62, Plate 93.3-4, Plate 95.

¹² Form olarak ince ağızlı ve cidarlı, küresel gövdeli, alçak torus kaideli olan buluntu Geç Tip Bantlı Skyphos grubuna girmektedir. Bkz. Hürmüzlü 1995: 37-38 Klazomenai ve Abdera’da ortaya çıkarılan gövde de iki bantlı skyphosların altında ki panellerde uygulanan ışın motifleri kap üzerinde görülmektedir. Klazomenai örnekleri için bkz. Baş 1995: Lev. 24, No. 60; Ersoy 1993: 370-372, Hürmüzlü 1995: 37-38, Lev.7, No.30; Abdera örnekleri için bkz. Koukouli-Chrysanthaki 2004: 47, Fig. 18, Kallintzi 2011: 475, No. 4.

konumlandırılmıştır. İyi korunmuş durumda tespit edilen M-38 numaralı pithos mezar, yatay olarak konulmuş, ölen bireyin bedeni pithos içerisine sırt üstü yatar şekilde yerleştirilmiştir (Fig. 8). Assos (Stupperich 1992: 23-26), Antandros (Polat-Polat 2007:3), Abdera (Koukouli Chrysanthaki 1994:52), Klazomenai (Hürmüzlü 2003: 248) yerleşimlerinde bulunan pithos örneklerinde hem pithosun konumu hem de bireyin yatış pozisyonu benzer özellikler göstermektedir. Pithos içerisine gömüsü yapılan bireyin yanına bırakılan, benzer örnekleri Samos (Löwe 1996: 31,32), Atina (Boulter 1963: Pl 45. G-2-G-3) ve Rodos’ta (Jacopi 1931: Fig 269) görülen alabaster alabastron (Fig. 20) yardımıyla mezar, MÖ 6 yüzyıl sonu-MÖ 5. yüzyıl başına tarihlendirilebilir¹³. Bu tip alabastronlar önemli bir mezar hediyesi olarak, seçkin kişiler ya da yöneticilerin mezarlarında kullanılmış olduğuna dair veriler kuvvetlidir. Özellikle Lydia örneklerinde, tümülüslerden çıkan alabastronlar bu durumu kanıtlar niteliktedir (Roosevelt 2008: 291).

Çömlek Mezarlar

Amphora, hydria ya da yakın boyutlarda ki benzeri form grupları kullanılarak, fetus (doğum sırasında ölen), bebek ya da çocuk bireylerin için gömüsü yapılan mezar tipi çömlek mezar olarak adlandırılmaktadır¹⁴. Teos Batı Nekropolisi’nde ağırlıklı olarak amphora ve situla formları kullanılarak uygulanmış toplam 15 adet mezar tespit edilmiştir. Situla formlu kaba uygulanmış M-43 numaralı çömlek mezarın ağız kısmı, pişmiş toprak çatı kiremidi ile kapatılmıştır (Fig. 9). Yetişkin olmayan bir bireyin gömüsünün yapıldığı mezardan palmet bezemeli bir adet bodur lekythos ele geçmiştir. Birçok merkezde ele geçen, benzer örneklerini Atina Eridanos Nekropolünde (Schlörb-Vierneisel 1966: Beilage 46.9, No 122.2), Olynthus’ta (Robinson 1950: Plate 104, No 105) ve İlion’da (Berlin 2012: Plate 2, No 6) tespit ettiğimiz lekythos MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilebilir. (Fig. 17).

Sanduka Mezarlar

Batı Nekropolisi içerisinden sanduka tipinde toplam beş adet mezar ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık 50-60 cm derinliğinde ki gömü çukurunda, hem uzun hem de kısa kenarlarında birbirinden bağımsız plakaların kurşun doldurulmuş kenet delikleriyle bağlanması veya taşların iç içe geçirilmesiyle sandukaların tekne kısmı oluşturulmuştur. Teknelerin üzeri ise dikdörtgen boyutlarda plakalar ile kapatılarak sanduka biçiminde mezarlar meydana

¹³ MÖ 7. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıla kadar Grek dünyasında alabastronları mezarlara bırakma geleneği bilinmektedir. Hem erkek hem de kadın mezarların da görülen alabastronlar, kadınlar tarafından mezarlara yerleştirilen bir mezar hediyesidir. Bkz. Greenwalt 2015: 560.

¹⁴ Birçok çalışmada amphora mezar olarak isimlendirilen çömlek mezarlar için farklı kap formları da kullanılmaktadır. Çömlek mezar isimlendirmesi bu tipte uygulamalar için ana başlık olarak ifade edilebilir. Ayrıca bir urne olarak kullanılan amphora ya da benzeri diğer formlar için çömlek mezar isimlendirilmesi yerine bir kremasyon gömü tipi olarak ikincil kremasyon adlandırılması kullanılabilir.

Fig. 10: Sanduka Mezar

Fig. 11: Çatı Kiremidi Mezar

Fig. 12: Basit Mezar

Fig. 13: Anakaya Oygu Mezar

Fig. 14: Anıtsal Mezar

Fig. 16: Klazomenai Tipi Labit Mezarın Üst Panel Genç Erkek Başlı Betimlemeleri

Fig. 15: Geç Tip Bantlı Skyphos

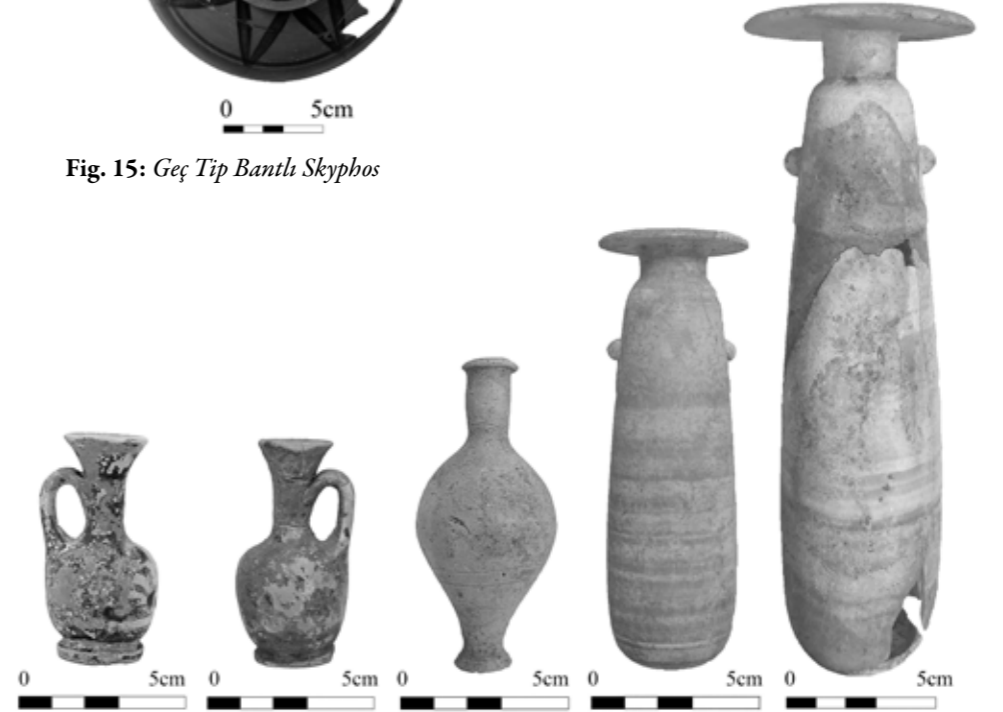

Fig. 17: Palmetli Lekythos

Fig. 18: Bodur Lekythos

Fig. 19: Unguentarium

Fig. 20: Alabaster Alabastron

Fig. 21: Alabaster Alabastron

getirilmiştir. Diğer tiplerle karşılaştırıldığında sınırlı sayıda ele geçen bu mezarlar yetişkin bireyler için yapılmıştır. Aynı zaman dilimine tarihlenen ancak daha basit bir biçimde yapılan bir adet sanduka mezar da alandan bulunmuştur. Sanduka mantığı ile yapılan bu mezarın teknesi için plaka biçiminde, düzgün olmayan doğal taşlar üst üste koyulurken, kabaca dikdörtgen şeklinde beş adet büyük boyutlu taş ile üzeri örtülmüştür. Alanda ortaya çıkarılan M-60 numaralı sanduka mezar, birbirleriyle iç içe geçirilmiş yekpare plakalar ile bağlanırken, üzeri çatı formu verilerek yapılmış üç parça blok ile kapatılmıştır (Fig. 10). Yapım tekniği olarak Batı Anadolu'da Tenedos (Özkan 1993: 198), Assos (Stupperich 1996: 19-20), Gryneion (Özkan 1994: 5), Ephesos (Evren-İçten 1998: 41-50) gibi yerleşimlerin nekropolislerinde tespit edilen mezarlarla yakın benzerlikler göstermektedir. Mezar içerisinden ele geçen alabaster alabastronun (Fig. 21) yardımıyla gömü MÖ 5-4. yüzyıla tarihlendirilebilir¹⁵. Benzer yapım tekniğine sahip sanduka mezarların birbirine yakın konumda ortaya çıkarılması aile mezarı geleneğine işaret edebilir¹⁶.

Çatı Kiremidi Mezarlar

Bu tip mezarlar terminolojide beşik çatılı, çatı kiremidi ya da stroter mezar olarak adlandırılmaktadır. Çatı kiremidi mezarların yapımı temel olarak birçok merkezde benzer şekildedir. Öncelikle mezar teknesi mantığında düşünülerek, ölen bireyin boyutlarına uygun yaklaşık 35-40 cm. derinliğinde bir dikdörtgen gömü çukuru kazılır ve birey bu çukur içerisine yerleştirilir¹⁷. Daha sonra dikdörtgen çukurun uzun kenarlarına üçer adet çatı kiremidi karşılıklı çatılması, ölen bireyin ayak ve baş kısmını oluşturan kısa kenarlarında kalan boşluğun ise iki adet çatı kiremidiyle uzun kenarlara birleştirilmesiyle meydana getirilir. En erken örneğinin MÖ 6. yüzyıl sonlarında Korinth Geç Arkaik Dönem mezarlığında görüldüğü çatı kiremiti mezarlar (Philipp 1981: 149-166), Batı Anadolu ölçeğinde değerlendirildiğinde ise özellikle MÖ 4. yüzyıldan itibaren birçok merkezde tespit edilmiştir. Teos çevresine baktığımızda Klazomenai (Tzannes 2004: 108; Güngör 2006: 65, Hürmüzlü 2003: 469), Khios (Hood vd. 1954:160), Phokaia, (Özyiğit 1999: Res.11; Özyiğit 1990: 134-135) Ephesos, (Evren-İçten 1998: 46) ve Kyme (Foça 2011: 25-33) gibi yerleşimlerin nekropol alanlarında çatı kiremidi mezarlar bilinmektedir¹⁸. MÖ 4.yüzyılda

¹⁵ Benzer örnekler için bkz. Boulter 1963: 125, Plate 45, G-3; Jacopi 1931: 118, Fig.118.

¹⁶ Kıta Yunanistan'ı örnekleri üzerinden aile mezarı geleneği ile genel bilgi için bkz. Closterman 1999: 1 ve sonrası, Kyme İDÇ Nekropolisi'nde sanduka mezarların konumlandırılmasında bir arada tutulduğu örnek durum için bkz. Foça 2011: 10-11.

¹⁷ Ölen birey çukur içerisine bırakıldıktan sonra, çukuru tamamen dolduracak kadar toprak ile örtülmez, genellikle bu tip mezarlar açılmadan önce doğal şartlar nedeniyle toprak ile dolu olarak tespit edilir. Söz konusu mezarların bazılarının kazısı sırasında tamamı toprak ile dolmayan, özgün halini korumuş mezarlar gözlemlenmiştir.

¹⁸ Ege ve Akdeniz coğrafyası özelinde bu tip mezar örnekleri MÖ 5. ve 4. yüzyıllardan başlamak suretiyle Roma Dönemine değin birçok merkezde görülmektedir.

uygulanmaya başlamasıyla baskın bir tip olarak ortaya çıkan çatı kiremidi mezarlar, Teos Nekropolisi'nde 78 örnek ile temsil edilmektedir. Mezarların büyük çoğunluğu üç sıralı biçimdedir ve mezarlardan ağırlıklı olarak alabastron, lekythos ve unguentarium gibi şişeler ele geçmiştir¹⁹. M-71 numaralı mezar örneği korunma biçimiyle iyi bir örnektir. (Fig. 11). Standart özelliklere sahip olan mezar, benzer örnekleri Kerameikos (Knigge 1976: 186, Tafel 96, E 92.1) ve Sardes'te (Rotroff-Oliver 2003: 67, Plate 44, No: 255) bulunan unguentarium yardımıyla MÖ 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Fig. 19).

Diğer Mezar Tipleri

Yukarıda bahsedilen baskın beş mezar tipinin yanı sıra, farklı biçimlerde yapılmış mezarlar da tespit edilmiştir. Bu mezarlardan birinci grup, terminolojide basit gömü olarak geçen, bulunduğu durum itibarıyla üzerlerinde herhangi bir materyal ile kapatılmadan bulunan örnektir. 2 adet bulunan bu tipten birinde, gömüsü yapılan bireyin etrafı doğal taşlarla ayakucu açık kalacak biçimde U şeklinde çevrelenmiştir. (Fig. 12) Baskın olmayan diğer bir tip ise alandan bir adet bulunan anakayanın tıraşlanıp bir teknenin oluşturulmasıyla yapılan anakaya oyu mezardır²⁰. (Fig. 13)

Alandan bulunan bir mezar ise anıtsal biçimde yapılmıştır. Kare planlı olan mezar, anakayanın olduğu yerde bir tıraşlamayla inşa edilmiş, düzgün olmayan taşlardan bir yığma tepe oluşturulmuştur. İç kısım duvarları niteliksiz taşlardan düzgün bir taş işçiliği ile örülmüş, dış kısmı ise büyük boyutlu düzgün taşlardan oluşturularak meydana getirilmiştir. Kuzey kısmındaki örgünün tabanda yer alan tek sırası korunmuştur. Ölen bireye ait herhangi bir veri ve tarihlendirici unsurlar bulunamamıştır (Fig. 14).

Değerlendirme ve Tartışma

Teos Batı Nekropolisi içerisinde yer alan parsel üzerinden yaptığımız değerlendirmede, mezarlık alanın kronolojik olarak MÖ 6. yüzyıldan MÖ 4. ve 3. yüzyılda yoğun olmak üzere, MÖ 2. yüzyıla değin bir kullanım gördüğü kanıtlanmıştır. Nekropolis, surlar ile çevrili Teos yerleşiminin dışında, tarıma elverişsiz, kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Doğal şartları açısından nekropolis olarak kullanılmaya uygun olan alan için mezarların konumlandırılmasında bazı kriterler tespit edilmiştir. Kazı yapılmadan önce alan üzerinde yığma şeklindeki küçük tepelikler belgelenmiştir. Birer tümülüs mantığıyla yapılan bu

¹⁹ Pişmiş toprak çatı kiremidi mezarlarında hediye bırakma geleneğinde lekythoslar unguentariumlara göre daha erkendir. MÖ 4. yüzyıl ortasında ortaya çıkan bir form olan unguentariumlar, lekythosların yerini almaya başlamıştır. Unguentariumların ortaya çıkışı ve gelişimi için bkz. Anderson-Stojanovic 1987: 105-122. Bunun yanı sıra pişmiş toprak alabastronların unguentariumlar ile birlikte ortaya çıkarıldığı mezarlar alanda görülmektedir.

²⁰ Söz konusu mezarın üzerinin çatı kiremidi ya da taş plakalar ile kapatılmış olması olasıdır. Alanda gömü çukuru için anakaya oyu yapılmış, üstü çatı kiremidi ile kapatılmış mezarlar mevcuttur.

tepeciklerin Arkaik Dönem mezarlarıyla ilişkili olması muhtemeldir. Yığma tepelerin kazılmasıyla ortaya çıkan tek sıra çevirme sıraların (peribolos) Klazomenai tipi pişmiş toprak lahit mezarlar ve kremasyonlar ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Yukarıda anlattığımız üzere nekropolis alanında farklı biçimlerde mezar tipleriyle karşılaşmış, kremasyon ve inhumasyon geleneğinde gömüler birlikte tespit edilmiştir. Yakın coğrafyada, Klazomenai nekropolislerinde, özellikle Akpınar örneğinde kremasyon geleneği MÖ 600'lerde ortadan kalkarken, Teos Nekropolisi'nde MÖ 4. yüzyıla değin kullanıldığı M-24 numaralı mezardan gelen lekythos örneği ile kanıtlanmaktadır. Lahit gömü geleneği Arkaik Dönem'de ortaya çıkarken, Klazomenai tipi pişmiş toprak lahit mezarların ortadan kalkmasıyla bu gömü geleneği de terkedilmiştir. Lahit mezarlar ile paralel pithos gömü geleneği görülmektedir. MÖ 4. yüzyılda başlayan, baskın bir tip olan çatı kiremidi mezarlar en yoğun biçimde tercih edilen mezar tipidir.

Genel olarak bakıldığında Arkaik Dönemde, lahit, kremasyon ve pithos mezarların, Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'de ise çatı kiremidi ve kremasyon mezarların tercih edildiği düşünülmektedir. Ancak, Klazomenai tipi pişmiş toprak lahitlerde mezar teknelerinin yeniden kapak olarak kullanılmış olması nekropolis alanında ki mezarların birden fazla kullanımı olduğunu gözler önüne sermektedir. Sadece tipler üzerinden birer örnekle incelediğimiz alanda, tarafımdan hazırlanan doktora tezi aracılığıyla elde edilecek veriler daha kapsamlı bir sonuca ulaşılmasını sağlayacaktır. Batı Anadolu nekropolis örnekleriyle hem benzerlikler hem de farklılar açısından yapılacak karşılaştırma, bölgenin ölü gömme geleneklerine önemli bir katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Anderson-Stojanovic, V. R., 1987

"The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria", *American Journal of Archaeology* 91-1: 105-122.

Atila, C. – E. Korkmaz – B. Gürman, 2015

"Kyme Doğu Nekropolü Mezar Tipleri", *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan-Studies in Honour of Ömer Özyiğit*, E. Okan – C. Atila (ed), İstanbul: 13-27.

Baç, M. S., 1985

Klazomenai'de Bulunmuş Doğu Yunan Kaseleri, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), İzmir.

Başaran, S., 2007

"Enez'de Ortaya Çıkan Klazomenai Tipi Lahitler", *Refik Duru'ya Armağan-Studies in Honour of Refik Duru*, İstanbul: 271-276.

Bequignon, Y. – A. Laumonier, 1925

"Fouilles de Teos 1924", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 49: 281-324.

Berlin, A., 2012

"Ilion Before Alexander: A Fourth Century BC. Ritual Deposit", *Studia Troica* 12: 133-165.

Bochlau, J., 1898

Aus Ionischen und Italischen Nekropolen, Ausgrabungen und Untersuchungen zur nachmykenischen Kunst, Leipzig.

Boulter, C. G., 1963

"Graves in Lenormant Street", *American Journal of Archaeology* 32-2: 113-137.

Boysal, Y. – B. Öğün, 1963

"Teos Kazısı 1962 Kısa Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* XII-1: 12-13.

Boysal, Y., 1965

"1962 Senesi Teos Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi* XII-2: 5-7.

Closterman, W. E., 1999

The Self Presentation of the Family: The Function of Classical Attic Peribolos Tombs, The John Hopkins University, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Baltimore.

Cook, R. M., 1974

"Old Smyrna: The Clazomenian Sarcophagi", *The Annual of the British School at Athens* 69: 55-60.

1981 *Clazomenaian Sarcophagi*, Mainz, Rhein.

Çırak, N. – S. Kaya, 2007

"İzmir Seferihisar İlçesi, 3021 Ada, 4 Parseldeki Sondaj Kazısı Çalışmaları", *15. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, (24-26 Nisan 2006, Alanya), Ankara: 1-12.

Ersoy, Y., 1993

Clazomenae: The Archaic Settlement, Bryn Mawr College, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ann Arbor.

Evliya Çelebi

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672), İstanbul.

Evren, A. – C. İçten, 1998

"Selçuk - Efes 3447 Parsel Kurtarma Kazısı", *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1997, Selçuk), İzmir: 41-50.

Foça, S., 2011

İzmir İli Aliğa İlçesi Kendirci Mevkii İDÇ Liman Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkarılan Bir Grup Mezarın İncelenmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

Gallet de Santerre, H., 1938

"La Classification Des Sarcophages De Clazomenes", *Revue Archéologique* 12.6: 2-43.

Gassner, V. – U. Muss – B. Grammer – M. Gretscher – O. Mariaud, 2017

"The Urban Organization of Kolophon and Its Necropoleis: The Results of the 2011-2014 Surveys", *Hesperia* 86-1: 43-81.

Graham, A. J.

"Abdera and Teos", *The Journal of Hellenic Studies* 112: 44-73.

Greenewalt, C. H. Jr., 2010 "Lydia Kozmetiği", *Lydia'lılar ve Dünyalılar*, İstanbul.

Güngör, Ü., 2006

Klazomenai Yıldıztepe Nekropolisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

Herodotos

Herodot Tarihi, Türkçesi: Müntekim Ökmen, İstanbul.

Hind, J.G.F., 1983-1984

“Greek and Barbarian Peoples on the Shores of the Black Sea”, *The Society for the Promotion of Hellenic Studies* 30: 71-97.

Hoepfner, W., 2011

Ionien Brücke zum Orient, Stuttgart.

Hood, M. S. F. – J. Boardman – J. K. Anderson, 1954

“Excavation on the Kofina Ridge, Chios”, *The Annual of the British School at Athens* 49: 123-182.

Hürmüzlü, B., 1995

Klazomenai'de MÖ 7. ve 6. Yüzyıl Bezemeli Vazo Formları, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

2003 *Klazomenai - Akpınar Nekropolisi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

2005 “The Organization and Utilization of the Burial Grounds in Klazomenai”, *OLBA* XII: 39-67.

İren, K. – A. Ünlü, 2012

“Burning in Geometrik Teos”, K. Konuk (eds.), *STEPHANÉPHOROS. De l'économie antique à l'Asie Mineure. Hommages à Raymond Descat*, Bordeaux: 309-334.

Jacopi, G., 1931

“Scavi Nelle Necropoli Camiresi 1929-1930”, *Clara Rhodos IV*, Rhodes.

Johansen, K. F., 1942

“Clazomenian Sarcophagus Studies: the Earliest Sarcophagi”, *Acta Archaeologica København* 13: 1-64.

Kadioğlu, M., 2012

“Teos (1962-1966, 2010 -)”, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı: DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazılar (1936-2011), O.Bingöl – A.Öztan – Harun Taşkiran (eds.), *Anadolu Ek III.2*, Ankara: 505-522.

Kadioğlu, M. – M. Adak – C. Özbil – D.Ö.Yalçın – Y. Polat, 2012

“2010 Yılı Teos Kazı Raporu (İlk Sezon)”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, (23-28 Mayıs 2011, Malatya), Ankara: 429-460.

Kadioğlu, M. – C. Özbil – M. Kerschner – H. Mommsen, 2015

“Teos in archaischer Zeit im Licht der neuen Forschungen”, Ü. Yalçın – H. D. Bienert (Hrsg.), *Anatolien – Brücke der Kulturen*, Bonn, Juli 7-9, 2014, *Der Anschnitt Beiheft* 27, Bochum: 345-366.

Kallintzi, C., 2011

“Κύλικες ιωνικού τύπου από το νεκροταφείο των Αβδήρων”, Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική Απριλίου, Αίγιο 4-9, 2005, Atina: 463-474.

Kjellberg, L., 1926

“Eine Neue Klasse Der Klazomenischen Tansarge”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 41: 51-55.

Knigge, U., 1976

Der Südhügel, Kerameikos Ergebnisse der Ausgrabungen IX, Berlin.

Koukouli-Chrysanthaki, C., 1994

“The Cemeteries of Abdera”, *Nécropoles et Sociétés Antiques*, Actes du Colloque International du Centre de Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III Lille, Décembre 2-3, 1991, Naples: 33-77.

Kurtz, D. C. – J. Boardman, 1971

Greek Burial Customs, New York.

Löwe, W., 1996

“Die Kasseler Grabung 1894 in der Nekropole der archaischen Stadt”, *Samos, Die Kasseler Grabung, 1894*, Kassel: 24-107.

Miltner, F. H., 1932

“Bericht über eine Voruntersuchung in Alt-Smyrna”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 27: 129-188.

Musgrave, J., 1990

“Dust and Dam'd Oblivion: A Study of Cremation in Ancient Greece”, *The Annual of the British School at Athens* 85: 271-299.

Öğün, B., 1964

“Teos Kazıları 1963”, *Türk Arkeoloji Dergisi* XIII-1: 115-121.

Özkan, T., 1993

Tenedos Arkaik ve Klasik Nekropolü, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

1994 “1992 Yılı Gryneion Kazısı Çalışmaları”, *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, (26-29 Nisan 1993, Marmaris), Ankara: 1-15.

2009 “Funde aus einem spätgeometrischen Brandgrab”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Arkeoloji Dergisi* XIV: 57-78.

Özyiğit, Ö., 1990

“1989 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, (28 Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara) Ankara: 127-153.

1999 “1998 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, (24-28 Mayıs 1999, Ankara) Ankara: 33-46.

Pausanias

W.H.S. Jones, Litt.D., ve H.A. Ormerod (ed.), *Description of Greece with an English Translation* 4 Vol. Harvard University Press. London. 1918.

Philipp, H., 1981

“Archaische Graber in Ostionien”, *Istanbul Mitteilungen* 31: 149-166.

Polat, G. – Y. Polat, 2007

“Antandros Nekropolü 2001-2006 Yılları Ön Raporu”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Arkeoloji Dergisi* IX-1: 1-20.

Robinson, D. M., 1950

Vases Found in 1934 and 1938, Excavations at Olynthus, Part XIII, Baltimore.

Roosevelt, C. H., 2008

“Stone Alabastra in Western Anatolia”, Y.M. Rowan – J.R. Ebeling (eds.), *New Approaches to Old Stones: Recent Studies of Ground Stone Artifacts*, New York: 285-297.

Rotroff, S. I. – A. Oliver, 2003

The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds Through 1994, Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 12, London.

Schlörb-Vierneisel, B., 1966

”Gräber und Opferstellen”, Eridanos Nekropole, *Athenische Mitteilungen* 81: 4-121.

Strabon

Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), çev. Adnan Pekman, İstanbul.

Stupperich, R., 1996

”Vierter Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1992”, Ü. Serdaroglu – R. Stupperich (eds.), *Ausgrabungen in Assos 1992, Asia Minor Studien* 21: 1-31.

Titus Livius

The History of Rome, Book 37, çev. Evan T. Sage, The Loeb Classical Library, London.

Tzannes, M. C., 2004

”The Excavations of G. Oikonomos at the Archaic Cemetery of Monastirakia in Klazomenai, 1921-22”, *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony*, Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, October 20-21, 2001, Thessaloniki: 97-120.

Gürgürbaba Tepesi (Erciş, Van) Paleolitik Çağ Araştırmaları¹

İsmail BAYKARA, Berkay DİNÇER, Serkan ŞAHİN²

Keywords: Lower Paleolithic, Middle Paleolithic, obsidian, Acheulian, lithics

Gürgürbaba Hill is an obsidian source located in Van province in Eastern Anatolia. Its altitude is approximately 2200 m above the modern sea level. Research in this area has revealed many Lower and Middle Paleolithic and also possibly Chalcolithic findspots. All these are in close relationship with the obsidian raw material. The Paleolithic findspots were covered by a thick layer of slopewash for this reason they could only be found in the recently eroded drainages. Most of the Paleolithic finds are very well preserved and in situ both geologically and archaeologically.

Anahtar kelimeler: Alt Paleolitik, Orta Paleolitik, obsidiyen, Acheul, yontmataş

Gürgürbaba Tepesi Doğu Anadolu'da, Van ilinde yer alan bir obsidiyen kaynağıdır. Bu tepenin günümüz deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık 2200 metredir. Gerçekleştirilen araştırmalar Alt ve Orta Paleolitik ve ayrıca olasılıkla Kalkolitik Dönemlere ait çok sayıda buluntu yeri açığa çıkarmıştır. Bunların tamamı obsidiyen hammaddeler ile yakından ilişkilidir. Paleolitik buluntu yerleri kalın bir yamaç molozu tarafından örtülmüş olduğu için sadece yeni aşınmış akaçlarda tespit edilmiştir. Paleolitik buluntuların çoğu iyi korunmuştur ve hem jeolojik hem arkeolojik olarak in situ'dur.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 04.06.2018; Kabul Tarihi: 06.06.2018

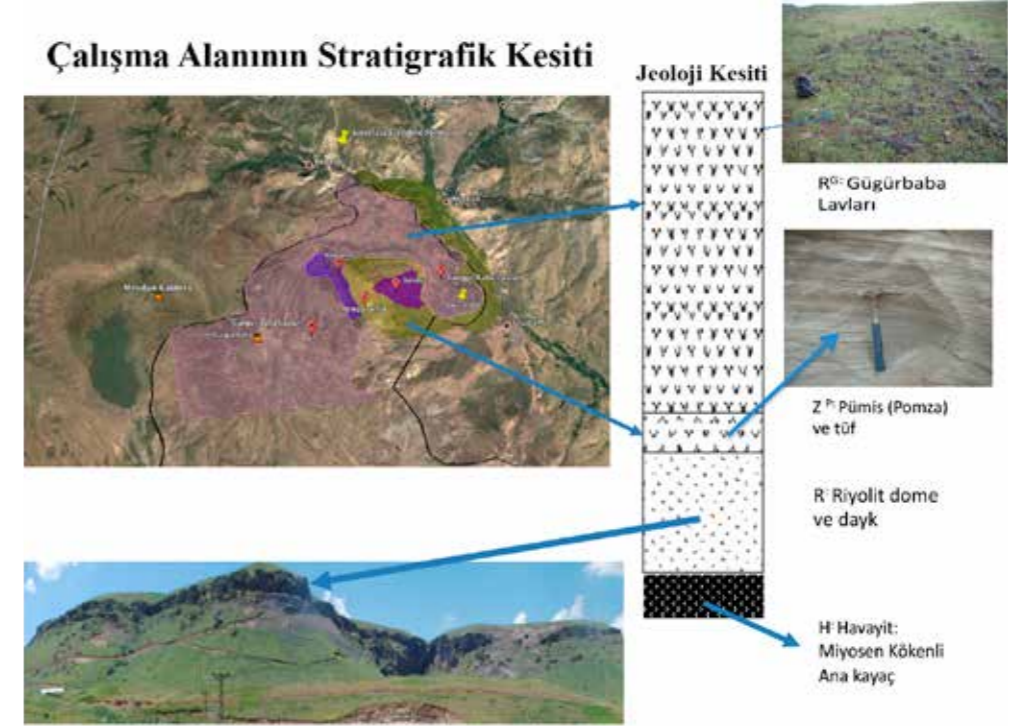
² Doç. Dr. İsmail Baykara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, Van ibaykara@yyu.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-3778-0261; Dr. Berkay Dinçer, Ardahan Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Ardahan, berkaydincer@ardahan.edu.tr. ORCID No: 0000-0001-8240-5973; Dr. Serkan Şahin, Ahi Evran Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, Kırşehir, serkansahin@ahievran.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-5137-805X

Yontmataş alet yapan ilk insanların Afrika'da ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Arkeolojik ve antropolojik kayda göre Pleistosen boyunca insanlar Afrika'dan Avrasya'ya birçok kez göç etmiştir. Pleistosen Dönem insanları ilk defa Afrika dışına çıkarken güzergâh olarak "Levant koridoru" adı verilen Doğu Akdeniz sahil şeridini kullanmışlardır. Bu güzergâhın Asya'daki ilk durağı bugünkü İsrail sınırlarında kalan Carmel bölgesidir. Carmel adı verilen dağ silsilesi sahilin doğusunda doğal bir sınır halinde uzanır ve Doğu Afrika'dan Türkiye'ye kadar devam eden Rift Vadisinin Asya kıtasına doğru uzanan kısmını oluşturur. Carmel bölgesi ve Lübnan-Suriye hattındaki tepeler sahille iç bölgeler arasında coğrafi bir bariyer oluşturur. Bu nedenle bu bölgelerde insanlara ait arkeolojik kalıntılara fazlaca rastlanır (Tillier vd. 2003). İsrail, Lübnan, Suriye hattından sonra Pleistosen Dönem insanların kullandığı bir başka güzergâh ise Anadolu'dur (Taşkiran 2018, ve karşı. Dinçer 2016, 2017). Pleistosen'de Afrika'yı Batı Asya'ya ve Avrupa'ya bağlayan Anadolu, Paleolitik Çağ insanların takip ettikleri bir güzergâh olarak kabul edilir. Bu nedenle Anadolu, Pleistosen Dönemin farklı zaman dilimlerinde farklı hominidlerin, zengin doğal kaynaklarını kullanmasıyla ve maddesel kültür kalıntıları bırakmasıyla büyük bir arkeolojik yerleşim alanı haline gelmiştir. Ancak arkeolojik kalıntılar açısından son derece zengin olan Anadolu, fosil insanlara ilişkin kalıntılar açısından aynı cömertliği sunmaz. Bu nedenle Pleistosen hominidlerinin Anadolu'daki varlığı materyal kültür kalıntılarına bağlı olarak tahmin edilmektedir (Kuhn vd. 2015). Bu nedenle, Anadolu'da fosil insan varlığını ve insanların Afrika'dan Avrasya'ya yayılım alanlarını ortaya koymaya yönelik gerçekleştirilen Van ili yüzey araştırması kapsamında, Van'ın kuzeyinde yer alan Erciş ilçesinin, Ulupamir mahallesi (köyü) yakınlarında, Gürgürbaba Tepesi isimli Paleolitik Çağ yerleşiminde, 2014 yılından itibaren sistematik yüzey araştırmaları gerçekleştirilmektedir (Baykara vd. 2016b, 2017, 2018).

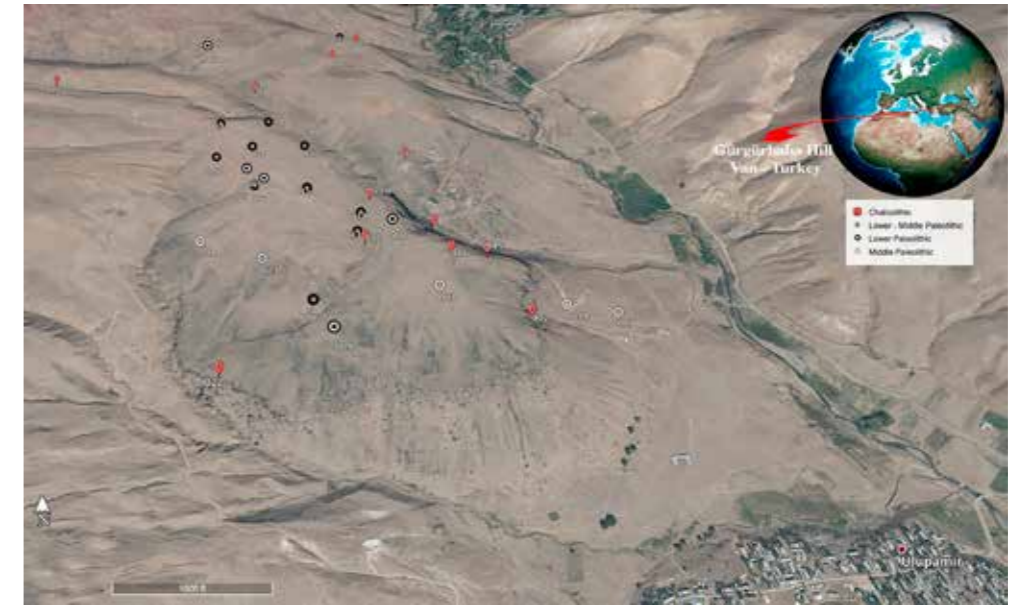
Van Gölü Havzası ve Gürgürbaba Tepesi Jeolojik Özellikleri

Doğu Anadolu, aktif bir kıtasal çarpışma kuşağında yer alır ve tektonik olarak yükselmeye devam eden bir yapıya sahiptir. Arap levhası (Arap Yarımadası) ve Anadolu levhasının çarpışması sonrasında başlayan yaygın volkanizma, yakın dönemlere kadar devam etmiştir (Şengör – Kidd 1979, Şengör 1979, Şengör – Yılmaz 1981). Neotektonik olarak tanımlanan bu süreçte çarpışma sonucu sıkışmayla gelişen tektonik rejime bağlı olarak bölgede kıvrımlar, eğimli yüksek açılı bindirmeler, atımlı faylar, açılma çatlakları ve bu çatlaklardan çıkan yaygın volkanitler gelişmiştir (Şaroğlu – Yılmaz 1991, Yılmaz vd. 1987).

Doğu Anadolu'daki önemli obsidiyen yatakları Erzincan, Muş, Bingöl, Kars, Rize, Erzurum ve Van illerindedir. Özellikle Van Gölü'nün kuzeyinde güneybatı-kuzeydoğu yönlü bir hat boyunca dizilmiş büyük volkanlar yer alır. Bu kaynaklar ise Nemrut, Süphan, Tendürek ve Meydan dağlarıdır (Kobayashi – Sagona 2008, Chataigner vd. 2014, Akköprü vd. 2017). Bu bölgedeki geniş alanlara yayılan zengin obsidiyen yatakları genellikle Neojen-Kuvaterner yaşlı volkanizma sonucu oluşmuştur. Adı anılan volkanik dağların

Figür 1: Gürgürbaba Tepesi jeolojik kesiti

Figür 2: Gürgürbaba Tepesi ve buluntu yerleri

Buluntu Yerleri	Yüzy Görünürlüğü	Yoğunluk	Rakım	Dönem
001	Düşük	Düşük	1931	Orta Paleolitik
001A	Düşük	Düşük	1982	Orta Paleolitik
002	Düşük	Yüksek	2050	Kalkolitik
003	Düşük	Düşük	2090	Orta Paleolitik
004	Yüksek	Yüksek	2085	Alt Paleolitik
005	Orta	Yüksek	2134	Alt Paleolitik-Orta Paleolitik
006	Yüksek	Yüksek	2126	Alt Paleolitik-Orta Paleolitik
007	Düşük	Düşük	2126	Alt Paleolitik-Kalkolitik
008	Yüksek	Yüksek	2121	Alt Paleolitik-Orta Paleolitik
009	Yüksek	Yüksek	2082	Alt Paleolitik-Orta Paleolitik
010	Yüksek	Yüksek	2139	Alt Paleolitik
011	Yüksek	Orta	2097	Alt Paleolitik
011A	Yüksek	Yüksek	2099	Alt Paleolitik
012	Yüksek	Yüksek	2100	Kalkolitik
013	Yüksek	Yüksek	2015	Alt Paleolitik
014	Orta	Orta	2103	Kalkolitik
015	Orta	Orta	2102	Kalkolitik
016	Düşük	Düşük	2112	Alt Paleolitik-Orta Paleolitik
017	Düşük	Düşük	2131	Alt Paleolitik
018	Yüksek	Yüksek	2133	Alt Paleolitik
019	Düşük	Düşük	2145	Kalkolitik
020	Yüksek	Orta	2133	Alt Paleolitik
021	Yüksek	Yüksek	2176	Kalkolitik
022	Yüksek	Düşük	2039	Kalkolitik
023	Düşük	Düşük	2120	Orta Paleolitik
024	Yüksek	Orta	2117	Kalkolitik
025	Yüksek	Düşük	2146	Kalkolitik
026	Yüksek	Orta	2150	Alt Paleolitik
027	Orta	Düşük	2150	Kalkolitik
028	Yüksek	Yüksek	2131	Alt Paleolitik
029	Orta	Orta	2149	Kalkolitik
030	Orta	Orta	2233	Kalkolitik
031	Orta	Orta	2171	Alt - Orta Paleolitik

Figür 3: Gürgürbaba Tepesi buluntu alanları

kalderaları içinde ve çevresinde andezitik, dasidik ve riyolitik lav dizileri ve bunları izleyen perlit ve siyahımsı gri renkte obsidiyenler daha önceki çalışmalarda saptanmıştır (Bigazzi vd. 1997).

Gürgürbaba Tepesi'ni de içine alan Meydan Dağı, Kuvaterner yaşlı volkanik bir dağdır. Kaldera şeklini almış bu volkan tabanında bir tatlı su gölü bulundurmaktadır. Meydan volkanına ait parazit bir koni olan Gürgürbaba Tepesi (Paleolitik buluntu yerlerinden yaklaşık 3 km kuzeybatıdadır ve Paleolitik buluntu yerleri ismini bu tepeden almıştır) 2778 m yükseklikindedir ve çalışma konusunu oluşturan obsidiyen, lavlarının da ana kaynağını oluşturmaktadır. Buradaki obsidiyenler, Meydan Dağı volkanik sistemi ile ilişkili

Figür 4: Gürgürbaba Tepesi'nde Paleolitik buluntuların jeomorfolojik birimlerdeki konumu

Gürgürbaba lavları olarak tanımlanan gri-siyah renkli riyolit, siyah-kahve renkli obsidiyen ve gri perlit tabakaları içeren volkanik ürünlerdir. Gürgürbaba Tepesi kubbe (dom) şeklindedir. Lavların düzensiz-karmaşık yapıda olması alanın haritalanarak ayrılmasını güçleştirmiştir (Arslan 1994).

Gürgürbaba Tepesi Paleolitik buluntu yeri ise yaklaşık 2200 m yükseklikteki bir tepenin üzerindeki düzlüktedir. Tepenin üst kısmı doğu-güney yönünde az bir eğimle alçalmaktadır. Tepenin doğu ve güney eteklerinde yer alan riyolit kayalıklar, tepenin üst kısımlarının aşınmasını önlemiş ve bu sayede iyi korunmuş Paleolitik dolguların günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Riyolit kayalıklarının altında ise eğimin dik olması nedeniyle aşınma günümüzde de hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Ulupamir köyü tepenin güneyindedir. Buluntu yerinin batısında Meydan Dağı'nın etekleri vardır, tepenin kuzeydoğusundan Mağara Deresi geçmektedir. Gürgürbaba Tepesi'ndeki en eski jeolojik birim Miyosen yaşlıdır. Bu katman havayitten oluşmuş anakayadır. Daha sonraki zamanlarda gerçekleşen volkanik faaliyetler sonucunda anakayanın üzerine bazalt ve riyolit kayalar binmiş; bu kayaların üzerine ise Meydan Dağı volkanizmasıyla ilişkili bir lav akıntısı gelmiştir. Bu lavın hızlı bir şekilde soğumasıyla bloklar halinde oluşan obsidiyenler Paleolitik Çağ insanları tarafından kullanılmıştır. Sonrasında ise jeolojik etmenler yardımıyla yaklaşık 2 m kalınlığında toprak bir dolgu, bahsi geçen arkeolojik buluntu yerlerinin üzerini örtmüştür (Baykara vd. 2016, 2017) (Fig. 1, 2).

Gürgürbaba Tepesi obsidiyenlerinin oluşum yaşına ilişkin farklı tahminler bulunmaktadır. İlk olarak K/Ar (potasyum/argon) yöntemiyle yaşlandırma yapılmış ve 0,48-0,99

milyon yıllık bir tarih elde edilmiştir. Meydan kalderasının güneydoğusunda Ziyaret olarak adlandırılan bölgedeki bir obsidiyen lavından ise K/Ar yöntemiyle 0,90 milyon yıllık yaş elde etmiştir (Innocenti vd. 1980). Bigazzi vd. (1988) ise füzyon izi yöntemi ile aynı obsidiyen kaynağı için 0,89–0,79 milyon yıl tarihlenmesini gerçekleştirmiştir. Ziyaret adı verilen bölgenin çalışma alanımıza uzaklığı yaklaşık 6 km'dir. Ancak bölgede yapılan son çalışmalarda, Gürgürbaba Tepesi Paleolitik alanındaki obsidiyenlerin yaklaşık 500 bin yıl önce oluştuğu tespit edilmiştir (D. Mouralis ile sözlü görüşme). Bu nedenle buradaki obsidiyen kaynağını kullanmış olan Paleolitik Çağ insanların Gürgürbaba Tepesi'ne bu tarihten sonra geldiği düşünülmektedir.

Yaygın Yaya Yüzey Araştırması Yöntemleri

“Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzey Araştırmaları” 2014 yılında başlatılmıştır. Bu araştırma şimdilik iki aşamada gerçekleştirilmiştir: 2014 ve 2015 yıllarında yontmataş alet içeren buluntu yerlerinin saptanması için yürünerek yaygın yaya yüzey araştırması yapılmıştır. Bu kapsamda Gürgürbaba Tepesi'nde 31 arkeolojik buluntu yeri tespit edilmiştir (Fig. 3) (Baykara vd. 2016b, 2017, 2018). Tespit edilen her bir buluntu yerinin, coğrafi koordinatları (GPS ile tespit edilmiş), içerdiği buluntuların olası dönemleri, yüzey görünürlüğü ve buluntuların yoğunluğu kaydedilmiştir. Dönemin belirlenmesi için buluntuların genel teknolojik ve tipolojik özelliklerine bakılmıştır. Yoğunluk ise buluntu sayısına göre düşük, orta ve yüksek olacak şekilde genel olarak tanımlanmıştır. Yüzey görünürlüğünde ise buluntuların gömülme biçimleri ve alanın bitki örtüsü dikkate alınarak tanımlama yapılmış ve bunlar da düşük, orta, yüksek olarak gruplandırılmıştır.

Yüzey araştırmasında ilk tespit edilen buluntu yerleri olan 001 ve 001A birimleri Gürgürbaba Tepesi'nin doğu yamacında, tepenin yaklaşık 300 m aşağıda yer alan eteklerindedir. Bu buluntu yerleri Mağara Deresi'ne doğru eğimli bir yerdedir ve Ulupamir Köyü'nün 1 km kuzeybatısındadır. Mağara Deresi'nin son sekisinin üstünde ve tepenin yamaç molozu döküntüleri içerisinde yer alan bu iki buluntu yerinde Orta Paleolitik Döneme ait Levallois çekirdekler ve yonga taşmalıklar saptanmıştır. Bahsi geçen yamaç molozu akıntısından dolayı aletlerin genel dağılımları ve yoğunluğu belirlenememiş ve *in situ* buluntularla karşılaşmamıştır. Her iki buluntu yerinde de *in situ* buluntuların ele geçmemesi nedeniyle burada bulunabilecek buluntu yerlerinin arkeolojik bağlamları belirlenemeyeceğinden çalışmalarımız Gürgürbaba Tepesi'nin üstündeki düzlüklerde gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle geriye kalan 30 buluntu yerinin tamamı Gürgürbaba Tepesi'nin üzerinde yer almaktadır.

Gürgürbaba Tepesi'nin yamaç ve düzlükleri topografyaya bağlı olarak Paleolitik Çağ ve sonrasında farklı bir şekilde kullanılmıştır. Günümüzde görülebilen birçok obsidiyen hammadde kaynağı, çoğunlukla yamaçlarda veya tepenin kuzeybatısında yer alan dağ eteklerinde tespit edilmiştir. Tepenin yamaç kısımlarında kolaylıkla ulaşılabilen obsidiyen kaynakları özellikle geç tarihöncesi dönemlerde (olasılıkla Kalkolitik Dönem'de) işlenmiştir.

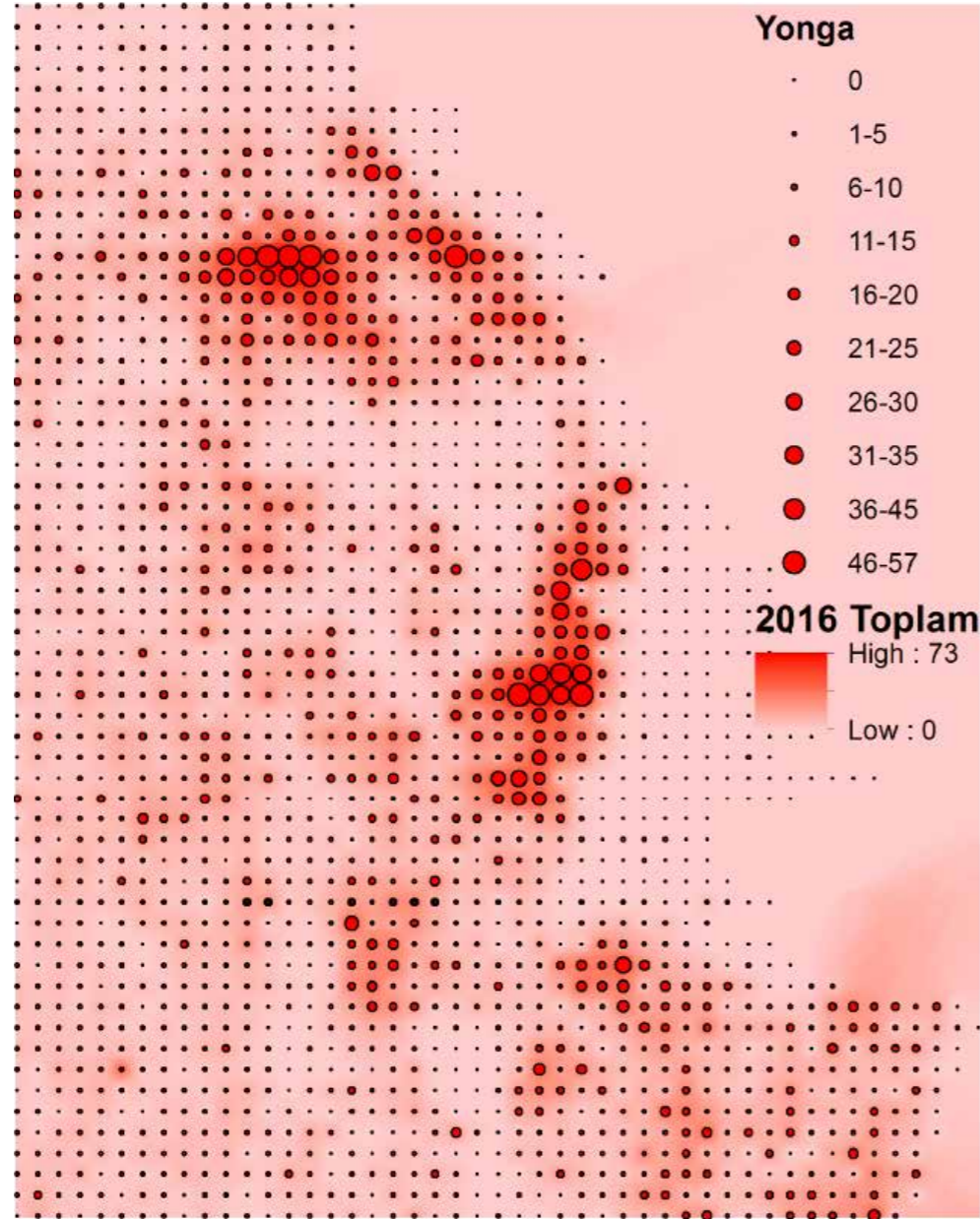
Tepenin yamaç kısımları eğimli alanlardır ancak tepenin etrafındaki riyolit kayaları, tepeni erozyondan korumuştur. Bu nedenle Kalkolitik (?) Dönemlere ait aktiviteye ilişkin kalıntılar rahatlıkla gözlenir.

Tepenin üstündeki düzlüklerde yer alan buluntu yerleri ise yamaçlara göre farklı bir yapısal özelliğe sahiptir. Tepenin üst kısmı uzun bir zaman önce (olasılıkla Holosen Dönemin başlangıcından önce), Paleolitik iskandan sonra yamaç molozuyla dolmuştur. Paleolitik buluntu yerlerinin üzeri yamaç molozuyla kapanmış olduğu için birçok buluntu yeri hem jeolojik hem de arkeolojik olarak *in situ*'dur. Paleolitik buluntu yerleri, Gürgürbaba Tepesi'nin üzerinin kaplayan yamaç molozunun erozyonla aşındığı yerlerde veya dere taşkınlarının gerçekleştiği düz alanlarda tespit edilmiştir (Fig. 4). Tepenin üzerinde irili ufaklı birçok dere yatağı yer almaktadır. Gürgürbaba Tepesi, özellikle 2200 m. yükseklikte bulunması nedeniyle günümüzde yaklaşık 6 ay boyunca kar altında kalmaktadır. Tepe üzerinde ve etrafındaki dağ yamaçlarındaki karların erimesiyle birlikte, eğimli alanlarda irili ufaklı dere yatakları ve dere taşkınlarının oluşturduğu eğimli düzlükler oluşmaktadır. Bu dere yataklarının açtığı alanlarda, yamaç molozunun altında, iyi korunmuş durumda, *in situ* Paleolitik Dönem buluntu yerleri tespit edilmiştir.

Yoğun Yüzey Araştırması Yöntemleri

Gürgürbaba Tepesi'nde gerçekleştirilen çalışmalarda ikinci aşamayı yoğun yüzey araştırmaları oluşturmaktadır. Yoğun yüzey araştırması yöntemleri şu ana kadar sadece bir buluntu yerinde uygulanmıştır. Bu buluntu yeri 010 numaralı buluntu yeridir. Burasının yoğun yüzey araştırması yöntemlerinin uygulanması için seçilmesindeki temel neden, çok sayıda yontmataş buluntunun olması yanında topografyasının da Paleolitik buluntuların jeomorfolojik birimlerle ilişkisinin açığa çıkarılmasında kullanılabilecek kadar çeşitli birimler (örn.: yamaç molozu, mevsimlik dere yatağı, kısmen aşınmış alanlar vb.) içermesidir. Burada “*dog leash* (köpek tasma)” yöntemi uygulanarak, tüm buluntular Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) içerisinde değerlendirilmiş ve buluntuların teknolojik-tipolojik özellikleri ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle Pleistosen insanların davranışlarına ve araziyi kullanmalarına yönelik birçok bilgi toplanmıştır (Baykara vd. 2016b, 2017, 2018).

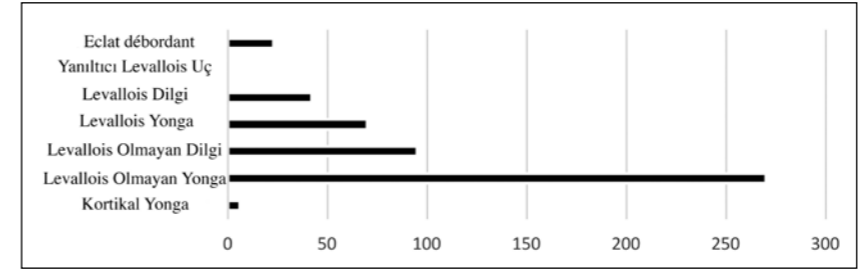
Bu yönteme göre, *Total Station* kullanılarak buluntu yeri kuzeyden başlayarak her iki metrede bir hatlara bölünmüştür. Bu hatlar harflerle belirtilmiştir. Ardından her hat üzerinde iki metrede bir gözlem noktaları belirlenmiştir. Bu noktalar ise numaralarla belirtilmiştir. Dolayısıyla arazi iki metre boyunda karelere bölünmüştür. Kuzey-güney ve doğu-batı yönlü hatların birbirleriyle kesiştikleri noktalar, gözlem noktalarını oluşturmuştur. Her gözlem noktasında bir metre yarıçapındaki bir alandaki tüm buluntular sayılmıştır. Arazi karelere bölünmüş olmasına karşın gözlem noktalarının daire biçiminde olması 2 x 2 m boyunda, toplam 4 m² alana sahip her kare için 3,14 m² (alanın %78,5'i) incelenmesini sağlamıştır. Bir metre yarıçaplı alanın dışında kalan buluntular incelenmeye dâhil edilmemiştir. Her bir gözlem noktasında yer alan buluntular tipolojik özelliklerine göre

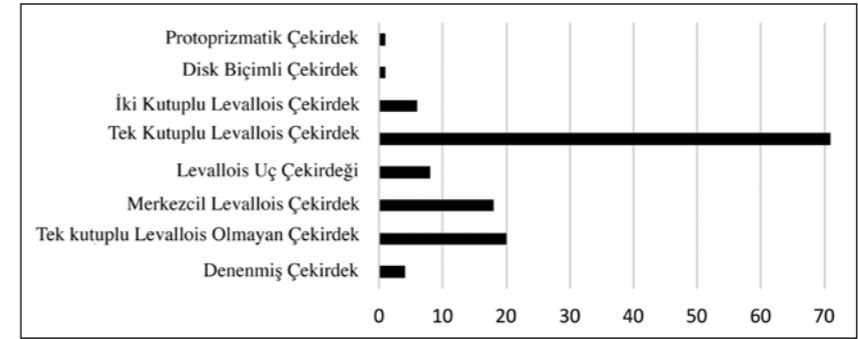
Figür 5: Gürgürbaba Tepesi 010 numaralı buluntu alanından ele geçen yongaların dağılımı

sayılarak kaydedilmiştir. Böylelikle hangi türde buluntuların hangi noktalarda tespit edildiği ve bunların yoğunluklarının Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) programlarıyla analiz edilebilmesi mümkün olmuştur.

Gürgürbaba Tepesi çalışmalarında kuzey-güney doğrultusunda yer alan y eksenini boyunca her 2 m bir olacak şekilde noktalar belirlenmiştir. Y eksenini dik kesecek şekilde doğu-batı doğrultusunda x eksenini belirlenmiş ve x eksenine y eksenini dik olarak çizilmiştir. X ekseninin uzunluğu buluntuların açığa çıktığı alanlar dikkate alınarak 20 m

Figür 6: Levallois ve Levallois olmayan taşmalıkların dağılımı

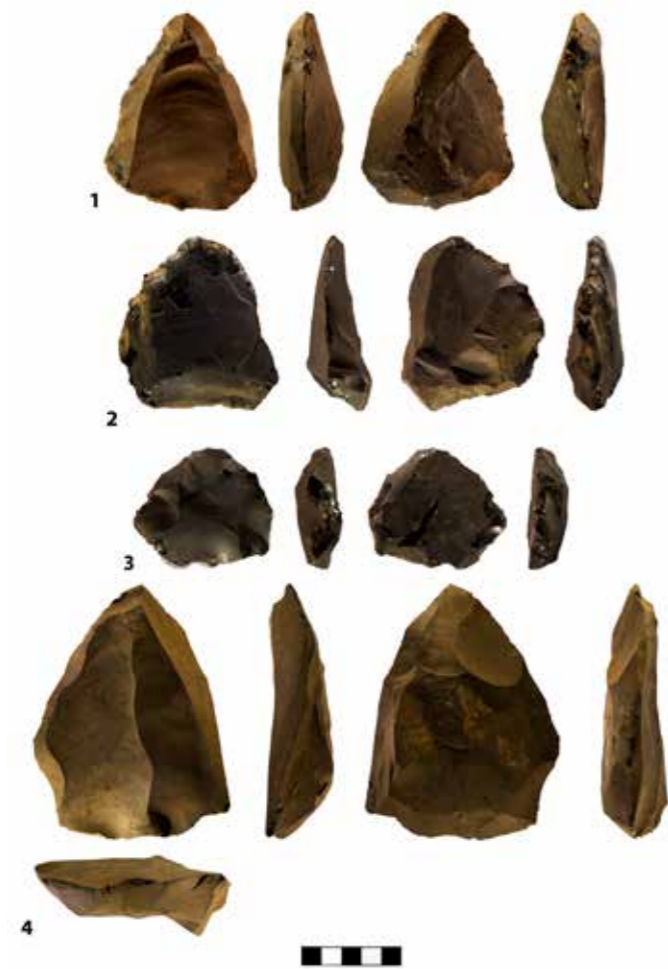

Figür 7: Orta Paleolitik çekirdeklerin dağılımı

ile 120 m arasında değişmektedir. 010 numaralı buluntu yerindeki yontmataş aletlerinin dağılımını bir CBS programı olan ArcGis programına entegre edilmiştir. Yoğun yüzey araştırması yönteminin uygulandığı 2015 ve 2016 yılı çalışmalarında 010 numaralı buluntu yerinin 8048 m²'lik alanı incelenmiştir. Buradan 11038 adet yontmataş alet tanımlanmış ve bunların 2877 tanesi ayrıntılı olarak teknolojik ve tipolojik özellikleri bakımından incelenmiştir (Fig. 5). Bu buluntu yerinde ayrıca koruma amaçlı alanlar belirlenmiş ve bu alanlarda çalışma yapılmamıştır.

Yontmataş Aletlerin Teknolojik ve Tipolojik Özellikleri

2014-2016 yılı yüzey araştırmasında Gürgürbaba Tepesi'nde Paleolitik Çağ ve olasılıkla Kalkolitik Döneme ait yontmataş aletler tespit edilmiştir. Kalkolitik (?) Döneme ilişkin kalıntılar toprak dolgunun (yamaç molozunun) aşınmadığı yüzeylerde, bu dolgunun üzerindeki seviyelerde gözlenmiştir. Kalkolitik (?) Dönem yontmataş aletler obsidiyen kaynaklarının hemen yakınında veya doğrudan kaynağın üzerindedir. Kalkolitik (?) Dönem buluntuları arasında tek vurma düzlemlili prizmatik veya yarı prizmatik dilgi çekirdekleri ağırlıktadır. Bazı örneklerde çift vurma düzlemine sahip koni biçimli çekirdekler de tespit edilmiştir. Taşmalık tipleri arasında dilgiler yüksek orandadır ve bu taşmalıkların uzunlukları 5 ila 20 cm arasında değişmektedir. Yongaların oranı ise daha azdır. Düzeltili aletlere ise çok az rastlanmıştır. Bu bulgular Kalkolitik (?) Dönemde Gürgürbaba Tepesi'nin atölye olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Özellikle belirtmelidir ki, araştırmamız

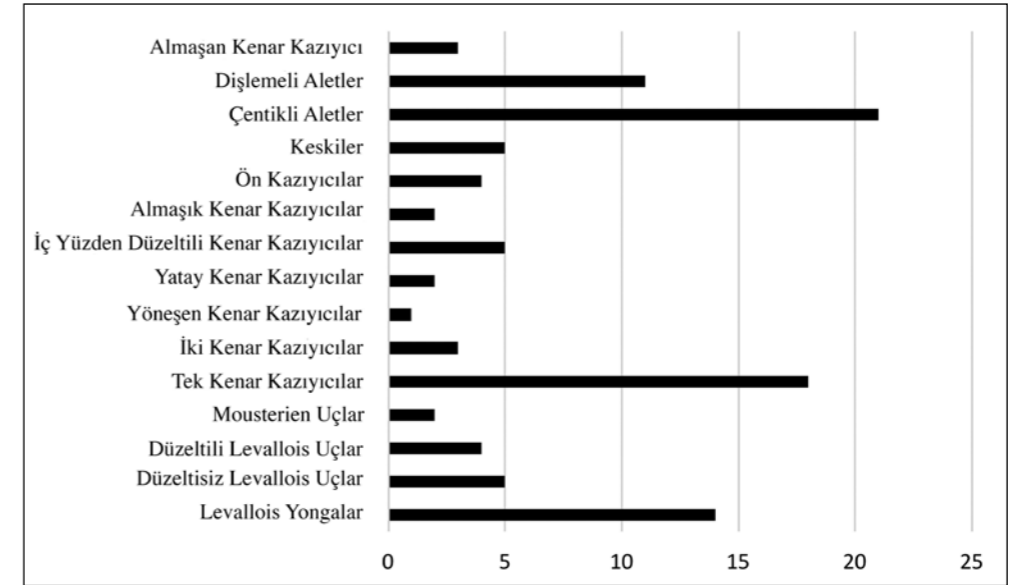

Figür 8: Levallois çekirdek örnekleri

geç prehistorik Dönemlere yönelik değildir ve ekibimizde Holosen Dönemle ilgilenen bir yontmataş uzmanı bulunmamaktadır. Bu nedenle Kalkolitik (?) Dönem olan tarihleme önerimiz de dahil olmak üzere Paleolitik sonrasına ait tüm yorumlarımız, ön gözlemlerdir ve ileride ilgili uzmanlar tarafından gerçekleştirilebilecek çalışmalarla değişebilir.

Orta Paleolitik Teknoloji

Gürgürbaba Tepesi Orta Paleolitik buluntuları bir arada değerlendirildiğinde, buluntuların çoğunlukla yongalar olduğu gözlenmektedir (Fig. 6). Levallois olmayan yongaları, Levallois olmayan dilgiler takip etmektedir ve dilgilerin oranları düşüktür. Levallois taşmalıklar içerisinde yongalar dilgilere göre daha yüksek orandadır ancak belirgin bir farklılık gözlemlenmemiştir. Bu taşmalıkları düşük oranlarda çekirdek kenarlı yonga

Figür 9: Düzeltli aletlerin dağılımı

Figür 10: El baltası örnekleri

(*éclat débordant*), kabuklu (korteksli) yongalar ve yanılıcı (pseudo) Levallois uçlar takip etmektedir.

Gürgürbaba Tepesi Orta Paleolitik dönem çekirdekleri arasında Levallois üretiminin baskın olduğu gözlenmektedir (Fig. 7, Fig. 8). Levallois çekirdekler arasında tek kutuplu, iki kutuplu, uçlu Levallois çekirdek ve merkezci Levallois çekirdekler yer almaktadır. Bunlarda tek kutuplu Levallois çekirdekler baskındır. Bunun yanı sıra Orta Paleolitik döneme ait Levallois olmayan tek kutuplu (tek yüzlü ve tek kutuplu) çekirdeklerle sıklıkla karşılaşmıştır. Bu çekirdekler yan kenarlarında, distal kenarlarında ve platformlarında herhangi bir hazırlık yapılmadan yonga çıkarılmış çekirdeklerdir. Bunlar, önceden hazırlık yapılmamış olması ile Levallois çekirdeklerden ayrılmaktadır. Sert vurgaçlar sıklıkla kullanılmıştır ve çekirdekler doğrudan vurma tekniğiyle işlenmiştir.

Figür 9'da Gürgürbaba Tepesi Orta Paleolitik dönem düzeltili aletlerinin dağılımı verilmiştir. Düzeltili aletler Orta Paleolitik buluntular içerisinde çok yüksek oranda değildir ve taşımalarında olduğu gibi tipolojik anlamda yüksek çeşitlilik göstermemektedir. Toplam 100 örnek içerisinde düzeltili aletlerin büyük çoğunluğunu çentikli ve dişlemeli aletler oluşturmaktadır. Bunu kenar kazıyıcı alet tipleri takip etmektedir. Kenar kazıyıcılar içerisinde tek kenar, iki kenar, yöneşen kenar ve yatay kenar (transverse) tipte olanlar yer almaktadır. Kenar kazıyıcılar içerisinde ayrıca almaşan, almaşık ve iç yüzden düzeltili olanları vardır ve bu düzeltili aletlerin oranları düşük değerlerdedir. Bu aletlerin yanı sıra Levallois yongalar yüksek oranlarda yer almaktadır. Levallois uçlar ve düzeltili Levallois parçalar da saptanmıştır. Ayrıca uçlar içerisinde Mousterien uçlar düşük oranlarda yer almaktadır.

Alt Paleolitik Teknoloji

Gürgürbaba Tepesi Alt Paleolitik dönem buluntuları birçok alandan ele geçmesine rağmen, bu çalışmada sistematik olarak incelenmiş olan 010 numaralı buluntu yerinden tespit edilen buluntular tartışılmıştır. Gürgürbaba Tepesi Alt Paleolitik topluluklarında iki tip teknoloji bulunur. Bunlardan birincisini, Acheul teknolojisini temsil eden iki yüzeyle el baltaları ve tek yüzeyle aletler (Fig. 10, Fig. 14), iri düzensiz çekirdekler, iri kesici aletler (large cutting tools), iri yongalar ve iri dilgiler oluşturmaktadır. İkinci teknolojik yapı ise Levallois taşımaları, Levallois çekirdekler ve Levallois olmayan Orta Paleolitik karakterli çekirdek ve taşımalarıdır.

Acheul teknolojisinin en belirgin alet tiplerini el baltaları oluşturur. El baltalarının çoğunluğu tam halde bulunmuştur ancak az oranda dip, uç ve orta parçalar, kırık veya tanımlanamayan parçalar da buluntular arasında yer alır. 010 numaralı buluntu yerinden tespit edilen el baltaları Bordes (1961) tipolojisine göre tanımlanmıştır. Figür 11'de el baltalarının dağılımı verilmiştir. Buna göre el baltaları içerisinde en çok üçgen biçimliler mevcuttur. Bu aletleri badem biçimliler (badem biçimliler, yürek biçimliler ve mızrak biçimliler - lanceolates) takip etmektedir. Düşük oranda ise oval tipte (oval ve pisi

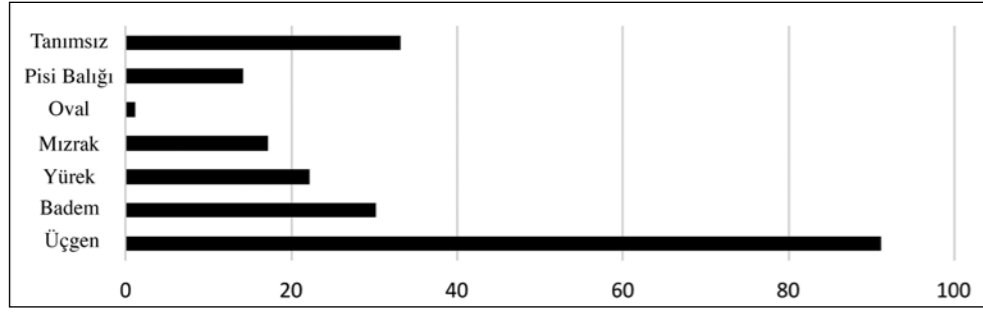
balığı biçimliler) olanlar görülür. Gürgürbaba Tepesi'nde el baltalarının taşımaları tipleri arasında yongaların sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu taşımaları yassı, yumru ve düzensiz taşımaları yakın oranlarda takip etmektedir. Hem iki yüzeyle aletler hem de tek yüzeyle aletler mevcuttur. Bunları az sayıdaki kısmi iki yüzeyle ve ön-form olanlar takip eder. El baltalarının kenar profilleri içerisinde düz bir kenar profiline sahip olanlar sıklıkla tespit edilmiştir. Düz profilli el baltalarını düşük oranlarda da olsa, "S" şeklinde, zikzak, uzun "S" ve küt olanlar takip eder. Gürgürbaba Tepesi el baltalarının şekillendirilmesinde doğrudan vurma tekniği yoğun olarak kullanılmıştır. Kullanılan vurgaçlar ise çeşitlilik gösterir. El baltalarının yapımında sıklıkla sert vurgaç kullanıldığı, bunu düşük oranlarda önce sert ardından yumuşak vurgaç ile şekillendirme ve son olarak yine düşük oranlarda yumuşak vurgaç kullanımının izlediği tespit edilmiştir.

Çoğunlukla 10 cm'den büyük olan yongaları içeren iri kesici aletler, Gürgürbaba Tepesi'nde az sayıda da (n: 27) olsa tercih edilen aletler arasındadır. İri kesici aletler iri yongaların düzeltilenmesiyle oluşturulmuştur. Gürgürbaba Tepesi buluntuları arasında ayrıca çok sayıda iri yonga ve iri dilgiler de yer almaktadır, ancak iri kesici aletlerin aksine bunların özellikle uç kısımlarının yan kenarlarında düzelti bulunmaz. İri kesici aletlerin topuk tipleri arasında düz ve kabuklu olanlar öne çıkmaktadır. Topuklar dar veya geniş olmalarına göre farklılık gösterirken, ortak özellikleri taşımalarının oldukça kalın olmasıdır.

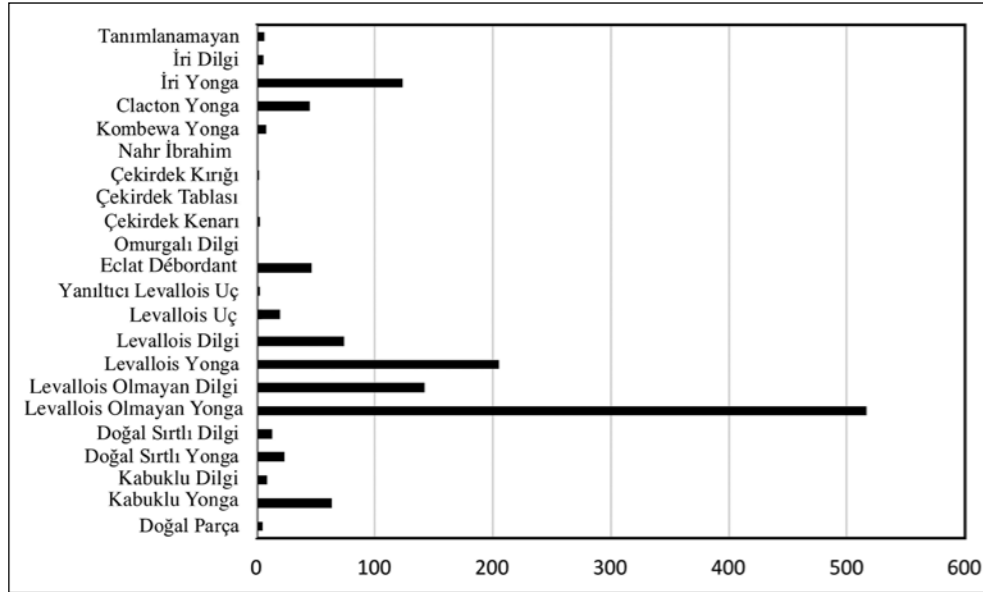
İkinci teknolojik yapı ise Orta Paleolitik karakterli Levallois olan ve olmayan çekirdekler ile bunlardan elde edilmiş taşımalarıdır. 010 numaralı buluntu yerinde saptanan taşımalarının oranları (Fig. 12) ele alındığında, buluntu topluluğunun yonga elde etmeye yönelik olduğu görülmektedir. Yongaları, Levallois yongalar ve yaklaşık aynı oranda karşılaşılan iri yongalar takip etmektedir. Dilgisel üretim genel olarak az olmakla birlikte, Levallois olmayan dilgilerin Levallois dilgilerden daha yüksek oranda olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu dilgilerin Alt Paleolitik teknolojiyle uyumlu olduğunu belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra yongalamanın burada gerçekleştirildiğinin kanıtı olan çekirdek kenarlı yongalar (*éclat débordant*) ve kabuklu (korteksli) yongalar düşük oranlarda gözlenmiştir.

Levallois yonga ve dilgi sayısının az olmasına rağmen, Levallois çekirdek oranları diğer çekirdek tiplerine göre biraz daha yüksektir (Fig. 13). Levallois üretime özgü tek ve iki kutuplu çekirdekler, merkezci çekirdekler ve uçlu Levallois çekirdekler yüksek oranlardadır. Levallois çekirdekleri tek kutuplu Levallois olmayan çekirdekler düşük oranda takip etmektedir. Belirli bir yongalama sistemi gözlenmeyen çekirdekler ile sadece tek bir parça/yonga çıkarılmış olan denenmiş çekirdekler ise yüksek oranlarda yer almaktadır.

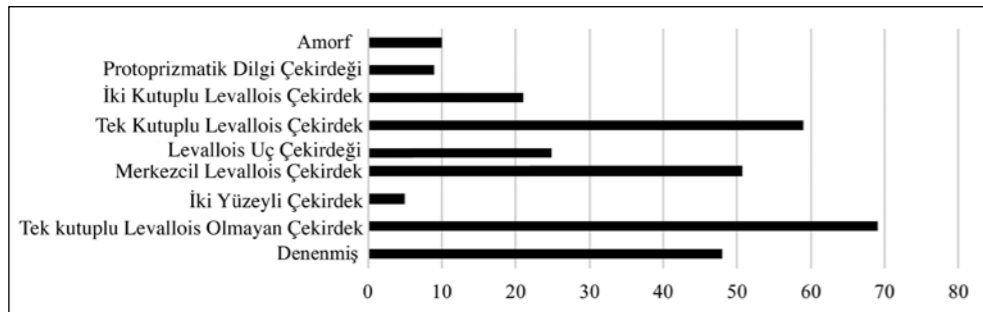
010 numaralı buluntu yerinden tespit edilen düzeltili aletler içerisinde en fazla sayıda olanlar kenar kazıyıcılarıdır. Kenar kazıyıcılar içerisinde tek kenar, iki kenar ve yatay kenar kazıyıcılar sıklıkla tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra yatık yöneşen (*déjeté*) kenar kazıyıcılar ve iç yüzden düzeltili, iki yüzden düzeltili veya almaşık düzeltili kenar kazıyıcı tipleri de tespit edilmiştir. Bordes tipolojisine göre kenar kazıyıcılar dışında en belirgin alet grubunu Levallois yongalar oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra çentikli ve dişlemeli alet tipleri de düşük oranlarda gözlenmiştir. Son olarak çok az oranda atipik ön kazıyıcı bulunmaktadır.

Figür 11: El baltalarının dağılım grafiği

Figür 12: 010 numaralı buluntu alanından ele geçen düzeltili aletlerin dağılımı

Figür 13: 010 numaralı buluntu alanından ele geçen çekirdeklerin dağılımı

Tartışma

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Van ilinde (özellikle Gürgürbaba Tepesi'nde) gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında yoğun olarak Paleolitik Çağ'a ait yontmataş aletlerin kullanıldığı ve üretildiği ortaya çıkarılmıştır. Fosil insan ve hayvan kalıntılarında ilişkin bir buluntu henüz tespit edilememiştir. Fosil kalıntılarının tespit edilememesinde özellikle volkanik bölgedeki toprağın asidik yapısının rol oynadığı düşünülmektedir. Sonuç olarak Gürgürbaba Tepesi'ndeki obsidiyen kaynaklarının Orta-Üst Pleistosen dönemler arasında, (Oksijen izotop 4-12 dönemleri) Paleolitik Çağ insanları tarafından yoğun olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Gürgürbaba Tepesi'nin coğrafi olarak Levant, Güneydoğu Anadolu ve Kafkaslar arasında konumlanması, Afrika kökenli olduğu bilinen Acheul türü buluntuların yoğunluğu, burasının Paleolitik dönemlerde insanlar tarafından yoğun kullanılan bir göç güzergâhı olduğunu düşündürmektedir. Anadolu'da bu dönemde yaşamış fosil hominidlere ilişkin kalıntıların henüz çok az sayıda ele geçmiş olması nedeniyle, Gürgürbaba Tepesi'nde Orta Pleistosen'den Kalkolitik Çağ'a kadar popülasyonların olası hareketlerini ve kültürel değişimlerini yontmataş aletlerden yola çıkarak tanımlamak ve bunları komşu alanlarla karşılaştırarak bir sonuca ulaşmak en doğru yol olarak görülmektedir.

Orta Paleolitik Dönem

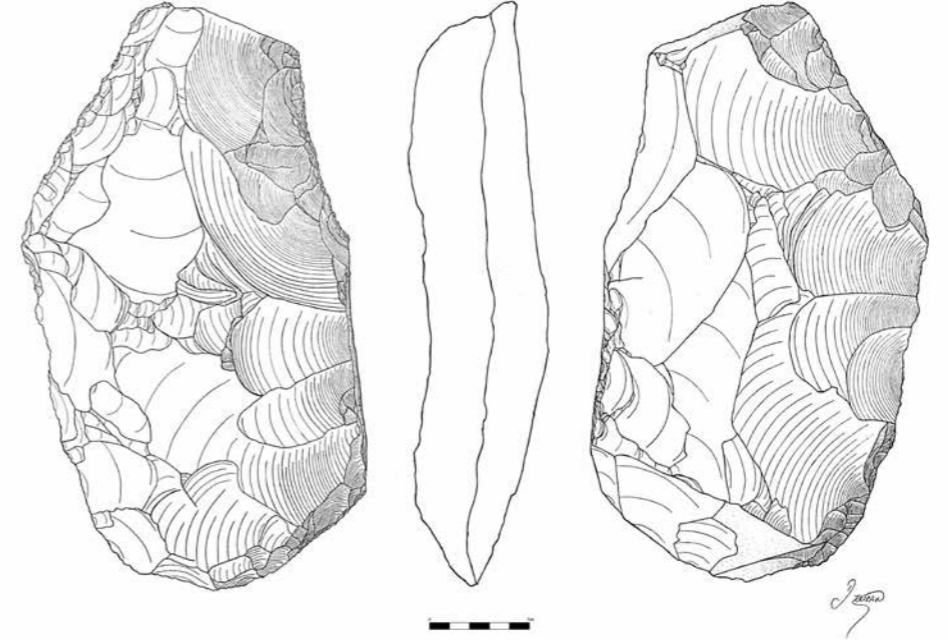
Gürgürbaba Tepesi Orta Paleolitik toplulukları Levallois üretimin baskınlığı ve düz yonga üretiminin yüksek olmasıyla karakterizedir. Endüstri içerisinde Levallois dilgi oranları düşük olmamakla birlikte yonga üretimi kadar yaygın değildir. Bu kapsamda Gürgürbaba Tepesi'ne en yakın alanlar Levant ve Kafkasya Orta Paleolitik topluluklarıyla Anadolu'da bilinen Orta Paleolitik buluntu yerleriyle karşılaştırılmıştır.

Levant Paleolitik evreleri genellikle Tabun Mağarası tabakalanmasına göre tanımlanmıştır. Bu kapsamda en alt katmanın yontmataş endüstrisi (Tabun D, 270-170 bin yıl öncesi) dilgi ve uç üretimin yüksek olmasıyla karakterizedir ve bu endüstride tek kutuplu Levallois çekirdekler oldukça baskındır. Bunun yanı sıra Tabun Mağarası dışındaki Hayonim, Hummal ve Rosh ein Mor gibi yerlerde dilgisel üretim yaygın olmasına rağmen Levallois olmayan çekirdek kullanımına da rastlanmaktadır. Tabun C tip Mousterien (170-90/85 bin yıl öncesi) endüstrisi ise merkezci veya iki kutuplu Levallois çekirdeklerin kullanımıyla karakterizedir. Bu endüstriye ilişkin en iyi bilinen benzer yerleşimler ise Qafzeh ve Skhul mağaraları gibi fosil hominid ele geçen buluntu yerleridir. Levant'ın Orta Paleolitik döneminin en üst katmanında ise (Tabun B tip, 75-46 bin yıl öncesi), tek kutuplu uçlu Levallois çekirdeklerden üretilmiş taşımalklar ve jandarma şapkası (chapeau de gendarme) topuklu, kısa ve geniş topuklu Levallois uçlar (tip alet) bulunmuştur. Bu endüstri Kebara ve Amud mağaralarıyla çağdaştır ve yontmataş alet topluluğunu Neandertaller üretmiştir. Anadolu'da ise bu döneme ilişkin teknolojik olarak benzer buluntu yerleri Üçağzılı II ve Merdivenli Mağarası'dır (Bar-Yosef 1998, 2000, Bar-Yosef – Meignen 1992, Crew 1976,

Meignen 1998, Shea 2003, Baykara vd. 2015, Baykara vd. 2016a). Levant bölgesinin aksine Zagros Mousterien toplulukları teknolojik ve tipolojik açıdan daha homojendir ve endüstri içerisinde büyük bir değişikliğe rastlanmamıştır. Bu bölgenin endüstrisi yüksek oranda tükenmiş parçalar (çekirdekler ve yongalar), yüksek oranda düzeltili parçalar, düşük oranda dilgiler ve yine düşük oranda Levallois parçalar (Bisitun Mağarası hariç) ile karakterizedir ve Anadolu'da Karain Mağarası bu bölgeye ilişkin en iyi örnekleri barındırmaktadır (Yalçınkaya 1992, 1993, Baumler – Speth 1993, Dibble – Holdaway 1993).

Karadeniz kuzeyindeki Mousterien yontmataş alet toplulukları Doğu Avrupa ve Kırım'dan bilinmektedir. (Cohen – Stepanchuck 1999, Golovanova – Doronichev 2003, Pinhasi vd. 2012, Bar-Yosef vd. 2006). Kuzey Karadeniz Mousterien yontmataş alet toplulukları yaprak biçimli uçlar, iki yüzeyli ve kısmi iki yüzeyli aletler ile iki yüzeyli kenar kazıyıcılarla karakterizedir. Yakınsak aletler ve basit kenar kazıyıcılar en yaygın alet tiplerini oluştururken, iki yüzeyli aletler Micoquien kültürünün son dönemlerinde azalmaktadır (OIS 7-5) (Golovanova - Doronichev 2003). Kafkasların en iyi bilinen ve 73-36 binyıla tarihlendirilen Mezmaiskaya Mağarası'ndan Neandertal kalıntıları bulunmuştur (Pinhasi vd. 2012). Orta Paleolitik Dönemde Kuzey Kafkaslar'a kıyasla Güney Kafkaslar'da (Gürcistan ve Ermenistan) daha fazla buluntu yeri bilinmektedir ve bu bölgenin genel yontmataş alet endüstrisi Levant ve Zagros Mousterien topluluklarına benzerdir. Bu bölgenin Orta Paleolitik endüstrisi Levallois yongalar, az oranda dilgi üretimi ve “budanmış façetalanmış (truncated faceted)” parçaların yüksek olmasıyla karakterizedir (Golovanova – Doronichev 2003).

Anadolu'da en iyi bilinen tabakalanmış Orta Paleolitik Dönem yontmataş alet toplulukları Hatay'da Merdivenli ve Üçağzılı II, Antalya'da Karain Mağarası ve Niğde'deki Kaletepe Deresi 3 açık alan yerleşiminden bilinmektedir (Baykara vd. 2015, 2016a, Yalçınkaya 1992, 1993, Slimak vd. 2008). Üçağzılı II ve Merdivenli Mağarası Hatay'ın Samandağ ilçesinde yer almaktadır. Bunlarıdaki yontmataş aletler Levallois-Mousterien endüstrisi içerisinde yer alır ve endüstri yonga üzerine yapılmış düzeltili ve düzeltilsiz aletlerden oluşmaktadır. Düzeltili aletler arasında kenar kazıyıcılar yoğun olarak ele geçmiştir. Bunları Levallois yongalar, Levallois uçlar ve Mousterien uçlar takip eder. Ayrıca buluntu yerlerinden tek-çift kutuplu ve dairesel Levallois çekirdekler yoğun olarak ele geçmiştir. Çekirdeklerde tek kutuplu yongalama sıklıkla uygulanmış ve yongalama tekniği olarak sert vurgaç ile doğrudan vurma yöntemi kullanılmıştır. Üçağzılı II (88-46 binyıl öncesi) ve Merdivenli Mağarası Orta Paleolitik taş alet topluluğunun Levallois karakterli yontmataş aleler, Levant bölgesinden bilinen “*Tabun C tip*” Mousterien topluluğuna benzerdir (Baykara vd. 2015, 2016a). Anadolu'dan Orta Paleolitik Döneme tarihlendirilen bir diğer önemli alan ise Karain Mağarası'dır (60-130 bin yıl öncesi). Karain Mağarası yontmataş aletleri yonga ağırlıklıdır, düzeltili aletlerin baskınlığıyla karakterizedir. Düzeltili aletler içerisinde kenar kazıyıcılar, Mousterien uçlar, dişlemeli ve çentikli aletler gelmektedir. Çekirdek üretiminde ise dairesel Levallois ve Levallois olmayan üretimlerin baskın olduğu belirtilmiştir. Bu özelliklerden dolayı Karain Mağarası Toros-Zagros Mousterien (veya

Figür 14: İki yüzeyli el baltası (Çizim: Didem Turan)

Karain Tipi Mousterien) endüstrisi içerisinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra iki yüzeyli düzeltiliye sahip yaprak biçimli uçlar ve bıçakların ise merkez Avrupa ve Balkan Orta Paleolitik topluluklarına benzer olduğu belirtilmiştir (Otte vd. 1995, 1998). Son yıllarda Uşak'ta yer alan Sürmecik'te de çok sayıda yaprak biçimli uç tespit edilmiştir (Taşkiran 2017, Söyler vd. 2018). Anadolu'da obsidiyen kullanımının yaygın olduğu önemli buluntu yerleri Gürgürbaba Tepesi ve Kaletepe Deresi 3'tür (Niğde). KD 3 buluntu yerinden bilinen Orta Paleolitik kültürleri içerisinde I ve I' tabakaları önemlidir. Bu tabakalar 160 binyıldan (OIS 6) daha yenidir. Bu tabakalar da Levallois ve Kombewa yongaların yaygın kullanımı ve birçok taşımaların façetalı (yüzcüklü) topuklu olmasıyla karakterizedir. Düzeltili aletler sınırlı sayıda ve ağırlıklı kenar kazıyıcı üretimi yaygındır. Bunun yanı sıra KD 3'ün II. tabakası Levallois üretim ile ilişkilidir ve dilgiler tek kutuplu Levallois ve Levallois olmayan çekirdeklerden; yongalar ise merkezci Levallois çekirdeklerden elde edilmiştir. Düzeltili alet tipleri içerisinde ise kazıyıcılar ve uçlar yer alır (Slimak vd. 2008).

Gürgürbaba Tepesi buluntularını Kafkaslar, Levant ve Anadolu'dan ele geçen örneklerle karşılaştığımızda, tüm bölgelerle benzer olduklarını ancak Zagros Mousterien topluluklarından Levallois üretimin yaygın olması; ağır düzeltili, tükenmiş çekirdek örneklerinin ve tekrar düzeltili kenar kazıyıcıların yer almamasıyla ayrıldığı göze çarpar. Levallois üretiminin Gürgürbaba Tepesi'nde yaygın olması ise Levant ve Anadolu'da Hatay bölgesinden bilinen Üçağzılı II ve Merdivenli mağaralarına benzer olduklarını işaret etmektedir. Bu benzerlik özellikle tek kutuplu Levallois çekirdeklerin yaygın olarak kullanılmasıyla da ilişkilidir. Levant'ta tek kutuplu Levallois üretim Tabun D seviyesinden

bilinmektedir, ancak bu kültürel seviyenin alet gruplarında ağırlıklı olarak dilgiler yer alır. Bu durum Gürgürbaba Tepesi'nden farklılık gösterir, çünkü Gürgürbaba Tepesi yonga ağırlıklı bir endüstriyi barındırmaktadır. Coğrafi olarak Gürgürbaba Tepesi'ne oldukça yakın olan Güney Kafkaslar'da ise Levallois üretimin yaygın olması, yonga üretiminin baskın ve dilgi üretimin az olması nedeniyle birbirlerine benzediklerini düşündürmektedir. Ancak, Gürgürbaba Tepesi'nde Orta Paleolitik teknolojiye ilişkin örneklem sayısının az olması, detaylı karşılaştırma yapmamıza imkan vermemektedir.

Alt Paleolitik Dönem

Levant bölgesinin Alt Paleolitik yontmataş alet topluluğu erken ve geç Acheul olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Erken Acheul endüstrisi yaklaşık 1,4 milyon yıl öncesinden Ubeidiya ve Latamne'den tanımlanırken, Geç Acheul endüstrisi 400-200 bin yıl öncesinde birçok alandan bilinmektedir (Bar-Yosef 1998, Taşkiran 2008). Geç Acheul endüstrisi Gürgürbaba Tepesi'nde ele geçen buluntularla çağdaştır. Bu nedenle bu çalışmada geç Acheul/Geç Alt Paleolitik Dönem olarak bilinen ve Gürgürbaba Tepesi'yle çağdaş olan buluntu yerleri tartışılmıştır. Levant Üst Acheul endüstrisine ilişkin birçok buluntu yeri bilinmektedir ve bu dönem Erken Üst Acheul ve Geç Üst Acheul olarak iki gruba ayrılmıştır (Bar-Yosef 1998). Levant bölgesinin Geç Acheul endüstrisi ise genel olarak yumuşak vurguç kullanılarak şekillendirilmiş iki yüzeyli aletlerin artması, çakmaktaşı veya silisyum içerikli hammaddeler kullanılması, kıyıcılar, çok yüzeyliler gibi aletlerin az sayıda bulunması ve Levallois tekniğine ilişkin buluntuların artmasıyla karakterizedir (Gilead 1970, Doronichev 2008). Erken Üst Acheul toplulukları ise yürek (badem biçimliler, yürek biçimliler, yarı-üçgen biçimliler) ve yuvarlak (oval ve diskoid) el baltalarıyla karakterizedir. Mızrak biçimli ve üçgen el baltalarıyla nacaklar çok düşük oranlardadır. Bu dönem içerisinde Levallois üretimi düşük olsa da yer almaktadır (ayrıca bkz. Taşkiran 2008). Levant'ın Geç Üst Acheul Dönemi ise yuvarlak ve üçgen biçimli el baltalarının ve Levallois tekniğine ilişkin buluntuların yüksek oranda yer almasıyla belirlenmektedir. Acheulo-Yabrudian olarak bilinen bu dönem, *Quina* tip kenar kazıyıcıların yüksek oranda bulunmasıyla da karakterizedir (Doronichev 2008, Moncel vd. 2018).

Coğrafi açıdan Gürgürbaba Tepesi'ne en yakın alan Kafkaslardır. Kuzey Kafkasya'dan en iyi tanımlanan Alt Paleolitik yerleşim alanı ise Treugolnaya Mağarası'dır. Mağara Orta Pleistosen Döneme (OIS 15-11), yaklaşık 600-350 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir ve mağarada Alt Paleolitik Döneme ait dört farklı endüstri tespit edilmiştir. Mağaranın en eski katmanlarında (IV. tabaka) kenar kazıyıcılar, ön kazıyıcılar, dişlemeliler ve kompozit aletler yer almaktadır. Diğer yontmataş aletler ise (III., II., I. tabakalar) 430-365 bin yıl öncesine (OIS 11) tarihlendirilmiştir. III. topluluk küçük yonga aletlerden oluşmaktadır ve bunların büyük çoğunluğunu ön kazıyıcılar ve kompozit aletler oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra buluntular arasında kıyıcılar ve "proto-biface" gibi iri aletler de yer almaktadır. IV. ve III. tabakalar ise genel olarak küçük yonga aletler, kıyıcılar ve Acheul iki yüzeylilerin

bulunmamasıyla karakterizedir ve Tayac olarak isimlenen bir kültürü içermektedir. II. tabakanın yontmataş aletlerinin büyük bir çoğunluğunu kıyıcı aletler oluşturmaktadır. Ayrıca, buluntular kenar kazıyıcılar, kazma benzeri tek-yüzlü iri aletler, küçük "proto-biface" gibi aletleri içermektedir. I. tabakada ise, küçük Levallois olmayan yonga aletler çoğunluktadır. Yonga aletlerin büyük bir çoğunluğunu kenar kazıyıcılar ve ön kazıyıcı aletler oluşturmaktadır. Endüstrinin en belirgin özelliği buluntular arasında Acheul iki yüzeyliler ve Levallois-Mousterien endüstrinin bulunmamasıdır. Bu endüstri "pre-Mousterien kompleksi" veya "Tayacian" olarak tanımlanmıştır. Bu endüstri kıyıcılar gibi iri aletleri ve Levallois olmayan yongalardan üretilmiş yontmataş aletleri içerir (Doronichev 2000, 2008, Doronichev – Golovanova 2010). Güney Kafkasların Geç Acheul Dönemine ait kalıntılar ise Gürcistan'ın güneyinden, Azerbaycan ve Ermenistan'dan tanınmaktadır ve en iyi bilinen yerleşimler Azykh Mağarası, Kudaro I ve Kudaro III (350-200 bin yıl) mağaraları ile Dashtadem-3 açık alan yerleşimidir. Doronichev (2008), Güney Kafkasya'daki Acheul toplulukları iki gruba ayrılmaktadır ve bu topluluklar hammadde kullanımına bağlı olarak farklılık gösterir. Bunlar volkanik kayaç içerikli açık alan yerleşimleri ve sedimenter kayaç içerikli mağara yerleşimleridir. Volkanik kayaç içerikli Üst Acheul yontmataş alet toplulukları merkezci Levallois tekniğiyle üretilmiş Levallois yonga ve dilgi taşımalarıyla karakterizedir. Dairesel yonga çekirdeklerden üretilmiş yüksek orandaki dilgi ve yonga taşımaları ise düzeltili aletler içerisindeki en yüksek taşımaları oluşturmaktadır. Bu döneme ait bir diğer önemli yontmataş alet grubu ise Acheul el baltalarıdır. El baltaları arasında düz tipte olanların (yürek, oval ve üçgen biçimliler) çok yaygın; kalın el baltalarının ise (badem ve mızrak biçimliler) az olduğu belirtilmiştir (Doronichev 2008, Kolpakov 2009).

Türkiye'de Alt Paleolitik Döneme ilişkin birçok yer bilinmesine rağmen, sistematik yürütülen araştırmalar son derece sınırlıdır (Kuhn 2002, Dinçer 2016, Taşkiran 2008, 2018). Sistematik olarak kazılmış Alt Paleolitik buluntu yerleri arasında Dursunlu, Kaletepe Deresi 3, Yarımurgaz Mağarası ve Karain Mağarası gelmektedir. Dursunlu Paleolitik yerleşimi Konya şehrinde yer almaktadır. Faunal korelasyon ve manyetostatigrafik yaşlandırma yöntemleri ile Dursunlu açık alan buluntu yeri 780-990 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Bu lokalitenin yontmataş topluluğunu kuvars ve çakmaktaşıdan yapılmış yongalar, yonga aletler, çok yüzeyliler (polihedronlar) ve çekirdekler oluşturmaktadır. Yontmataş alet topluluğu ise iki kutuplu yöntem kullanılarak üretilmiş düzeltilmiş yonga teknolojisi olarak tanımlanmıştır. Endüstri içerisinde kuvars ve çakmaktaşıdan yapılmış küçük düzeltili aletler de az sayıda yer almaktadır. Dursunlu buluntuları, el baltalarının ve çaytaşı çekirdek aletlerin olmamasıyla karakterizedir (Güleç vd. 2002, Özer – Baykara 2009, Güleç vd. 2009). Diğer bir Alt Paleolitik yerleşim alanı olan Yarımurgaz Mağarası, İstanbul'un batısında yer almaktadır. Ayı dişlerinde yapılan ESR (Electron Spin Resonance) tarihlendirmesinin OIS 9-6 arasına rastladığı belirtilmektedir. Ancak paleontolojik (mikromemeli tanımlamaları) veriler Orta Pleistosen'in ortasını göstermiştir. Yarımurgaz Mağarası'nın yontmataş alet topluluğunun çoğunluğunu düzeltili yonga aletler ve düzensiz kenarlı dişlemeli

aletler oluşturmaktadır. Ancak iki yüzeyli aletler ve Levallois üretimi bulunmamaktadır. Satır ve kıyıcı gibi çaytaşı aletlere ise az sayıda rastlanmıştır (n: 65) (Kuhn vd. 1996, Arsebük 1998, Koenigswald vd. 2010). Karain Mağarası ise Antalya'nın kuzeyinde, Akdeniz kıyısında yer alan bir yerleşimdir. Mağara, Alt Paleolitik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar birçok tabakayı barındırmaktadır. Antalya'daki Karain Mağarası E Gözü V. ve VI. Jeolojik seviyeleri Alt Paleolitik Dönem'le ilişkilidir. Bu tabakalardaki yontmataş buluntu topluluğu, düzeltili yonga aletler ve yongaların baskın olduğu bir teknolojiyi temsil eder. Bunun yanı sıra kalın yongalar üzerine yapılmış kenar kazıyıcılar, dişlemeliler ve çentikli aletlere de sıkça rastlanmaktadır. Çekirdeklerin oldukça az sayıda olmasına karşın yongalama artıkları oldukça fazladır (Yalçınkaya vd. 1992, Otte vd. 1998, Kuhn 2002, Taşkiran vd. 2016, Yalçınkaya vd. 2011). V. jeolojik seviyeden bir adet iki yüzeyli tespit edilmiş ancak bu aletin iki yüzeyli alet geleneğine bağlanmasının güç olduğunu belirtmiştir. Diğer bir Alt Paleolitik Dönem buluntu yeri olan Kaletepe Deresi 3 (KD3) Niğde'de yer almaktadır. Buluntu yeri obsidiyen kaynaklarının üzerinde yer almasına rağmen, Alt Paleolitik Dönem'de obsidiyenin yanı sıra iri-taneli hammaddeler olan bazalt, andezit ve riyolit gibi volkanik kökenli kayalar yontmataş alet yapımında kullanılmıştır. KD3 buluntu yerinde yaşlandırılmalar volkanik tüflerden (micro-tefra) yapılmıştır ve en üst katman 160 bin yıl öncesine, en alt katmanın altında yer alan anakaya ise 1,1 milyon yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Ancak Alt Paleolitik Dönem'e ilişkin tabakalar tam olarak yaşlandırılmamıştır (Tryon vd. 2009). Kaletepe Deresi 3'ün Alt Paleolitik tabakaları IV., V. ve VI.-XII. seviyelerinden bilinmektedir. IV. seviye obsidiyen hammaddenin çok az kullanılmasıyla karakterizedir. Bu seviyede birçok yonga ve iri aletler yerel bazalt, riyolit ve andezit hammaddeden üretilmiştir. Bu hammaddelerle belirlenen yontmataş topluluğunun en belirgin alet tiplerini iri çekirdekler ve iri çekirdek aletler oluşturmaktadır. Taşmalık üretimi basit ve çekirdeklerde önceden hazırlık yapılmamasıyla karakterizedir. Çekirdekler işlenirken hammaddelerin kendi doğal kırıkları kullanılmış ve bu kırıklara sert vurgaçlarla vurularak yongalar elde edilmiştir. Çekirdekler içerisinde iri disk biçimli ve çok yüzeyli tipte olanlar da bulunmaktadır. Bazı küçük yongalardan büyük çentikler çıkartılarak çentikli aletler elde edilmiştir. Büyük çekirdek aletler içerisinde ise satır ve kıyıcı aletleri içeren örnekler yer almaktadır. V. seviye ise yonga üretimiyle karakterizedir. Üretim mekanizması iri çekirdek aletlerle ilişkilidir. Bazalt gibi hammaddelerden kalın ve yoğun düzeltili satır ve kıyıcılar; andezitten çok yüzeyli aletler veya çekirdekler elde edilmiştir. Obsidiyenden ise sert ve yumuşak vurgaçlar bir arada kullanılarak el baltaları yapılmıştır. Ayrıca bu seviyede obsidiyen ve andezit yongadan iki adet nacak üretilmiştir. Seviye VI-XII ise Acheul endüstrisi olarak tanımlanmıştır. Yontmataş topluluğu obsidiyenden yapılmış küçük, düz-dışbükey, asimetric el-baltaları ve iki yüzeyli üretiminden ele geçen yongalardan oluşmaktadır. Bunların dışında ise andezitten üretilmiş çok yüzeyli ve bazalt, andezit ve riyolitten yapılmış kıyıcı ve kıyıcı aletlere de rastlanılmıştır. Genel olarak ele alındığında IV. seviye ağır satır ve kıyıcı aletlerle karakterizeyken, V. ve VI.-XII. seviyeler iri yonga, çekirdek aletler, iki yüzeyli el baltaları, çok yüzeyli ve nacak üretimiyle karakterizedir. Yukarı açmanın alt

tabakaları da yine çok yüzeylilerle kıyıcı ve satırların baskın olduğu, obsidiyen kullanımının neredeyse sadece iki yüzeyli aletlerle sınırlı olduğu Alt Paleolitik tabakalardır (Slimak vd. 2008, Kuhn vd. 2015).

Anadolu'da gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında çok sayıda Paleolitik buluntu yeri tespit edilmiştir ve bu buluntu yerlerinin büyük çoğunluğunu da Alt Paleolitik Dönem oluşturmaktadır. Yüzey araştırmaları sistematik olarak yürütülmesine rağmen, buluntu yerlerinde ne yazık ki radyometrik tarihlendirmeler yapılamamıştır. Bu nedenle birçok buluntu yeri, yontmataş aletlerin teknolojik ve tipolojik özelliklerine göre Alt, Orta ve Üst Paleolitik olarak dönemlere ayrılmıştır. Gürgürbaba Tepesi ile çağdaş Geç Acheul endüstriye tarihlenen alanlar içerisinde ise Gaziantep-Nizip (Minzoni-Déroche 1987, 1989) ve Karkamış-Dızımırtaş (Taşkiran 2008, 2018) buluntu yerleri gelmektedir. Gaziantep yüzey araştırmaları Fırat Nehri'nin teraslarında gerçekleştirilmiştir. Bu teraslar içerisindeki konglomeralar (alüvyon dolguları) üç tabakaya ayrılmıştır; Kuvaterner-nehirsel (*Quaternaire fluviale - Qf*) I-II-III. Bu tabakalar, Suriye'de yer alan ve Fırat Nehri'nin devamı olan alanlardan daha önceden yapılmış radyometrik tarihlendirmelere kıyasla göreceli yaşlar sunmuştur. Kuvaterner-nehirsel II tabakalarından toplanan el baltalarının 300 bin yıldan daha eski olduğu belirtilmiş ve Üst Acheul Dönem olarak tanımlanmıştır. Yine aynı alandan Kuvaterner-nehirsel III tabakasının ise yaklaşık 700 bin yıl öncesine ait olduğu belirtilmiş ve Orta Acheul olarak tanımlanmıştır (Minzoni-Déroche, 1987). Qf II ve Qf III endüstrilerinin yontmataş alet topluluğunun çoğunluğunu el baltaları oluşturmaktadır. Minzoni-Déroche (1989), Qf III içerisinde yer alan el baltalarının daha kalın olduğunu; Qf II endüstrisindeki el baltalarının ise düz olduğunu ve yumuşak vurgaçlarla üretildiğini belirtmektedir. Her iki endüstri içerisinde üç yüzlü kazmaların olduğu, ancak Qf II tabakalarındaki örneklerin daha düz ve yumuşak vurgaçlarla üretildiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Qf III tabakasına göre Qf II tabakasında Levallois üretimin yaygın olarak kullanıldığı; yonga ve dilgilerin sıklıkla üretildiği belirtilmiştir. Karkamış Barajı (Fırat Nehri) Projesi kapsamında ise Dızımırtaş açık alan yerleşiminden Geç Acheul Döneme ait 74 el baltası tespit edilmiştir (Taşkiran 2018). El baltalarının büyük çoğunluğu badem biçimlidir. Bunun yanı sıra oval, yürek, Micoquien iki yüzeyli ve yonga üzerine yapılmış kısmi iki yüzeyli de açık alan yerleşiminde bulunmuştur. El baltalarının tamamının yumuşak vurgaçlarla işlendiği belirtilmiştir (Taşkiran 2008, 2018). Bu alanda ayrıca üç yüzlü kazma aletler de bulunmuş ve Dızımırtaş buluntu yerinin kuzey Suriye'deki Geç Acheul topluluklarına benzer oldukları belirtilmiştir (Taşkiran 2018).

Levant'ın Geç Acheul endüstrisi Gürgürbaba Tepesi buluntularıyla benzerdir. Özellikle Acheulo-Yabrudian Dönemin el baltası tipleri, çeşitleri ve Levallois tekniğin sıklıkla kullanımı Gürgürbaba yontmataş topluluğuyla benzer özellikler sergilemektedir. Gürgürbaba Tepesi yontmataş topluluğu, Quina tip kenar kazıyıcıların bulunmaması ve el baltalarının yapımında yumuşak vurgaç kullanımının düşük oranlarda olmasıyla, Levant'ın Geç Üst Acheul topluluklarından farklılık gösterir. Bunun sebebi olasılıkla hammadde tiplerinin ve insan davranışlarının farklılığıdır. Ancak Gürgürbaba Tepesi yontmataş alet

topluluğu olasılıkla Acheulo-Yabrudian topluluklarıyla benzerdir ve bu bölgenin kuzey varyasyonu olarak tanımlanabilir. Kuzey Kafkasya ise genel hatlarıyla Tayac endüstri topluluklarıyla benzerlik gösterir ve Acheul tipte el baltalarının olmaması, Levallois endüstrinin bulunmaması, alet topluluklarında kıyıcılar ve küçük yongalardan üretilmiş düzeltili aletlerin varlığıyla, Gürgürbaba Tepesi Alt Paleolitik topluluklarından ayrılır. Güney Kafkasya'nın volkanik kayaç içerikli Geç Acheul endüstrisi ise Gürgürbaba Tepesi yontmataş alet topluluklarına oldukça benzemektedir. İki bölge arasındaki temel fark Levallois tekniğinin kullanımındadır. Gürgürbaba Tepesi'nde tek kutuplu Levallois çekirdekler daha çok tercih edilmişken, Güney Kafkasya'da merkezci Levallois tekniği daha çok uygulanmıştır. Her iki buluntu yerinde de hammadde olarak obsidiyenler kullandığından, Levallois teknikteki farklı uygulamaların farklı insan davranışlarından kaynaklandığı söylenebilir. Levallois endüstrisinin varlığı ve üçgen biçimli el baltalarının yüksek oranda bulunması, Geç Acheul Dönemi'nde iki bölgenin benzer yontmataş alet topluluklarına sahip olduklarını düşündürmektedir. Anadolu'da ise Yarımburgaz, Karain E ve Dursunlu buluntu yerlerini bir arada değerlendirdiğimizde, Gürgürbaba Tepesi yontmataş topluluklarından oldukça farklı bir kompozisyon görülür. İki yüzeyli aletlerin varlığıyla ve çok sayıda olmasıyla karakterize olan Gürgürbaba Tepesi, bu özelliğiyle diğer alanlardan tamamıyla farklı bir teknolojiyi yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra çok yüzeyli çekirdeklerin olmaması Gürgürbaba Tepesi'nin adı geçen yerleşim yerlerinden farklı bir Alt Paleolitik endüstrisi içerisinde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. KD₃ yontmataş alet topluluğu asimetrik el baltalarının üretimi, iri çekirdek ve çekirdek alet üretimleri, nacak ve çok yüzeylilerin varlığıyla Gürgürbaba Tepesi Acheul endüstrisinden farklılık göstermektedir. Ancak, her iki yontmataş alet topluluğu içerisinde iri çekirdeklerin bulunması ve iri yonga üzerine üretilmiş aletler olması benzerlik gösterir. Ancak KD₃'de iri çekirdekler andezit, bazalt veya riyolit gibi hammaddelerden üretilmiş, obsidiyenlerden bu tip çekirdekler üretilmemiştir. Bu bakımdan iri çekirdek ve iri yonga aletler Gürgürbaba'dan farklıdır. Benzer şekilde Kuhn vd. (2015), Göllüdağ yüzey araştırmasında, bu bölgenin Alt Paleolitik teknolojisini iri yongalı Acheul olarak tanımlamıştır ancak iki yüzeylilerin genel olarak az sayıda olması Gürgürbaba'dan farklıdır. İlginç bir şekilde Göllüdağ yüzey araştırmalarında el baltalarının üçte biri obsidiyen dışındaki kayaçlar kullanılarak yapılmıştır ve yüzey araştırmalarında KD₃ kazılarında elde edilen çok yüzeyliler, kıyıcılar ve satırlarla hiç karşılaşılmadığı belirtilmiştir (Kuhn vd. 2015). Gaziantep Qf II endüstrisi ve Dızımırtaş Geç Acheul alet topluluğundaki el baltalarının tipleri ve Levallois üretimi Gürgürbaba Tepesiyle benzerlik göstermektedir. Ancak Gürgürbaba Tepesi'nde el baltalarının üretiminde sert vurgaç uygulamasının yaygın olması, Nizip ve Dızımırtaş buluntu yerlerinden farklılık gösterir. Vurgaç kullanımındaki bu farklılık olasılıkla farklı hammadde kullanımına bağlıdır. Vurgaç kullanımındaki farklılıkların yanı sıra üç yüzü kazma örneklerinin Gürgürbaba Tepesi'nde bulunmaması, Nizip ve Dızımırtaş yontmataş alet topluluklarından farklılık gösterir. Üç yüzü kazmalar Güneydoğu Anadolu veya Fırat havzasıyla ilişkili bir yontmataş geleneği olabilir.

Sonuç

Türkiye Levant, Kafkasya, Orta Asya ve Doğu Avrupa arasında coğrafi olarak bir kara köprüsüdür ve bu bakımdan hominidlerin ve diğer hayvanların takip ettiği rotalar üzerinde yer alır. Bu nedenle, *Homo* cinsinin Afrika'dan çıktıktan sonra birçok türünün Anadolu coğrafyasından geçtiği ve bu topraklarda yaşadığı düşünülmektedir. Alt Paleolitik Dönem'e ilişkin fosil kalıntılar sadece Denizli-Kocabaş'ta ele geçmiştir ve *Homo erectus* olarak tanımlanarak 1,2-1,6 milyon yıl öncesine tarihlendirilmiştir (Lebatard vd. 2014). Anadolu Orta Paleolitik Dönemi'ne ilişkin tek buluntu ise Karain Mağarası'nda bulunan Neanderthal fosil kalıntılarıdır (Chevalier vd. 2015). Bu buluntular dışında Türkiye'de Paleolitik Çağ'a ait fosil insan kalıntıları henüz bulunamamıştır. Bu nedenle Anadolu'da Paleolitik Çağ insanlarına ilişkin varsayımlar, yontmataş alet endüstrisine göre biçimlendirilmektedir. Fosil insanların varlığının ve bunların olası göç yollarının tespit edilmesine yönelik Van'da yapılan yüzey araştırması sonucunda, Alt ve Orta Paleolitik teknolojiler dikkate alınarak, Gürgürbaba Tepesi'nin MIS 12-4 arasında insanlar tarafından kullanıldığı anlaşılmış ve bu yontmataş alet kültürlerinin Levant ve Kafkas Paleolitik kültürlerine benzer olduğu tespit edilmiştir.

Teşekkür

Araştırma kapsamında değerli bilimsel katkılarından dolayı Esin Ünal, Derya Silibolat-laz, Birkan Gülseven ve arazi çalışmalarına katılan ekip üyelerimize; Didem Turan ve Elif Karadenizli'ye, Van Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü, Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü çalışanlarına sonsuz teşekkürlerimizi sunarız. Her türlü arazi teçhizatını kullanmamıza izin veren Doç. Dr. Erkan Konyar'a ve Erciş'te konaklama imkânı sağlayan Van-Erciş Meslek Yüksek Okulu Müdürü Prof. Dr. Fikret Yaşar'a desteklerinden dolayı minnettarız. Bu çalışma Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Müdürlüğü (Proje numarası SBA-2017-5509 ve 2014-ED-B218) ve Türk Tarih Kurumu tarafından maddi olarak desteklenmektedir (Proje numarası 2016.49 ve 2017.90).

Kaynakça

- Akköprü, E. – D. Mouralis – A. K. Robin – C. Kuzucuoğlu – M. K. Erturaç, 2017**
“Doğu Anadolu’daki Obsidiyen Kaynak Alanlarının Belirlenmesinde Jeomorfolojik ve Volkanolojik Göstergelerin Önemi”, *Türkiye Jeoloji Bülteni* 60/1: 49-61.
- Arsebük, G. , 1998**
“Yarımburgaz Mağarası, Pleistosen arkeolojisi ile ilgili son çalışmalara 1997 gözüyle özet bir bakış”, *TÜBA-Ar* 1: 9-25.
- Arslan M., 1994**
Mineralogy, Geochemistry, Petrology and Petrogenesis of the Meydan-Zilan (Erciş-Van, Turkey) Area Volcanic Rocks, University of Glasgow, Department of Geology and Applied Geology, (Unpublished Phd thesis), Glasgow.
- Bar-Yosef, O., 1998**
“Early colonizations and cultural continuities in the Lower Paleolithic of western Asia”, M. D. Petraglia – R. Korisettar, R. (eds.), *Early Human Behaviour in Global Context: The rise and diversity of the Lower Paleolithic record*, London: 221-279.
2000 “The Middle and Early Upper Paleolithic in Southwest Asia and Neighboring Regions”, O. Bar-Yosef – D. Pilbeam (eds.), *The Geography of Neanderthals and Modern Humans in Europe and The Greater Mediterranean*, Cambridge: 130-156.
- Bar-Yosef, O. – A. Belfer-Cohen – D. S. Adler, 2006**
“The Implications of the Middle-Upper Paleolithic Chronological Boundary in the Caucasus to Eurasian Prehistory”, *Anthropologie* XLIV/1: 49-60.
- Bar-Yosef, O. – L. Meignen, 1992**
“Insights into Levantine Middle Paleolithic Cultural Variability”, H. L. Dibble – P. Mellars, (eds.), *The Middle Paleolithic: Adaptation, Behavior and Variability*, Philadelphia: 163-182.
- Baumler, M. – J. D. Speth, 1993**
“A Middle Paleolithic Assemblage from Kunji Cave, Iran”, H. L. Dibble – D. I. Olszewski (eds.), *The Paleolithic Prehistory of The Zagros-Taurus*, Philadelphia: 1-75.
- Baykara İ. – S. M. Mentzer – M.C. Stiner – Y. Asmerom – E. Savaş Güleç – S. L. Kuhn, 2015**
“The Middle Paleolithic Occupations Of Üçağızlı II Cave (Hatay, Turkey): Geoarcheological And Archeological Perspectives”, *Journal Of Archaeological Science: Reports* 4: 409-426.
- Baykara, İ. – S. L. Kuhn – D. Silibolatlaz-Baykara, 2016a**
“Mousterien Lithic Assemblages of Merdivenli Cave”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16/1: 101-115.
- Baykara İ., – B. Dinçer – S. Şahin – E. Koç – D. Baykara – İ. Özer – M. Sağır, 2016b**
“2014 Yılı Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 33/2: 539-552.
- Baykara İ., B. Dinçer – S. Şahin – D. Baykara – İ. H. Bolkan, 2017**
“2015 Yılı Van İli Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 34/1: 295-314.
- Baykara, İ., B. Dinçer – S. Şahin – E. Ünal – R. Kuvanç – B. Gülseven – Ö Birol, 2018**
“Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzey Araştırması – 2016”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 35/2: 27-41.

Bigazzi G. – E. Dompnier – J. C. Hadler Neto – G. Poupeau – E. Vulliez, 1988

“A reactor intercalibration for fission track dating and uranium micromapping” *International Journal of Radiation Applications and Instrumentation. Part D. Nuclear Tracks and Radiation Measurements*, 15: 755-757.

Bigazzi G. – Z. Yeğingil – T. Ercan – M. Oddone – M. Özdoğan, 1997

“Doğu Anadolu’daki obsidiyen içeren volkaniklerin “Fizyon Track” yöntemiyle yaş tayini”, *Türkiye Jeoloji Bülteni* 40/2: 57-72.

Bordes F., 1961

Typologie du Paléolithique ancien et moyen, Paris.

Chataigner, C. – A. Akın – O. Aras, 2014

“Kuzeydoğu Anadolu Obsidiyen Kaynaklarının Tespitine Yönelik Yüzey Araştırmaları”, H. Kasapoğlu – M. A. Yılmaz (eds.), *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Ankara: 589-604.

Chevalier, T. – K. Özçelik – M.-A. de Lumley – B. Kosem – H. de Lumley – I. Yalçınkaya – H. Taşkiran, 2015

“The endostructural pattern of a Middle Pleistocene human femoral diaphysis from the Karain E site (Southern Anatolia, Turkey)”, *American Journal of Physical Anthropology* 157: 648-658.

Cohen, V. Y. – V. N. Stepanchuck, 1999

“Late Middle and early Upper Paleolithic evidence from the east European plain and Caucasus: a new look at variability, interactions, and transitions”, *Journal of World Prehistory* 13: 265-319.

Crew, H.L., 1976

“The Mousterien Site of Rosh Ein Mor”, A. E. Marks (ed.), *Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel. Volume I. The Advat/Aqev Area, part I*, Dallas: 75- 112.

Dibble, H. L. – J. S. Holdaway, 1993

“The Middle Paleolithic Industries of Warwasi”, H. L. Dibble – D. I. Olszewski (eds.), *The Paleolithic Prehistory of The Zagros-Taurus*, Philadelphia: 75-101.

Dinçer, B., 2016

“The Lower Paleolithic in Turkey: Anatolia and hominin dispersals out of Africa”, K. Harvati – M. Roksandic (eds.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context*, Dordrecht: 213-228.

2017 *Marmara Çevresinde Alt Paleolitik Çağ: İlk İnsan Hareketleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Doronichev, V., 2000

“Lower Paleolithic occupation of the Northern Caucasus, D. Lordkipanidze”, O. Bar-Yosef – M. Otte (eds.), *Early Humans at the Gates of Europe, Proceedings of the first international symposium, Dmanisi, Tbilisi (Georgia), September 1998*, Liège: 67-77.

2008 “The Lower Paleolithic in Eastern Europe and the Caucasus: A Reappraisal of the Data and New Approaches”, *PaleoAnthropology* 2008: 107-157.

Doronichev V. – L. Golovanova, 2010

“Beyond the Acheulian: A view on the Lower Paleolithic occupation of Western Eurasia”, *Quaternary International* 223-224: 327-344.

2008 “The Lower Paleolithic in Eastern Europe and the Caucasus: A Reappraisal of the Data and New Approaches”, *PaleoAnthropology* 2008: 107-157.

Güleç E. – F. C. Howell – T. White – M. Karabiyiçoğlu, 2002

“Anadolu’da İlk İnsan İzleri: Dursunlu”, *Antropoloji* 15: 79-90.

- Güleç, E. – T. White – S. L. Kuhn – İ. Özer – M. Sağır – H. Yılmaz – F. C. Howell, 2009**
“The Lower Pleistocene lithic assemblage from Dursunlu (Konya), central Anatolia, Turkey”, *Antiquity* 83: 11-22.
- Gilead D., 1970**
“Handaxe industries in Israel and the Near East”, *World Archaeology* 2/1: 1-11.
- Golovanova, L.V. – V. B. Doronichev, 2003**
“The Middle Paleolithic of the Caucasus”, *Journal of World Prehistory* 17/1: 71-140.
- Innocenti, F. – R. Mazzuoli – G. Pasquare – G. Serri – L. Villari, 1980**
“Geology of the volcanic area north of Lake Van (Turkey)”, *Geologische Rundschau* 69/1: 292-323.
- Kuhn S. L. – G. Arsebük – F. C. Howell, 1996**
“The Middle Pleistocene Lithic Assemblage From Yarımburgaz Cave, Turkey”, *Paléorient* 22/1: 31-49.
- Kuhn, S. L., 2002**
“Paleolithic Archeology in Turkey”, *Evolutionary Anthropology* 11: 198-210.
- Kuhn S. L. – B. Dinçer – N. Balkan Atlı – M. K. Erturaç, 2015**
“Paleolithic occupations of Göllü Dağ, Central Anatolia, Turkey”, *Journal of Field Archaeology* 40/5: 581-602.
- Kobayashi, K. – A. Sagona, 2008**
“A Survey of Obsidian Sources in the Provinces of Erzurum, Erzincan, Rize and Bitlis, 2006”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 25/2: 185-196.
- Koenigswald, W. – C. Lindenau – W. T. Santel, 2010**
“Ecological significance of the small mammal fauna from Yarımburgaz cave (Turkish Thrace)”, F. C. Howell – G. Arsebük – S. L. Kuhn, M. Özbaşaran – M. C. Stiner (Eds.), *Culture and biology at the crossroads: The Middle Pleistocene record of Yarımburgaz cave (Thrace, Turkey)*, İstanbul: 73-92.
- Kolpakov E. M., 2009**
“The Late Acheulian Site of Dastadem-3 in Armenia”, *Paleoanthropology* 2009: 3-31.
- Lebatard, A.-E. – M. C. Alçiçek – P. Rochette – S. Khatib – A. Vialet – N. Boulbes – D. L. Bourlès – F. Demory – G. Guipert – S. Mayda – V. V. Titov – L. Vidal – H. de Lumley, 2014**
“Dating the Homo erectus bearing travertine from Kocabas (Denizli, Turkey) at at least 1.1 Ma.” *Earth and Planetary Science Letters* 390, 8–18.
- Meignen, L., 1998**
“Hayonim cave lithic assemblages. in The context of the near eastern Middle Paleolithic A preliminary report”, T. Akazawa – K. Aoki – O. Bar-Yosef (eds.), *Neanderthals and Modern Humans in Western Asia*, New York: 165-180.
- Minzoni-Déroche A. (ed.), 1987**
Le Paléolithique du bassin du Nizip, İstanbul.
- 1989** “Gaziantep’te Prehistorik Araştırma 1987 Misyonunun Hazırlık Sonuçları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 6: 591–594.
- Moncel M. H – M. Arzarello – E. Boëda – S. Bonilauri – B. Chevrier – C. Gaillard – H. Forestier – L. Yinhua – F. Sémah – V. Zeitoun, 2018**
“The assemblages with bifacial tools in Eurasia (first part). What is going on in the West? Data on western and southern Europe and the Levant”, *Comptes Rendus Palevol* 17/1-2 : 45-60.

- Otte, M. – I. Yalçinkaya – H. Taşkiran – J. K. Kozłowski – O. Bar-Yosef – P. Noiret, 1995**
“The Anatolian Middle Paleolithic: New Research at Karain Cave”, *Journal of Anthropological Research* 51/4: 287-299.
- Otte, M. – I. Yalçinkaya – J. K. Kozłowski – O. Bar-Yosef – I. L. Bayon – H. Taşkiran, 1998**
“Long-term technical evolution and human remains in the Anatolian Palaeolithic”, *Journal of Human Evolution* 34: 413-431.
- Özer İ. – İ. Baykara, 2009**
“Anadolu’da Bilinen En Eski Taş Aletler”, *Bilim ve Teknik* 42/497: 65-69.
- Pinhasi, R. – M. Nioradze – N. Tushabramishvili – D. Lordkipanidze – D. Pleurdeu – D. S. Adler – C. Stringer – T. F. G. Higham, 2012**
“New chronology for the Middle Palaeolithic of the southern Caucasus suggests early demise of Neanderthals in this region”, *Journal of Human Evolution* 63: 770-780.
- Shea, J., 2003**
“The Middle Paleolithic of the east Mediterranean Levant”, *Journal of World Prehistory* 17/4: 313-394.
- Slimak, L. – S. L. Kuhn – H. Roche – D. Mouralis – H. Buitenhuis – N. Balkan-Atlı – D. Binder – C. Kuzucuoğlu – H. Guillou, 2008**
“Kaletepe Deresi 3 (Turkey): Archaeological evidence for early human settlement in Central Anatolia”, *Journal of Human Evolution* 54: 99-111.
- Söyler, Ş. – H. Taşkiran – R. M. Czichon – K. Özçelik – S. Polat – M. A. Yılmaz – E. Erbil – M. Türker – D. Dağcı, 2018**
“Uşak Banaz Sürmecik Paleolitik Kazısı – 2016”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 39/2: 381-391.
- Şaroğlu F., Y. Yılmaz, 1991**
“Geology of the Karlioia region; intersection of the North Anatolian and East Anatolian transform faults”, *Bulletin Technical University Istanbul* 44: 475-493.
- Şengör A. M. C., 1979**
“The north Anatolian transform fault: its age, offset and tectonic significance”, *Journal of the Geological Society* 136: 269-282.
- Şengör A. M. C. – W. S. F. Kidd, 1979**
“Post collisional tectonics of the Turkish-Iranian plateau and a comparison with Tibet”, *Tectonophysics* 55: 361-376.
- Şengör A. M. C. – Y. Yılmaz, 1981**
“Tethyan evolution of Turkey; a plate tectonic approach”, *Tectonophysics* 75: 181-241.
- Taşkıran, H., 2008**
“Réflexions sur l’acheuléen d’Anatolie”, *L’anthropologie* 112: 140-158.
- 2017** Ege Prehistoryasında Uşak. R. M. Czichon, Ş. Söyler, B. Can, İ. Çavuş (eds.), *Yüzye Araştırması ve Kazılar Işığında Uşak*, İstanbul: 19-24.
- 2018** “The distribution of Acheulean culture and its possible routes in Turkey”, *Comptes Rendus Palevol* 17/1-2: 99-106.
- Taşkıran H. – K. Özçelik – G. Kartal – Y. Aydın – B. Fındık – H. Bulut – E. Erbil – M. B. Kösem, 2016**
“2015 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 38/1: 521-539.

Tillier A. – B. Arensburg – B. Vandermeersch – M. Chech, 2003

“New human remains from Kebara Cave (Mount Carmel). The place of the Kebara hominids in the Levantine Mousterien fossil record”, *Paléorient* 29/2: 35-62

Tryon C.A. – M. Amelia – V. Logan – D. Mouralis – S. Kuhn – L. Slimak – N. Balkan-Atli, 2009

“Building a tephrostratigraphic framework for the Paleolithic of Central Anatolia, Turkey”, *Journal of Archaeological Science* 36/3: 637-652.

Yaşınkaya, I. – M. Otte – O. Bar-Yosef – J. Kozłowski – J. M. Leotard – H. Taşkıran, 1992

“Karain 1991, Recherches paléolithique en Turquie du sud: rapport provisoire”, *Paléorient* 18: 109-122.

Yaşınkaya, I. – M. Otte – O. Bar-Yosef – J. Kozłowski – J. M. Leotard – H. Taşkıran, 1993

“The excavations at Karain Cave, southwestern Turkey: an interim report”, H. L. Dibble – D. I. Olszewski (eds.), *The Paleolithic Prehistory of The Zagros-Taurus*, Philadelphia: 101-118.

Yaşınkaya I. – H. Taşkıran – K. Özçelik – M.B. Kösem, 2011

“2009 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazi Sonuçları Toplantısı* 32/3: 22-36.

Yılmaz Y. – F. Şaroğlu – Y. Güner, 1987

“Doğu Anadolu’da Solhan (Muş) Volkanitlerinin Petrojenetik İncelenmesi”, *Yerbilimleri* 14: 133-163.

The Urartian Fortress at Ömerağa-Gölyüzü on the southern slope of Mt. Ağrı (Bozkurt Settlement Complex), in the city of Minuahinili (Karakoyunlu)¹

Aynur ÖZFIRAT²

Keywords: Urartu, Minuahinili, Ömerağa-Gölyüzü, Bozkurt, Doğubayazıt plain, Mt Ağrı

Campaigns of Urartian started to the region of Mt Ağrı in the earlier stage of the kingdom in the reigns of Ishpuini (830-810 BC) and Minua (810-785/780 BC). The region became part of Urartian land when the Early Iron Age kingdom of Eriqua captured and the foundation of the new fortress-city at Minuahinili by King Minua. Major fortresses and fortified cities of Late Bronze-Early Iron Age (pre-Urartu) and Middle Iron Age (Urartu) were mostly located in settlement complexes in the highland of eastern Anatolia. They can be considered as urban and administrative centers of small independent polities of pre-Urartian and Urartians. Settlement complexes at Mt Ağrı, Melekli and Karakoyunlu (İğdır plain-south of the Araxes valley) on the northern slope were localized respectively as Lubiuni, the capital of Early Iron Age kingdom of Eriqua and Minuahinili, the fortress-city of Urartu. Bozkurt settlement complex (Doğubayazıt plain) on the southern slope must be within the borders of these cities. Urartian settlement at Bozkurt contains a central fortress (Ömerağa-Gölyüzü) and an outpost - road station (Bozkurt Fortress 2). The Urartian fortress at Ömerağa-Gölyüzü can be suggest that it was the primary administrative center on the southwestern slope of Mt Ağrı interconnected with Minuahinili.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Minuahinili, Ömerağa-Gölyüzü, Bozkurt, Doğubayazıt Ovası, Ağrı Dağı

Ağrı Dağı bölgesine ilk Urartu seferleri krallığın erken evresinde, kral İşpuini (MÖ 830-810) ve Minua (MÖ 810-785/780) dönemlerinde başlamıştır. Bölge, Kral Minua tarafından Erken Demir Çağ krallığı Eriqua ülkesinin başkenti Lubiuni'nin fethi ve yeni kale kent Minuahinili'nin kuruluşuyla Urartu ülkesinin parçası haline gelmiştir. Doğu Anadolu yüksek yaylasında Son Tunç-Erken Demir Çağ (pre-Urartu) ve Orta Demir Çağ (Urartu) dönemlerine ait merkezi kaleler ya da kale kentler büyük çoğunlukla yerleşim kompleksleri içinde yer alırlar. Bu kentler pre-Urartu döneminin küçük bağımsız krallıkları ve sonrasında Urartu Krallığı'nın büyük kentleri ya da yönetim merkezleri olarak kabul edilebilirler.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 04.06.2018 Kabul Tarihi 20.06.2018

² Prof. Dr. Aynur Özfirat. Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kampüs, 47200-Mardin. E-mail: aynurozfirat@gmail.com Orcid no: 0000-0002-9693-337

Mt. Ağrı housed remarkable settlements in the highland of eastern Anatolia because of its fertile land and to its location on the crossroads of the main routes. The mountain is surrounded by İğdır plain-south of the Araxes valley and route into southern Caucasia in the north, and Doğubayazıt plain and routes into northwestern Iran, Upper Euphrates valley in the west and Lake Van basin reaching to the capital at Tushpa in the south. İğdır plain is also important because of the richest agricultural land of eastern Anatolia while Doğubayazıt plain is only suitable for animal husbandary as in the rest of eastern Anatolia.

The Urartian conquest of Mt Ağrı region began the earlier stage of the kingdom, campaigns of Urartian started to the region of Mt Ağrı in the reigns of Ishpuini (830-810 BC) and Minua (810-785/780 BC). Their military campaigns of expansion reached to the shore of Lake Sevan in the north, to the western shore of Lake Urmia in the east, to the Upper Euphrates River in the west. In spite of existence in the north of the Araxes valley since the reign of king Ishpuini, the Urartians did not occupy southern Caucasia until the reign of King Argishti I (785/80-756 BC). The region integrated as a province of empire with the foundation of Argishtiinili fortress-city in northern part of the Araxes river (Ararat plain, Land of Aza) by military conquests of King Argishti I. On the contrary, the south of the Araxes valley or the region of Mt. Ağrı became part of Urartian land when the Early Iron Age kingdom of Eriqua captured and the foundation of the fortress-city at Minuahinili by king Minua. By this way, the region of Mt Ağrı-the south of the Araxes valley were included to Urartian territory and dominated the gateway to the southern Caucasia and northwestern Iran. Probably, the consolidation of Minuahinili with structures continued during the foundation of Argishtiinili (Armavir) and construction of the northern bank of the Araxes river as a province of Urartu by Argishti I, and it seems to have been completed by Rusa, the son of Argishti II (c. 675's BC), during the foundation of the new political center Teishebaini (Karmir Blur), and the reorganization in Aza.

Major fortresses and fortified-cities of Late Bronze-Early Iron Age (LBA-EIA) and Middle Iron Age (MIA-Urartu) were mostly located to be part of in large settlement complexes in the region¹. They can be considered as urban centers of small independent

¹ Settlement complexes and a large number of LBA-EIA well preserved fortresses and their cemeteries located on the foothills and highlands of the region of Mt Ağrı and Lake Van basin have been recorded in our survey which is also the case in southern Caucasia and northwestern Iran, see. Baxşeliev 2002; Bakhshaliyev - Marro 2009; Badalyan-Avetisyan 2007; Badaljan et al. 1997; Biscione 2002; 2003; 2009; Biscione et al 2012; Hammer 2014; Khanzadyan et al 1973; Khanzadyan 1979; Kerimov 2003; Kroll 2005; Narimanishvili 2012; Ristvet et al 2013; Shanshashvili - Narimanishvili 2013; Reinhold 2016; Rasuloglu 1993; Smith 1999; 2003; 2012; Smith et al 2009. They were major sites in the region where located in central geographical areas contain agricultural lands, pastures, highland routes, trade routes etc. Each of them covers separate units related to each other such as mounds, cemeteries, lower cities and fortresses, spreading over a wide area with a horizontal stratigraphy covering a long chronological sequence, from the Late Chalcolithic Period to the Middle Iron Age (Urartu) or the Late Iron Age (Achaemenid), except for an interruption corresponding to the Middle Bronze Age (MBA). Actually, this settlement pattern which was characteristic for the highland of eastern Anatolia, southern Transcaucasia and northwestern Iran demonstrate a quite different model in contradistinction to those of the central area of Near East. It seems that, settlement system of Caucasia needs to be discussed and redefined as shown by recent work in the region.

Fig. 1: Iron Age Sites and Settlement Complexes of Mt Ağrı

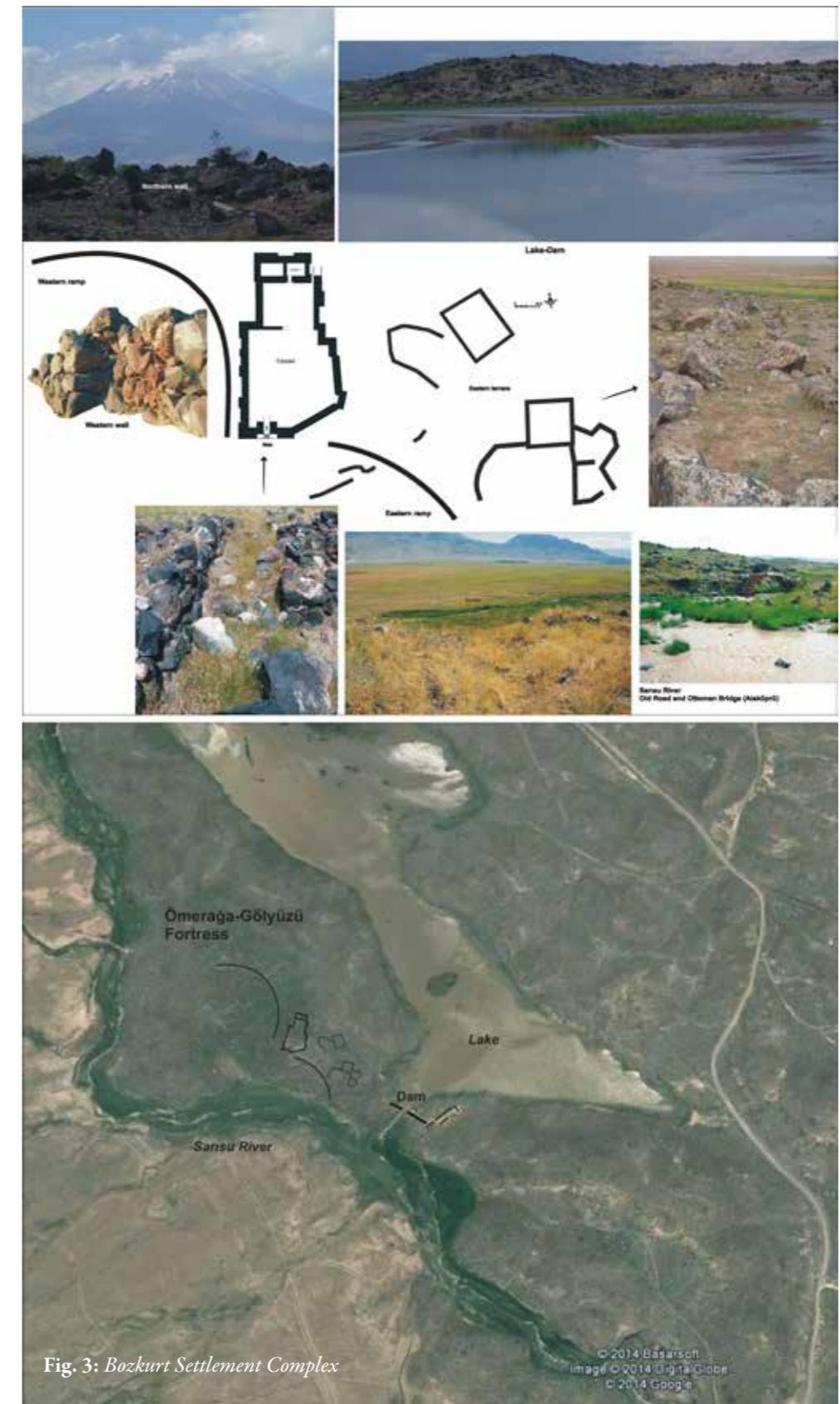

Fig. 2: Bozkurt Settlement Complex

polities of pre-Urartian and Urartians. It looks that the areas they controlled were mostly limited with geographical units like a valley or a plain which was isolated with mountains controlling both the fertile plains and strategic trade routes. Considering the epigraphic sources and archaeological datas, fortress-cities of LBA-EIA which are parts of the settlement complexes are suggested to be political centers or capital of small kingdoms in pre-Urartian lands under the names of Uruatri and Nairi, with the establishment of Urartian kingdom, these sites were transformed into provincial cities or major fortresses of Urartu. Settlement complexes of Mt Ağrı, Melekli and Karakoyunlu (İğdır plain-south of the Araxes valley) on the northern slope were localized respectively as Luhiuni, the capital of EIA kingdom of Eriqua and Minuahinili, the fortress-city of Urartu (Fig. 1). As a result of conquest of Minua, the Urartian fortress of Minuahinili (Karakoyunlu Fortress II) established on the southern bank of the Araxes river adjacent to the capital of Luhiuni, kingdom of Eriqua (Özfirat 2005; Özfirat 2016; 2017a; 2017b; In press Sevin 2005). In this manner, the territory of Mt Ağrı was included into the Urartian province system. Bozkurt settlement complex (Doğubayazıt plain) on the southern slope must be within the borders of these cities. Urartian settlement at Bozkurt contains a central fortress (Ömerağa-Gölyüzü) and an outpost-road station (Bozkurt Fortress 2).

Inscriptions of the Eriqua campaign of King Minua which contain the capture of the royal city of Luhiuni and establishment of the new Urartian fortress of Minuahinili were found in the fortresses at Karakoyunlu and Bulakbaşı in the İğdır plain-south of the Araxes valley (Nicol'skij 1896; Payne 2006; Salvini 2006; 2008). The earliest excavations and works on the find spots of these three inscriptions of Minua were made by A. A. Ivanovskij and M. V. Nicol'skij in 1893-1894, during their investigations in eastern Anatolia on behalf of the Moskva Archaeological Society. They did not publish any findings from the Karakoyunlu and Bulakbaşı excavations and survey, and since the photographs are extremely limited, we do not have enough information about the dating, architectural features, functions etc. of the structures. But the informations of inscriptions are more clear, by reason of the research area including Karakoyunlu and Bulakbaşı villages were within the boundaries of Taşburun town (İğdır province) in the mentioned date, fortresses and inscriptions were named as Taşburun. Confusion about these inscription in the literature apart from the name issue, is related with the find spots. Actually, except from the rock-cut inscription found on the slope of the fortresses at Karakoyunlu, the location of other two which is known as Bulakbaşı is uncertain. Because of this uncertainty (see footnotes 2-4), we preferred to use name of Taşburun which is the numbers and locations given by Ivanovskij and Nicol'skij²:

² Nicol'skij 1896: 14-30; Lehmann-Haupt 1910: 169-171; Ivanovskij 1911: 36-59. Two fortresses are mentioned in Karakoyunlu, and three in the surrounding area of Lake Bulakbaşı. For this reason, Karakoyunlu and Bulakbaşı fortresses was frequently recorded as Taşburun, and as Tzolakert, Solagert, Zolakert and Çölegert in other versions. Taşburun is connected to Karakoyunlu district today, but before it was the opposite, Karakoyunlu was connected to Taşburun. Fortress at Karakoyunlu II is also named as

Taşburun No II³

“With the might of the god Haldi, Minua established this place, the land of Irkua of Minua
(). He built a Haldi gate and a fortress in a perfect style.

Minua said: I established ... I built ...”

Taşburun No III⁴

“Minua, son of Ishpuni, established this building in a perfect style, and built a fortress to
the god Haldi in a perfect style. He named (this place) as ‘Minuahinili’. Minua, son of Ishpui-
ni, the mighty king, is the hero of the City of Tushpa, and the king of the Biainili land, with
the greatness of the god Haldi.”

Fortress

The Urartian Fortress at Ömerağa-Gölyüzü is located in the Bozkurt settlement complex on the southern slope of Mt Ağrı (Doğubayazıt plain), (Özfirat 2016; 2017a; 2017b; In press), (Figs. 1-4). The sites of Bozkurt settlement complex located around small lakes Saz and Şeyhli at the edge of the plain on the slope of Mt Ağrı, since the plain is swampy and full of bulrushes of lakes. Bozkurt settlement complex with its uninterrupted occupation from the Late Chalcolithic to the Urartian Kingdom, includes more than one site in the Doğubayazıt plain (Figs. 1-2): Sağlıksuyu mound (Late Chalcolithic LC-EIA); Dertek Kurgan Cemetery; Hasanbey-Bardaklı Fortress and Cemetery (EIA II); Bozkurt-Mele-cami mound (LC-EBA-Kura-Araxes), Cemeteries (MBA-EIA) and Fortresses (EIA I and Urartu); Ömerağa-Gölyüzü Fortress (Urartu). Urartian settlement at Bozkurt complex contains a central fortress (Ömerağa-Gölyüzü) and an outpost - road station (Bozkurt Fortress 2), (Özfirat 2016).

Mağaralar Mevkii due to Urartian Rock-cut tomb there, so we used this name in our first reports. In the same way, Bulakbaşı village is used as Başbulak.

The conquest of Eriqua is mentioned in the inscription No. I found in the fortresses at Karakoyunlu-Taşburun (Fig. 1). Nikol'skij 1896: No I, 16, 22-27, Tafel III-IV; Vorderasiatisches Museum, Berlin, the rock-cut inscription at the point where the Karakoyunlu fortresses connect with the plain. According to the Nikol'skij photographs, this inscription is on the foot of the fortress what we call Karakoyunlu III and on the rocks overlooking the valley. The findspot of this inscription is recorded as Solagert fortress in Payne 2006: 5.1.3; Tsovakert-Taşburun (İğdır) in Salvini 2008 (CTU): A5-1.

³ Nikol'skij 1896: No II, 17-18, 28-29, Tafel V; *History Museum of Armenia*, Yerevan, this inscription is on a stone block, found at the home of a hard ware store owner in Taşburun town. The exact findspot is unknown, the villagers stated that they found this inscription from the medieval city on the plain east of the lake near the Urartian fortresses at Bulakbaşı on the slopes of Mt Ağrı and shores of Lake Bulakbaşı (Fig. 1). Although Ivanovsky made extensive excavations here in 1893-1894, he did not find any evidence of earlier periods. The findspot of this inscription is recorded as Solakert Fortress (Eçmiazin) in Payne 2006: 5.3.12; Tsovakert-Taşburun and Mağaralar Mevkii (İğdır) in Salvini 2008 (CTU): A5-27.

⁴ Nikol'skij 1896: 16-17, 29-30, No III, this inscription couldn't be found. Nikol'skij studied this inscription from a photograph found in Archbishop Mesrop in Taşburun town. The findspot of this inscription is recorded as Başbulak in Payne 2006: 5.3.13; Başbulak-Bulakbaşı (Taşburun, İğdır) in Salvini 2008 (CTU): A5-26.

Fig. 4: Ömerağa-Gölyüzü Fortress

Fig. 5: View from east: Citadel, Eastern terrace buildings and Lake-Dam

The Urartian fortress at Ömerağa-Gölyüzü is situated on a hill of the Mt Ağrı stretching towards the southeastern edge of the Doğubayazıt plain (Figs. 1-5). The Sarısu river which is spring from lake Şeyhli flows parallel to the Iranian road in front of it and, a small lake lies to the east of it (Figs. 3, 5; 8-9, 12). There are remains of a dam on the southwestern end of lake in the direction of the plain and the Sarısu river.

The citadel plan of fortress is rectangular, with 73 m length and 40 m width. The walls were built with semi-ashler stones, had a thickness of 2.60 m which were regularly buttressed (Figs. 3, 11-13). There are traces of architecture inside, possibly, a temple located at the highest point of northern end. The northern part of the citadel is higher and looks like a separate unit. The remains of two rooms surrounding the courtyard likely composed a complex for those associated with the temple, although the limited data. The room with a square plan (5.20 x 4.20 m) on the eastern end can be thought as a cella? due to its special entrance and plan (Fig. 12). Citadel has 2.30 m wide gate with stepped on the southern side (Fig. 3, 6, 10, 12), two ramparts extends along the western and eastern slopes of the hill towards the gate from the main road on the plain (Figs. 3-9). Some architectural remains or graves lies on the western slope of the citadel and below the rampart, but they

Fig. 6: View from west: Citadel and Western ramp

are not clear due to the late remains of a *yayla* on it (Fig. 7). North of the eastern rampart, large square and rectangular structures lie on the eastern terrace of the citadel overlooking to lake (Fig. 3, 9).

The fortress has classical and luxurious (Palace or Biainili ware) Urartian ware (Figs. 14-15) except for a plenty of red-brown, black and buff wares which is uncommon for the region. As a whole, MIA pottery of eastern Anatolia shows local character, classical Urartian pottery was found only in the administrative or major sites outside of the central part of the kingdom (Lake Van basin). In the same way, Minuahinili (Karakoyunlu Fortress II), Melekli-Kültepe, Bozkurt Fortress II and Ömerağa have classical Urartian pottery in the Mt Ağrı region.

Conclusion

The political developments of the area to the north of Mt. Ağrı (İğdır plain-south of the Araxes valley) are partially known from the inscriptions of King Minua which mentioned EIA kingdom of Eriqua and Minuahinili, but the situation of the south of Mt. Ağrı (Doğubayazıt plain) during the EIA-MIA is not clear due to lack of written sources. Our investigations indicated that the plain and the surrounding mountainous area was densely inhabited during both periods as in the whole region. However, its archaeological evidence is not supported by epigraphic sources. The southern slope of Mt Ağrı must have retained its importance by the pre-Urartians and Urartians. It can be suggest that the fortresses at Bozkurt settlement complex respectively the central cities of the kingdom of Eriqua and Minuahinili in the southern slope of mountain (Doğubayazıt plain). As a consequence of

Fig. 7: Western ramp and Doğubayazıt plain

Fig. 8: Eastern ramp, Dam, Doğubayazıt plain, Sarisu river and northwestern Iran road

its location, extension, long-term inhabitation (LC-MIA), presence of large cemeteries of the MBA-LBA-EIA, as well as of its large fortresses (LBA-EIA-MIA), settlement complex at Bozkurt seems to occupy a central position on the southern slope of Mt Ağrı. Ömerağa-Gölyüzü, the primary Urartian fortress in the plain, is a part of Bozkurt settlement. The importance of the region for the Urartian Kingdom can be understand when its location between highland and lowland, on the mountain passes and on the main routes leading to the cities in southern Caucasus and northwestern Iran from the central area of the kingdom, as well as providing access to the Upper Euphrates valley via Murat River valley to the west and to the basin of lake Van in the south (Figs 1-2).

Provincial or administrative centers of Urartu were usually built near former local capitals or pre-Urartian fortresses continued into the Urartian period with some changes, as in

Fig. 9: Eastern terrace buildings and Lake-Dam

Gavar-Khaldi, Tsovinar-Teishebaini, Tsovak, Lchashen, Arghuyti Dash, Horom, Aramus, Seqindel (Libluini) and Shisheh (Biscione 2002; 2003; Hmayakyan 2002; Khanzaq et al 2001; Kleiss - Kroll 1980; Kohl - Kroll 1999). One such center was Minuahinili (Karakoyunlu Fortress II), the new fortress founded by King Minua nearby it when he captured the royal city of Luhiuni (Melekli-Kasımtığı), the capital of the Kingdom of Erikua which are located neighbouring settlement complexes at Melekli and Karakoyunlu on the northern slope of Mt Ağrı. The Urartian fortress at Ömerağa-Gölyüzü next to the LBA-EIA fortresses at Bozkurt is comparable to Melekli and Karakoyunlu. It dominates its surroundings, existence of the classical Urartian pottery, its architecture and location relative to the other sites suggests that fortress at Ömerağa-Gölyüzü was the primary administrative center in the Doğubayazıt plain-southern slope of Mt Ağrı connected with Minuahinili. The area was also controlled an outpost-route station at Bozkurt (Fortress 2) which is located on a very high hill dominating the plain, c. 4 km to the north of Ömerağa-Gölyüzü fortress (Figs. 1-2). Both fortresses must have been built during the establishment of the Minuahinili. It is difficult to make dating since we haven't done any excavation. But, the presence of some early pottery at Ömerağa-Gölyüzü, its architectural features and its location suggests that the fortress built during the first campaigns.

Urartians settled to the region of Mt Ağrı - south bank of the Araxes river with the earliest campaigns by Minua. The Bozkurt settlement complex must also be considered in this frame. In addition to the fortress-city of Minuahinili (Karakoyunlu), King Minua established the Bulakbaşı fortress 2 or 4 on the northern slope which was located at a closer point further east to Araxes valley according to inscriptions. Construction of the new province must have been supported other sites, it seems that, Mt Ağrı western pass

Fig. 10: Northern wall of citadel and gate

Fig. 11: Eastern wall of citadel, Sarısu river, Doğubayazıt Iran road

was controlled from both sides by the Melekli and Bozkurt outposts-route stations and the central fortress at Ömerağa-Gölyüzü on the southern slope which was located at a closer point further east to northwestern Iran such as Bulakbaşı in the north (Figs. 1-2, 11). The fortress at Ömerağa-Gölyüzü has a special location in terms of the location on the main road to the capital of kingdom (Tushpa) and Urmia Lake where the earliest provinces of the kingdom are existed. Fortresses at Gavur Kale and Verahram in the Araxes valley to the north, Livar to the northeast, Rusai URUTUR (Bastam) to the north, Qale İsmail Agha, Haftavan III to the west of Lake Urmia, Mesta (Hasanlu IIIB) and Qalatgah to its south are the important Urartian settlements, among many others (Biscione 2012; Kroll 2011, 2012; Salvini 2006). Northwestern Iran was among the leading areas where the kingdom undertook intensive constructions. The first Urartian fortresses in Lake Urmia region

Cella ? and northern part of citadel

Eastern wall of citadel

Eastern Terrace buildings, Lake-Dam, Sarısu river, Doğubayazıt plain and northwestern Iran road.

Fig. 12

Fig. 13: *Western wall of citadel*

were set up at the beginning of kingdom. In spite of existence in the northwestern Iran since the reign of King Ishpuini, the Urartians did not occupy north of the Araxes river until the reign of King Argishti I (785/80-756 BC). With the foundation of the Minuahinili, Urartian kingdom became the sole political authority on the south of the Araxes river and Mt Ağrı region, and was dominated the gateway to the southern Caucasia and northwestern Iran and also rather fertile Iğdır plain. It seems that, thus, the infrastructure for the future campaigns of southern Caucasia and northwestern Iran was completed.

Acknowledgements

Excavation in the Bozkurt (2007-2013) and Survey of Mt Ağrı (2002-2011) were carried out by the author. We would like here to thank warmly the Turkish Ministry of Culture and Tourism, General Directorate for Monuments and Museums for giving permission and support to work Mt Ağrı Survey and Bozkurt Excavation. Project is also supported by Governor of Ağrı, TÜBİTAK (The Scientific and Technical Research Council of Turkey (SBB-105K063), University of Yüziüncü Yıl-Van (2002-FED-093), University of Mustafa Kemal (1003Mo113/45, 1101Mo115/158, 1201Mo102/258, 10240) and the Turkish Historical Society. Our special thanks goes to Prof. Dr. Veli Sevin for his kind help.

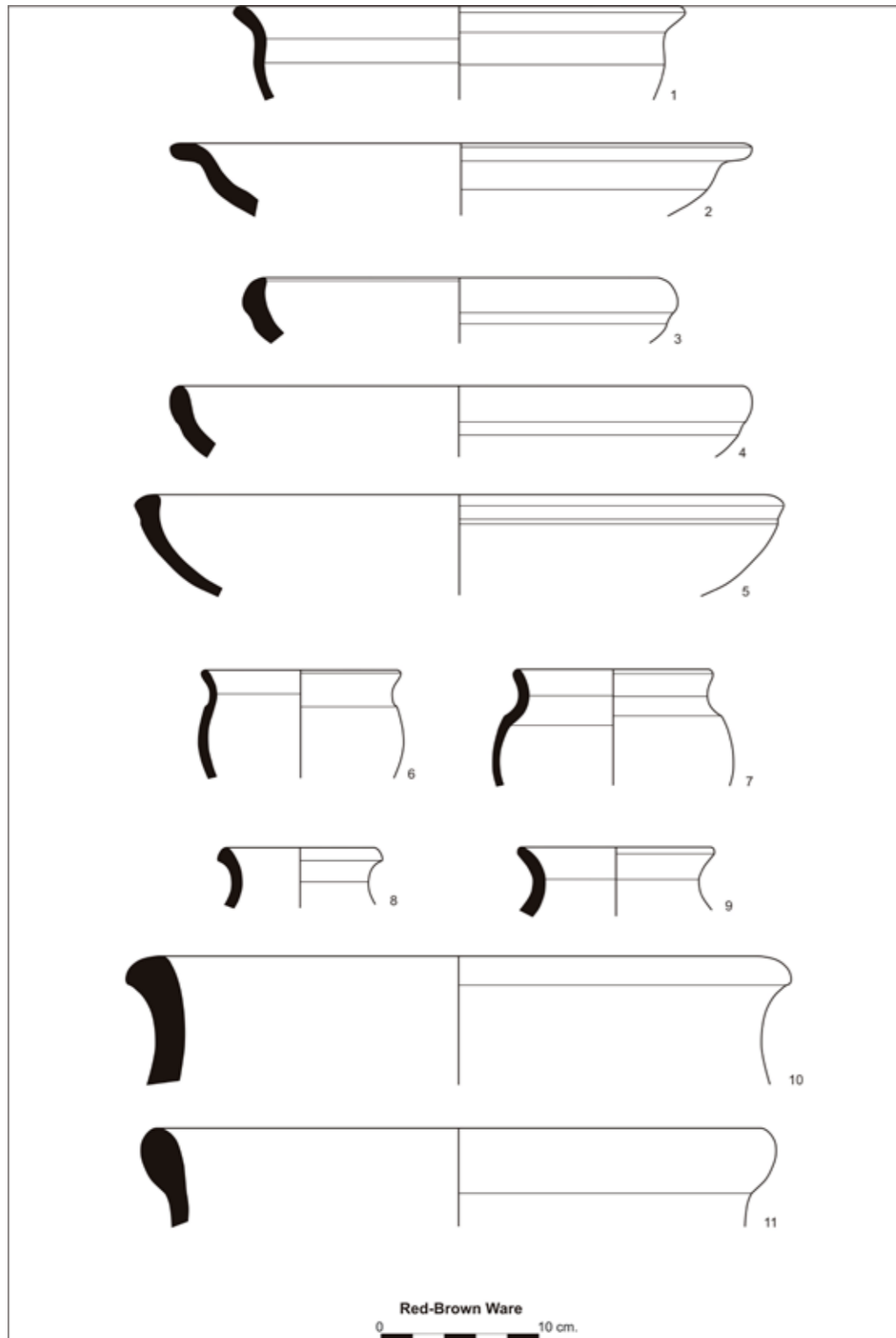

Fig. 14: Urartian pottery of Ömerağa-Gölyüzü Fortress

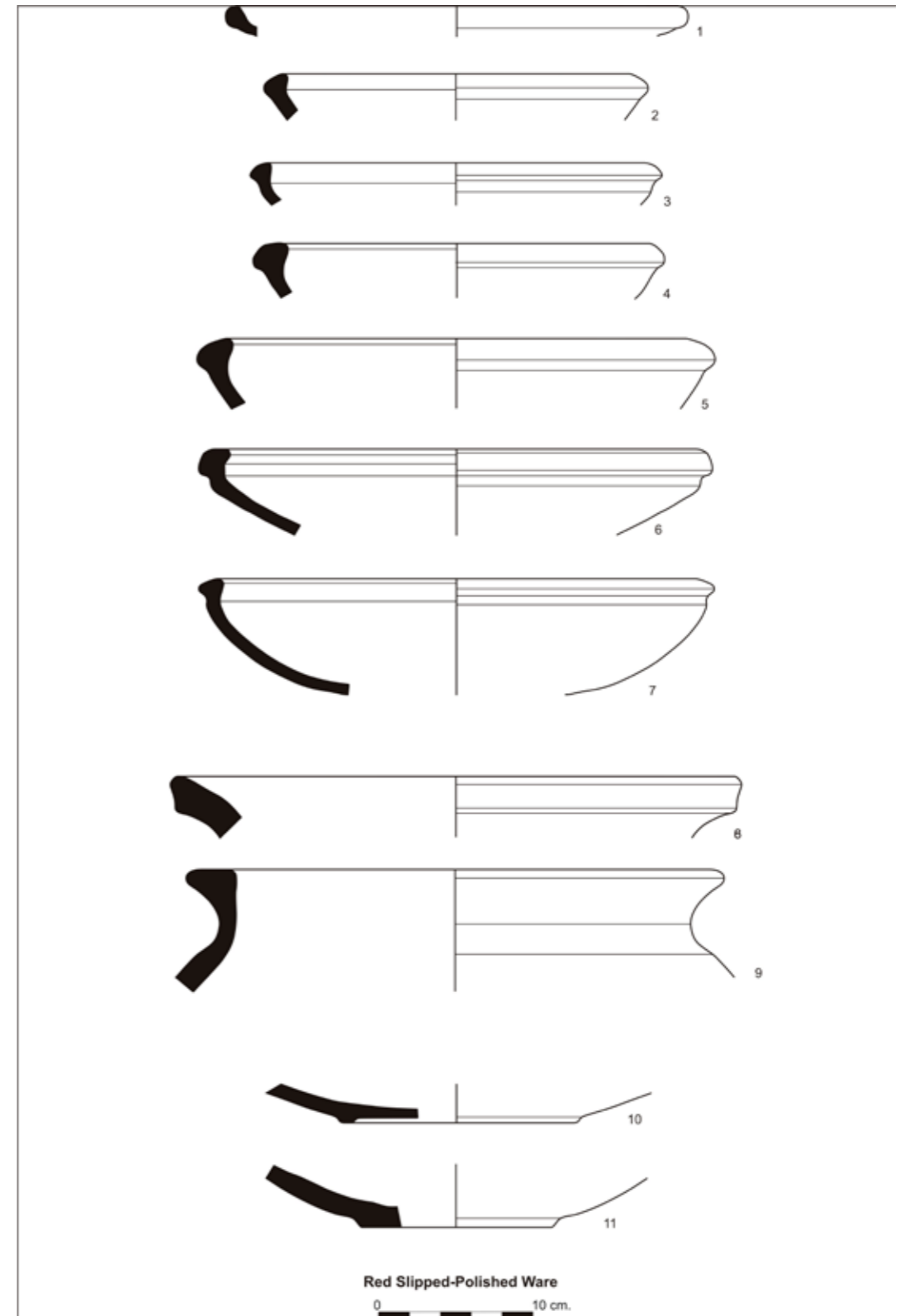

Fig. 15: Urartian pottery of Ömerağa-Gölyüzü Fortress

Bibliography**Baxşeliyev, V., 2002**

Naxçıvanın Erken Demir Dövrü Medeniyyəti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzi, Baku.

Bakhshaliyev, V. – C. Marro, 2009

The Archaeology of Nakhichevan: Ten Years of New Discoveries, Ege Yayınları, İstanbul.

Badalyan, R. S. – P. S. Avetisyan, 2007

Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I: Mt Aragats and its Surrounding Region, Archaeopress (BAR International Series 1697), Oxford.

Biscione, R., 2002

“The Iron Age settlement pattern: pre-Urartian and Urartian periods”, R. Biscione - S. Hmayakyan - N. Parmegiani (eds.), *The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin I: The Southern Shores*, CNR Istituto di Studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente (Documante Asiana VII), Rome: 351–370.

Biscione, R., 2003

“Pre-Urartian and Urartian settlement patterns in the Caucasus, two case studies: The Urmia Plain, Iran, and the Sevan Basin, Armenia”, A. T. Smith - K. S. Rubinson (eds.), *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, University of California (Cotsen Institute of Archaeology 47), Los Angeles: 167–184.

Biscione, R., 2012

“Urartian Fortifications in Iran: an attempt a hierarchical classification”, S. Kroll - C. Gruber - U. Helweg - M. Roaf - P. Zimansky (eds.), *Bianili-Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich (Munich, 12-14 October 2007)*, Peeters Press (*Acta Iranica* 51), Leuven: 77–88.

Hammer, E., 2012

“Highland fortress-polities and their settlement systems in the South Caucasus”, *Antiquity* 88 (341): 757-774.

Hmayakyan, S., 2002

“The Urartians on the Southern Coast of the Lake Sevan”, in R. Biscione, S. Hmayakyan and N. Parmegiani (eds.), *The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin I: The Southern Shores*, 277–300, Rome: CNR Istituto di Studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente, *Documante Asiana* VII.

Ivanovskij, A. A., 1911

Po Zakavkaz’ya: Arxeologitceskiya Nablyudeniya i İssledovaniya 1893, 1894 i 1896 gg., Materialy po Arkheologii Kavkaza VI, Sobrannye Zkipeditsiyami İmperatorskago Moskovskago Arxeologitskago Obçestva, Snaryazennymi na vysotçaysye Darovannya Sredstva, Moskva.

Kerimov, V., 2003

Oboronitel’nye sooruzheniya Azerbaidžana drevnego perioda (III-I tys. do n.ē), Akademija Nauk Azerbaidžanskoy SSR, Baku.

Khanzadyan, E. V. - K. A. Mkirtçıyan - E. S. Parsamyan, 1973

Metsamor: İssledovanie po dannim raskopok 1965-1966 gg., Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, Erevan.

Khanzadyan, E. V., 1979

Elar-Darani, Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, Erevan.

Kleiss, W. - S. Kroll, 1980

“Die Burgen von Libliuni (Seqindel)”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 13: 21–61.

Kohl, P. L. - S. Kroll, 1999

“Notes on the Fall of Horom”, *Iranica Antiqua* 34: 243-259.

Kroll, S., 2005

“The Southern Urmia Basin in the Early Iron Age”, *Iranica Antiqua* 40: 65–85.

Kroll, S., 2011

“Urartian Cities in İnan/İnan’daki Urartu Şehirleri”, K. Köroğlu - E. Konyar (eds.), *Urartu: Doğu’da Değişim / Urartu: Transformation in the East*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 150-169.

Kroll, S., 2012

“Ermenistan ve İnan’daki Urartu”, *Aktüel Arkeoloji* 30: 140–147.

Lehmann-Haupt, F. C., 1910

Armenien Eins und Jetzt I: vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta, Berlin: B. Behr’s Verlag.

Narimanishvili, G., 2012

“Archaeological investigations in Trialeti”, P. Avetisyan - A. Bobokhyan (eds.), *Archaeology of Armenia in Regional Context: Proceedings of the International Conference dedicated to the 50th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography Held on September 1-17, 2009 in Yerevan*, Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA, Yerevan: 88–105.

Nikol’skij, M. V., 1896

Klinoobraznye nadpisi Zakavkaz’ja, Tipografija i Slovolitnja Ottona Osipoviça Gerbeka (= *Materialy po Arxeologii Kavkaza V, Sobrannye ekspeditsiyami Imperatorskago Moskovskago Arxeologičeskago Obçestva, snarjažennymi na Vysotçajše darovannyja sredstva*), Moscow.

Özfirat, A., 2005

“Doğu Anadolu’da Yerel Bir Krallık: Erikua”, *ArkeoAtlas* 4: 79.

Özfirat, A., 2016

“The Late Bronze-Early Iron Age-Urartu Complex at Bozkurt on the Southern Slope of Mt. Ağrı”, E. Rova - M. Tonussi (eds.), *At the Northern Frontier of Near Eastern Archaeology: Recent Research on Caucasia and Anatolia in the Bronze Age – Proceedings of the international Humboldt-Kolleg* (Venice, 9th-12th January 2013), Subartu XXXVIII, Brepols Publishers (Subartu XXXVIII), Turnhout: 299-310.

Özfirat, A., 2017a

“Melekli-Kültepe (İğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı’nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti - Melekli-Kültepe (İğdır) Mound, Urartian Fortress and Columbarium in Minuahinili (Karakoyunlu) on the northern slope of Mt Ağrı”, *OLBA XXV* (The Journal of Research Center for Cilician Archaeology): 161-182.

Özfirat, A., 2017b

“Eriqua and Minuahinili: An Early Iron Age-Nairi Kingdom and the Urartian Province on the Northern Slope of Mt Ağrı (Settlement Complexes at Melekli and Karakoyunlu)”, *TUBA-AR* (Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology) 21: 63-92.

Özfirat, A.,

In press “The Urartian Kingdom in the Mt Ağrı”, *Proceedings of 20th Symposium on Mediterranean Archaeology (SOMA)*, (Saint Petersburg, 12-14 May 2016).

Payne, M., 2006

Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Reinhold, S., 2016

“Late Bronze Age Architecture in Caucasia and Beyond”, E. Rova - M. Tonussi (eds.), *At the Northern Frontier of Near Eastern Archaeology: Recent Research on Caucasia and Anatolia in the Bronze Age – Proceedings of the international Humboldt-Kolleg* (Venice 9th- January 12th, 2013), Brepols Publishers (Subartu XXXVIII), Turnhout: 337-368.

Rasuloglu, T., 1993

Ciklopičeskie sooruzenija na territorii Azerbadžana, Akademija nauk Azerbaidžanskoi SSR, Baku.
Ristvet, L. - V. Bakhshaliyev, V. - H. Gopnik, H. – S. Ashurov, 2013
“The origins of political complexity in Naxçıvan – Excavations and survey at Oğlanqala 2008-2010”, A. Mehnert - G. Mehnert - S. Reinhold (eds.), *Proceedings of the Symposium on Austausch und Kulturkontakt im Südkaukasus und Seinen Angrenzenden Regionen Spätbronze-Früheisenzeit* (Wittenberg, 21-24 October 2010), Beier & Beran Verlag, Martin-Luther Universtät Halle-Wittenberg, Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 22, Langenweißbach 2013: 281-290.

Salvini, M., 2006

Urartu Tarihi ve Kültürü (Turkish translation of Salvini, M. 1995, *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Translated by B. Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Salvini, M., 2008

Corpus dei Testi Urartei, I-III, CNR-Istituto di Studi Sulle Civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente (*Documenta Asiana* VIII.1-3), Rome.

Sevin, V., 2005

“Urartu Krallığı”, N. Karul (ed.), *Kralların Coğrafyası: Doğu’nun Demir Çağı*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık (*ArkeoAtlas* 4), İstanbul: 62–123.

Shanshashvili, N. – G. Narimanishvili, 2013

“Late Bronze/Early Iron Age Sites in Trialeti – External relations and cultural contacts”, A. Mehnert - G. Mehnert - S. Reinhold (eds.), *Proceedings of the Symposium on Austausch und Kulturkontakt im Südkaukasus und Seinen Angrenzenden Regionen Spätbronze-Früheisenzeit*, Wittenberg 21-24 October 2010, Beier&Beran Verlag (= *Martin-Luther Universtät Halle-Wittenberg, Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes* 22), Langenweißbach: 175–194.

Smith, A. T., 1999

“Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics”, *American Journal of Archaeology* 103: 45–71.

Smith, A. T., 2003

The Political Landscape. Constellations of Authority in Early Complex Polities, University of California Press, Los Angeles and London, Berkeley.

Smith, A. T., 2012

“The Prehistory of an Urartian Landscape”, S. Kroll - C. Gruber - U. Helwig - M. Roaf - P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich, 12-14 October 2007*: 39–52. Leuven: Peeters Press (= *Acta Iranica* 51).

Smith, A. T. - R. Badalyan – P. Avetisyan, 2009

The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, Vol. 1: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago (= *Oriental Institute Publications* 134).

Tuşpa Sitadeli'nden Yeni Bir Kaya Mezarı: BG 90¹

Erkan KONYAR²-Bülent GENÇ³-Armağan TAN⁴

Keywords: Urartian, Tushpa, Van Fortress, Rock-cut tomb, Dromos

Important examples of Urartian royal tombs are located along the southern slopes of the rocky terrain of the Van Fortress. The rocky surfaces of these tombs are smoothed to form monumental façades. These multi-roomed rock-cut tombs thus attain a monumental appearance with their entrances and façades. However, a new rock-cut tomb that is different from the multi-roomed rock-cut tombs has been unearthed at Van Fortress in 2016. This rock tomb consists of an antechamber in the form of a dromos and a main room behind it, and is also located on the southern slopes of the rocky terrain. Unlike the multi-roomed rock-cut tombs, it was prepared by carving the rocky ground. It is planned as an underground tomb, the main room of which is accessed through a door, and thus appears to be a precedent of the multi-roomed tombs with monumental entrances and doors on the citadel. This tomb type, examples of which are known to have been constructed under the ground at sites such as Karagündüz and Altıntepe in the Lake Van basin, is notably more royally designed at Van Fortress. It provides new ideas about the development of royal tomb-cut tradition in particular.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Tuşpa, Van Sitadeli, Kaya Mezarı, Dromos

Urartu kralı mezar geleneğinin önemli örnekleri Van Kalesi kayalığının güney yamaçları boyunca yer almaktadır. Bu kaya mezarlarında kayalık yüzeyin düzeltilmesiyle birer anıtsal cephe oluşturulmuştur. Böylece çok odalı olarak planlanan mezarlar kapı girişi ve cephe ile birlikte anıtsal bir görünüme kavuşmuşlardır. Ancak Van Kalesi'nde bilinen çok odalı kaya mezarlarından farklı olarak 2016 yılında yeni bir kaya mezarı ortaya çıkarılmıştır. Dromos biçimli bir ön oda ve arkadaki ana odadan oluşan bu kaya mezarı yine kayalığın güney yamaçlarında yer almaktadır. Çok odalı kaya mezarlarından farklı olarak bu mezar kayalık zemin oyularak tasarlanmıştır. Yer altına planlanan ve bir kapı ile ana odaya geçilen söz konusu mezar bu açıdan sitadeldeki anıtsal cepheli bir giriş ve kapıya sahip çok odalı mezarlara geçiş aşamasının öncülü gibi durmaktadır.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 13.08.2018 Kabul Tarihi: 04.11.2018

² Erkan KONYAR, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, TR 34134, İSTANBUL; ekonyar@gmail.com, Orcid No:0000-0002-1256-5960

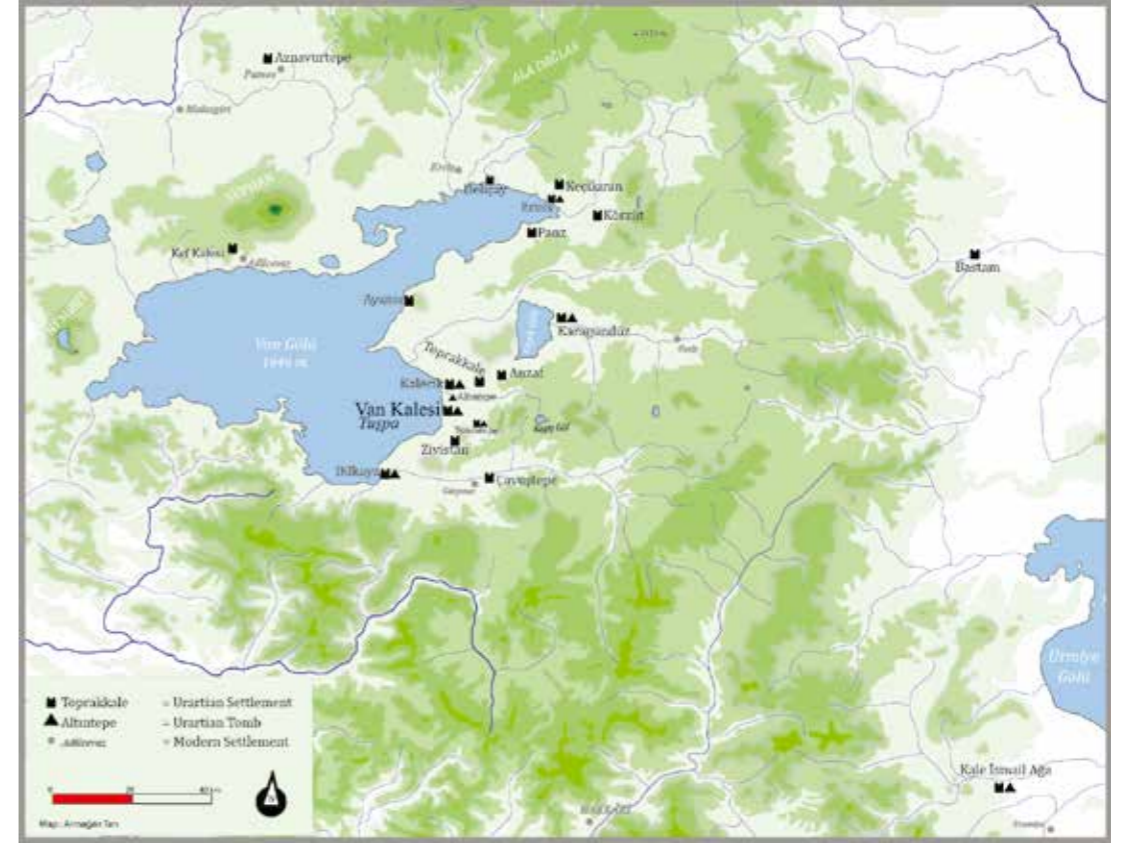
³ Bülent GENÇ, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Artuklu-MARDİN; bulendgenc@hotmail.com, Orcid No:0000-0001-9328-1339

⁴ Armağan TAN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, TR34134, İSTANBUL; armagantan@gmail.com, Orcid No:0000-0003-1598-5706

Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa ile özdeşleşen Van Kalesi krallığın önemli yapı ve anıtsal birimlerine ev sahipliği yapmaktadır. Bu yapı gruplarının önemli bir bölümünü bu çalışmanın da konusunu kapsayan kaya mezarları oluşturmaktadır (Harita 1). Tuşpa Sitadeli'nde yer alan ve Urartu dönemine tarihlenen krali kaya mezarları genellikle sitadelin bulunduğu kayalığın güney tarafına işlenmiş ve çok odalı olarak planlanmışlardır. Bu kaya mezarlarından Horhor/I. Argiştı, Neft Kuyu ve Doğu Odaları'nda olduğu gibi bazıları anıtsal bir cepheye de sahiptirler (Piotrovsky 1966: 302-303; Köroğlu 2008: 23-28; Konyar 2011: 206-216; Genç 2015: 266-284). Bu mezar odalarına ana kayaya işlenmiş merdivenlerle inilmektedir ve mezarların ön tarafında da ana kayaya düzleştirilerek oluşturulmuş platformlar bulunmaktadır. Cephe anlayışı ve çok odalı düzenlenmeleri açısından sitadeldeki krali mezarlar anıtsal boyuttadır. Halk mezarları olarak tanımlanan ve sitadel dışındaki alanlarda veya kırsal alanlarda yer alan mezarlar bazen ana toprağa açılmış çukurluklar içinde taş örgü, bazen ise yumuşak tüf kayalara açılmış tek ya da çok odalı örnekler Urartu'ya özgü oldukça yaygın olan bir diğer mezar tipidir. Özellikle taş örgülü yan duvarların ve üst örtüsünün bindirme tekniğinde inşa edildiği kuyu biçimli dromosa sahip mezarlar Urartu coğrafyasına yayılmış en tipik mezarlardandır. Birden fazla gömünün yapıldığı bu mezarların kimi bilim insanlarınca Urartu'nun en erken mezar tipolojisini ve gömü anlayışını yansıttığı öne sürülür. Kimi tartışmalar olmakla birlikte Ernis Nekropolü'ndeki örnekler bu grupta değerlendirilir. Buna karşın Yoncatepe, Karagündüz, Dilkaya gibi nekropollerde bulunan örnekler özellikle buluntu kontekstleri açısından Urartu dönemini yansıtmaktadır.

Bu makalede Van Kalesi Kazılarında 2016 yılında yeni ortaya çıkarılan, Urartu krali mezarları içerisinde farklı bir anlayışı yansıtan ve ana kayaya oyularak yer altına işlenen BG 90 kaya mezarı konum ve plan özellikleriyle ele alınacaktır. BG 90 kaya mezarının Urartu mezar tipolojisindeki yeri ve önemi, sitadeldeki krali diğer mezarlarla benzerlik ve farklılıkları tartışılarak dönemi saptanmaya çalışılacaktır. Özellikle yukarıda da bahsettiğimiz gibi Urartu Halk Mezarları ile planlama açısından benzerlikleri ele alınarak BG 90 kaya mezarının sitadeldeki durumu ve krali mezar geleneğinin gelişimi anlaşılabilir çalışılacaktır.

Van Kalesi Doğu Hendeği'nin yaklaşık 40 m doğusunda, niş içerisinde stel yuvası ve Assurca yazıtın bulunduğu alanın ise 35 m güneyinde yer alan BG 90 kaya mezarı Van Kalesi'nde arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan ilk kaya mezarıdır (Fig. 1). Yer altına işlenmesi ve planlan özellikleri açısından Urartu Halk Mezarları olarak tanımlanan mezar tipleri ile aynı anlayışta (Fig. 2). Önünde kuyu biçimli ana kayaya oyulmuş 2,28 x 2,15 m ölçülerinde ve 2,5 m derinliğinde bir dromos yer alır. Dromostan 1,60 x 1,30 m ölçülerinde ve 32 cm derinliğinde bir çerçeve içinde 1,08 x 0,76 m ölçülerindeki kapı açıklığından ana odaya geçilir. Dikdörtgen planlı mezar odası 5,80 x 3,15 m ölçülerinde ve yer yer 2,60-2,80 m derinliğindedir (Fig. 3). Mezar odasının güney, doğu ve kuzey duvarının bir kısmına kadar uzanan mezar tabanından 1,00 m yükseklikte, 50 cm derinliğinde ve 40 cm yüksekliğinde bir niş uzanır (Fig. 4). Nişin üst kısmı yaklaşık 70 cm içe doğru eğim yaparak yükselir (Fig.

Harita 1: Urartu yerleşimleri ve oda mezarları

5). Nişten sonra yüzeye veya tavan kısmına doğru yan duvarlar yaklaşık 80 cm düz uzanır. Böylelikle ana odanın derinliği bazı alanlarda 2,80 m'ye kadar ulaşmaktadır.

Mezar odasının konumu ve yapısal özellikleri ile farklı bir anlayışın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada Urartu mezar tipolojisi ve kronolojisi içinde nereye oturulacağı da tartışmalıdır. Mezarın özgün buluntu durumunu kaybetmesi daha çok tipolojik ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak bir değerlendirme yapabilmeyi olanaklı kılmaktadır. Bunun yanı sıra mezarın kuzeyinde yer alan ve günümüze oldukça tahrip olmuş bir biçimde kalan Assurca yazıtlı niş (CTU A 1-2) ile ilişkisi ve aynı alanda bulunmaları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Öncelikle mezar odasının boyutları yer altı oda mezarları ile kıyaslandığında farklılaşır. Karagündüz (Sevin – Kavaklı 1996a: 1-12; Sevin – Kavaklı 1996b: 13-21), Yoncatepe (Belli – Konyar 2001: 184-200) gibi taş örgü mezarlarda ve Altıntepe (Sevin 2012: 107-134), Kalecik (Çavuşoğlu, *et al.* 2009: 269-276; Çavuşoğlu – Biber 2012: 329-335) gibi yer altı oyma mezarlarda bu büyüklükte mezarlara rastlanmaz. Bu mezarların yükseklikler 2,50 ile 1,00 m, uzunlukları 6,50 m ile 1,50 m, genişlikleri ise 1,80-2,50 arasında değişmektedir. BG 90 kaya mezarı ise 9 metreyi geçen boyutu ile sert yapıya sahip kalker

kayalığa işlenmiş ve yer altına açılmıştır. Özellikle planlama açısından dromos ve arkadaki ana odadan oluşan BG 90 kaya mezarı Karagündüz örnekleriyle bazı paralellikler göstermektedir (Sevin – Kavaklı 1996b: 14-21, Fig. 2, 4, 5, 7).

Dromos biçimli ön odadan açılan bir kapı ile ana odaya çerçevesel bir kapıdan tek basamakla ulaşılmaktadır (Fig. 5-6). Kapının bir diğer özelliği ise dromos tarafında bulunan bir mil yuvasına sahip olması ve dolayısıyla tek kanatlı açılıp kapatılabilen ve olasılıkla ahşap kanatlı bir yapıya sahip olmasıdır (Fig. 7). Sitadel dışındaki Urartu oda mezarlarında dromostan ulaşılan mezar kapısı çoğu örnekte bir sal taşı ile kapatılmıştır. Sitadeldeki bu örnekte ise daha gelişmiş bir giriş sistemi söz konusudur ki Van Kalesi'nde Kurucular, Neft Kuyu ve Doğu Odaları gibi mezarlarda aynı sistem cephesi olan ve daha büyük kapı kanatları için uygulanmıştır.

Mezar odasının güney ve doğu duvarının tamamı ile kuzey duvarının doğu kesimi boyunca devam eden niş (Fig. 4, 5, 8), Van Sitadeli'ndeki Kremasyon Mezarı olarak tanımlanan mezar odasındaki uygulama ile paralellik taşır (Konyar 2011: 216). Kuzey duvarında nişin yarım bırakılması bu alanda ana kayanın oldukça bozuk olması ile açıklanabilir ki bu tür yaklaşımlar da Urartulara özgüdür ve I. Arğişti mezarındaki uygulamayla benzerlik taşır. Kremasyon mezarında söz konusu niş içinde kremasyon kaplarının (urne) veya ölü armağanların konulduğu bilinmektedir. Bu anlamda BG 90 kaya mezarındaki mezar odasının duvarlarını çevreleyen nişin kremasyon kapları ve ölü armağanları için zemin oluşturduğu düşünülebilir. BG 90 kaya mezarı sitadelde bulunan Kremasyon Mezarı ile birlikte değerlendirildiğinde Tuşpa Sitadeli'nde Urartu döneminde farklı gömü geleneklerine hitap eden mezar türlerinin bir arada kullanılmış olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Mezar üst örtüsünün yapısal özellikleri tartışmalıdır. Öncelikle bu türden ana kayaya oyulmuş mezar odalarının üst örtüsü de ana kayanın oyulması ile oluşturulmuştur. Ancak BG 90 kaya mezarı odasının üstünü oluşturabilecek bir ana kaya katmanı yer almaz. Var olan üst örtünün sonradan tahribatına dair bir bulgu da yüzeyden izlenmemekle birlikte parçalanarak mezar odasına dökülmüş irili ufaklı kaya parçaları dikkate değerdir. Bu bölgede ana kayanın zayıf ve parçalanmaya müsait olduğunu da belirtmek gerekir. Yer altı taş örgü mezarlar bindirme tekniğinde, sahte kemer biçiminde veya üzeri yassı ve uzun sal taşlarının konulması ile oluşturulmaktadır. Ancak bu mezarda yaklaşık 3,5 m'lik açıklık bunu pek mümkün kılmaz. Mezar üst/tavan hattı ise düz kesilmiştir ve mezarın doğu sınırları boyunca kayalığın güneyine ulaşan bir drenaj kanalı bulunmaktadır.

BG 90 kaya mezarıyla benzer bir planlamaya sahip bir diğer örnek Kuzeybatı İran'da Kale İsmail Ağa'da bulunmaktadır. Urartu merkezlerinde sitadel içinde dromoslu oda mezarlarına örnek olması açısından Kale İsmail Ağa önemlidir (Kleiss 1976: 28, Abb. 11). Kale İsmail Ağa'da kuyu biçimli dromostan ulaşılan mezar odasının tavanı da ana kaya oyularak oluşturulmuştur. Yer altına işlenmesi ve planlaması gibi özellikleri açısından BG 90 kaya mezarına benzemekle birlikte 3 x 1,80 m ölçülerindeki bu mezarda nişler yer almaz. Bu açıdan da Van Kalesi'ndeki örneklerden ayrılırlar. Sitadel dışındaki mezarlar genellikle

ova düzeyinde ve yerleşme alanı dışına yapılmışlardır. Van bölgesinde kazılmış merkezler olan Karagündüz, Yoncatepe, Ernis (Erzen 1964: 570-572), Dilkaya (Çilingiroğlu 1986: 217-218; Çilingiroğlu 1997: 95-98) örneklerinde bu yer seçim kuralları kimi değişiklikler ile izlenir (Harita 1). Tuşpa nekropolü olarak kabul edilen Van Altın-tepe de yine yer altı oyma mezarlar yerleşme dışında toplu halde yer alırlar (Işık - Genç 2012: 75-76). Son yıllarda kazılan Van Kalecik nekropolü de aynı anlayışla kullanılmıştır. Söz konusu mezarlarda bulunan mezar armağanları varlıklı veya soylu kişilerin gömüldüğü mezarlar olduğunu ayrıca göstermektedir.

Sonuç

Van Sitadeli'nde Doğu Hendeği olarak bilinen bölümde ortaya çıkardığımız ana kayaya işlenerek yer altına açılan bu kaya mezarı sitadelde 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren bilinen kaya mezarlarından farklılıklar göstermektedir. Neft Kuyu, İç Kale, I. Arğişti ve Doğu Odaları çok odalı kaya mezarları olmakla birlikte birer cepheye sahiptirler. Ancak yeni ortaya çıkarılan BG 90 kaya mezarı yer altına yapılmış, dromos biçiminde bir ön oda ve arkadaki ana odadan oluşmaktadır. Bu bağlamda Kale İsmail Ağa örneğiyle benzeşmekle birlikte Van Sitadeli'nde inşa edilen diğer mezarlardan ayrılmakta ve ilk defa sitadelde bu türden planlanmış bir kaya mezarı örneğini oluşturmaktadır. Planlama açısından yeraltına inşa edilen ve halk mezarları olarak bilinen kaya mezarları ve taş örgü mezarlar Urartu coğrafyasında yaygın olarak bilinmektedir. Ancak Urartu krali mezarlarının başkent Tuşpa'da yer alan örnekleri düşünüldüğünde BG 90 kaya mezarının konumu, işçiliği ve plan anlayışı yeni bir yorumu zorunlu kılar.

Urartu kaya mezar geleneği, çeşitli çalışmalarda halk mezarı olarak değerlendirilerek, Erken Demir Çağı'ndan beri kullanıldığı ve Urartu döneminde de kullanılmaya devam edildiği düşünülen yer altı dromoslu oda mezar geleneğine bağlanır (Erzen 1964: 570-571; Sevin – Kavaklı 1996b: 47-48). Bu noktada BG 90 mezarının yer seçimi ve diğer tipolojik özelliklerinden dolayı Urartu'nun krali kaya mezar geleneği ile yer altı oda mezar geleneği arasındaki geçişi temsil ettiği düşünülebilir. Böylece sitadeldaki anıtsal cephe ve girişleriyle çok odalı kaya mezarlarına birden bire geçilmediği ve zaman içerisinde BG 90 mezarındaki gibi kapı girişine sahip yer altı mezar odalarının evrilerek belirli bir gelişim çerçevesinde dönüştüğü öne sürülebilir. Bu noktada Urartu Halk Mezarları olarak tanımlanan yer altı mezarlarından sitadel içinde yer alan ve çarpıcı örneklerinin Urartu başkenti Tuşpa'da bulunduğu anıtsal cepheli çok odalı mezar tiplerine hangi süreçte geçilmiştir sorusu önem kazanmaktadır. Başlangıçta öncüsüz gibi görünen bu anıt mezarların mimari evrimi ve kökeni konusunda kimi örneklemeler ve öneriler getirilmiş olsa da bugün bu ilişkinin anlaşılması için daha somut bir örnek karşımızdadır.

Fig. 1: Kuzeyinde Assurca yazıtlı niş ve doğusunda Doğu Odaları ile birlikte BG 90 Kaya Mezarı'nın konumu

Fig. 2: Dromos ve ana oda ile birlikte mezar odasının üstten görünümü

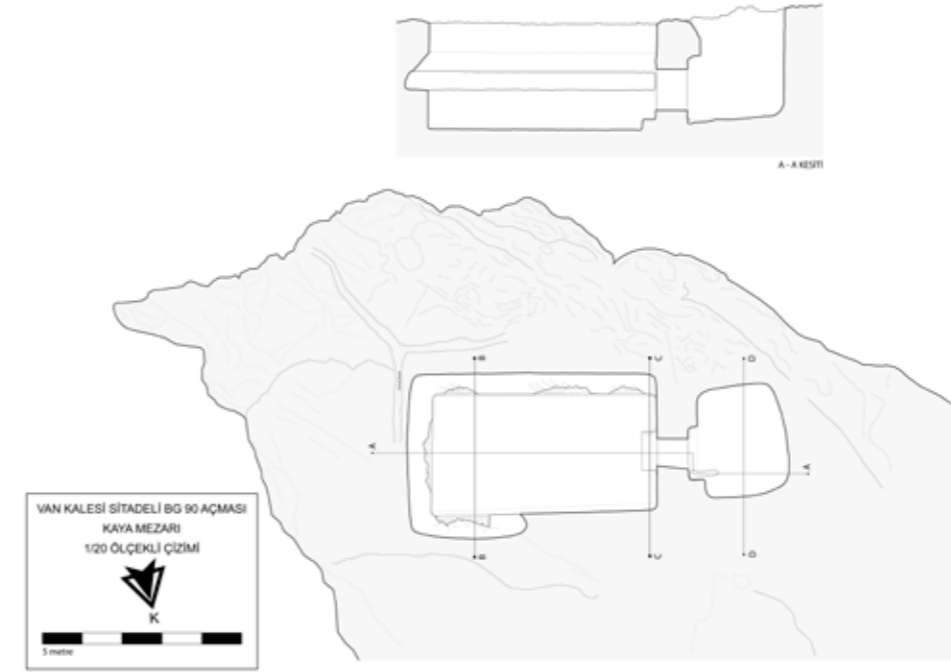

Fig. 3: Planlar

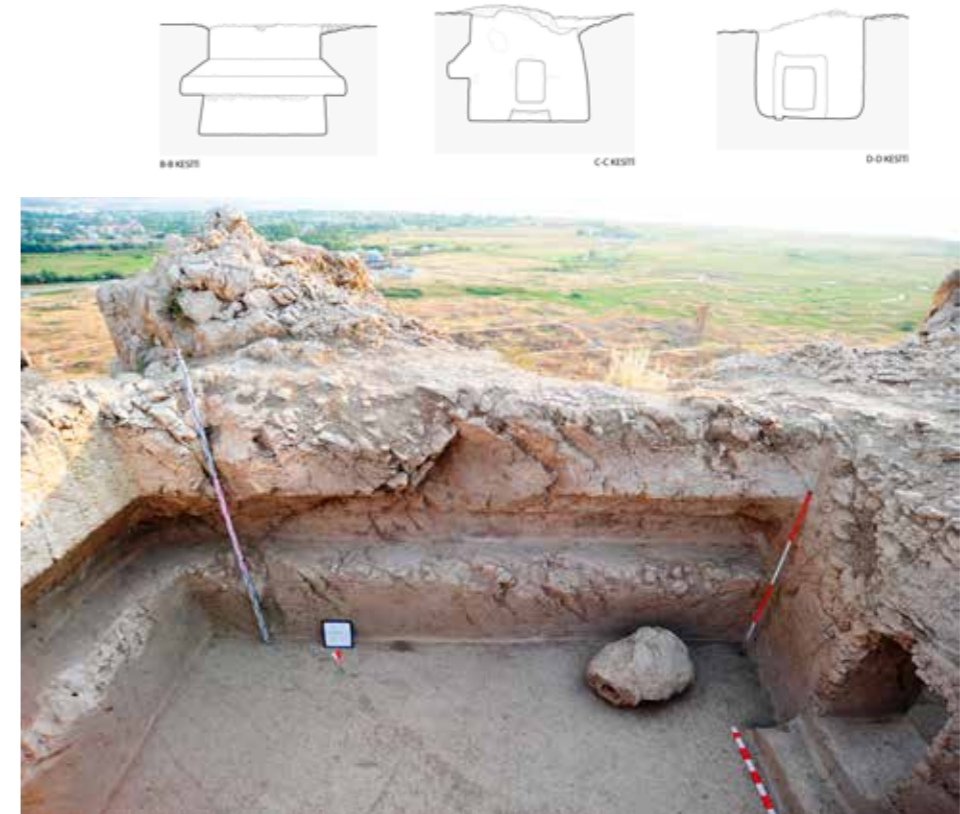

Fig. 4: Ana odanın duvarları boyunca uzanan niş

Fig. 5: Mezar odasının duvarlarını çevreleyen doğu ve güney nişi ile birlikte odanın iç yapısı

Fig. 7: Ana odaya açılan kapı yapısı ve mil yatağı

Fig. 6: Kaya mezarının giriş bölümü ve arka odası

Fig. 8: Ana odanın doğu ve kuzey nişi

Kaynakça

Belli, O. – E. Konyar 2001

“Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis”, *Tel Aviv* 28/2: 169-212.

Çavuşoğlu, R. – H. Biber 2012

“A mysterious archaeological site in the vicinity of the Urartian capital Tuşpa: Van/Kalecik”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44: 329-342.

Çavuşoğlu, R. – H. Biber – F. Başar 2009

“2004-2007 Yılları Van-Kalecik Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 30/1: 269-290.

Çilingiroğlu, A. 1986

“Van - Dilkaya Höyük, 1985”, *Anatolian Studies* 36: 216-218.

Çilingiroğlu, A. 1997

Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir.

Erzen, A. 1964

“Toprakkale, Çavuştepe ve Ünseli (Ernis) Kazıları”, *Belleten* XXVIII/ 111: 568-572.

Genç, B. 2015

“Urartu ve Assur Arasındaki Kültürel İlişkiler ve Urartu'nun Dönüşümünde Assur Etkisi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi *Tarih Anabilim Dalı-Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Işık, K. – B. Genç 2012

“The Location of URU Tuspa and A New Inscribed Column Base Belonging to Ispuini, King of Urartu”, *Aramazd/Armenian Journal of Near Eastern Studies* VII/1: 72-79.

Kleiss, W. 1976

“Urartäische Plätze im Iran (Stand der Forschung Herbst 1975)”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 9: 19-43.

Konyar, E. 2011

“Urartuda Mezar Tipleri ve Gümü Âdetleri/ Tomb Types and Burial Traditions in Urartu”, K. Köroğlu – E. Konyar (eds), *Urartu: Doğu'da Değişim/ Transformation in the East*, İstanbul: 206-231.

Köroğlu, K. 2008

“Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 127: 21-38.

Piotrovsky, B. B. 1966

Il Regno di Van: Urartu, Roma: Roma, Edizioni dell'Ateneo.

Sevin, V. 2012

Van Kalesi: Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı, İstanbul.

Sevin, V. – E. Kavaklı 1996a

“Van/Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü”, *Belleten* 227: 1-20.

Sevin, V. – E. Kavaklı 1996b

Bir Erken Demir Çağı Nekropolü Van/Karagündüz, İstanbul.

A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on *Urišhi-Urišhusi-Ururda* Words in Urartian¹

Kenan IŞIK – Rifat KUVANÇ²

Keywords: Urartian, Minua, bronze, horse trappings, collar, urišhi-urišhusi-ururda.

In the first part of this article, a horse's collar with cuneiform inscription from the Adana Museum is discussed. First, use of collars by Urartians is described in the light of examples known from excavated sites and museums and depictions in Urartian figurative art. Bronze horse's collars consisting of two metal plates connected by a hinge mechanism used on the necks of horses comprised an important part of Urartian horse harness. These parts, which were decorated with mythological figures or were plain and undecorated, often feature cuneiform inscriptions, as we see on various Urartian bronze artifacts. The cuneiform inscriptions on the bronze collar discussed in this article indicate that this piece belongs to the reign of Urartian king Minua. The second part of the article discusses the cuneiform inscription in Urartian language on the collar. New considerations on the words urišhi-urišhusi-ururda are shared in light of the cuneiform inscribed objects that are encountered as a quite common tradition in the Kingdom of Urartu. The discussion and evaluation conclude that the expressions urišhi-urišhusi-ururda encountered in Urartian inscriptions are associated with bronze, and mean bronze, bronze house/workshop and bronze manufacturers in Urartian.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Minua, bronz, at koşum takımları, yakalık, urišhi-urišhusi-ururda.

Makalenin ilk bölümünde, Adana Müzesi'nden çivi yazıtlı bir at yakalığı değerlendirilmiştir. Öncelikli olarak Urartular'da yakalık kullanımı; kazı alanları ve müzelerden bilinen örnekler ile Urartu betimleme sanatındaki tasvirler ışığında anlatılmıştır. Bir menteşe düzeniği ile birleştirilen iki metal plakadan oluşan ve atların boyun kısmında kullanılmış olan bronz yakalıklar Urartu at koşum takımlarının önemli parçalarından birini oluşturmaktadır. Çoğu zaman mitolojik tasvirler yanında sade ve bezemesiz örneklerini de bildiğimiz bu parçaların üzerinde, birçok farklı Urartu bronz eseri üzerinde de gördüğümüz üzere, çivi yazıtları yer almaktadır.

¹ Birinci Hakeme Gönderilme Tarihi: 25.06.2018 Kabul Tarihi: 26.06.2018

İkinci Hakeme Gönderilme Tarihi: 02.09.2018 Kabul Tarihi: 04.09.2018

² Kenan IŞIK, Independent Researcher, T2-2, No: 5, Sosyal Meskenler TOKİ, İpekyolu, VAN;

E-mail: ke_nan123@hotmail.com, Orcid No:0000-0002-4883-3090

Rıfat KUVANÇ, Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Şehit Bülent Yurtseven Kampüsü, Merkez, IĞDIR; E-mail: rifatkuvanc@yahoo.com, Orcid No:0000-0003-0198-8754

Introduction

Among Urartian bronze artifacts, horse harness parts constitute a very large group (Özgen 1983; 1984; Merhav 1991; Seidl 1991; 2004: 103 ff.; Gökce – Işık 2014). Mostly discovered in unauthorized and illegal excavations, these historical artifacts are displayed as part of collections of bronze artifacts in museums in Turkey, Iran, Armenian—countries, today located in the historical region of the Urartian Kingdom (9th-7th centuries BC); as well as in museums in Europe, the US, and Japan. The artifacts at stake are mostly plain and without ornaments. However, one could also see pieces bearing rich figures of the Urartian art and cuneiform inscriptions (Belli 1976-1977; 1983; 1991; 1992; 1999). Bronze horse harnesses that survived from the Urartians to the present time could consist of many pieces with different functions (Gökce-Işık 2014: 9 v.d/ Fig. 3). The different surviving pieces that constitute horse harnesses are headbands, blinkers, discs, bits, bells, breast plates, and collars. The artifact bearing cuneiform inscription that our article takes as subject matter, is the collar that has a plate form, and displayed at Adana museum, which stands out among other museums in Turkey with its rich Urartu collection¹.

Bronze Collar in Adana Archaeology Museum

The bronze collar is broken and has 5 pieces (Fig. 1). The collar is 84 cm. in length and 6,4 cm. in width and designed to consist of two-pieces. The part bound to neck of the horse has been formed with a quartet hinge mechanism which is interlaced. This bipartite mechanism interlacing in the inner side had probably been fixed with a nail placed vertically, based on the similar examples we encounter among Urartian collars (Seidl 1991: fig. 12; no: 45, 55). This part of the collar is broken and the fixing nail is also missing. This area, also creating a flexibility, has been arranged as an undecorated square panel on which there were mutually two holes (Fig. 2a-b). The collar that does not bear any representational ornaments was drilled with many holes on upper and lower sides that are related to leather or fabric lining use; similar to hole drilling practices that one could see, especially, in bronze belts (Kellner 1991: 143). Five grooves have been rifled onto the surface of the collar between these holes by repoussé technique (Fig. 3). There are binary raised dots pattern in decoration area between these grooves. These decorations extending towards the ends of the collars have been bordered by an area placed vertically of which inner part was decorated with raised dots on both ends (Fig. 4a-b). There are repetitive two-lines cuneiform inscriptions in the end points of both parts of the collar combining in the front following this area.

¹ We thank kindly to Directorate of Adana Archaeology Museum for giving required permission in publication of this artifact and Archaeologist Tülay Unlü for her contributions and support during this study.

Fig. 1: Broken bronze collar with five pieces.

Fig. 2a:

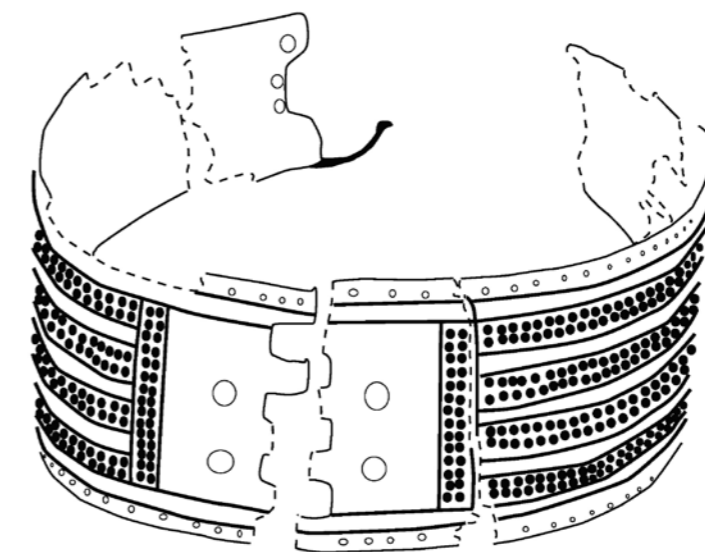

Fig. 2b:

Fig. 2-a/b: Appearance of back part of the collar and its drawing.

Inscription On the Left Piece:

ᵐmi-nu-a-i
ú-r'i'-iš-ḫi

Inscription On the Right Piece:

ᵐmi-nu-a-i
ú-ri-iš-ḫi

minua=i (with Gen. -i), thus minuai urišhi expression can be translated as “bronze of minua”.

The plate-shaped collars composed of two pieces constitute an important group of artifacts among Urartian horse trappings. Earliest examples of the collars used on the neck of the horses are the examples bearing name of the Urartian king Išpuini (830-820 BC) (Belli 1992: 50 ff./Abb.4-6; Seidl 1991: 80/Fig.12; 2004: 114 / Taf. 34/a; 21 / B27-30). These examples are generally decorated with horizontal grooves (Seidl 1991, Seidl 2004: 118/Abb. 91/). We see on some of these that the horizontal grooves are decorated with embossed snake-heads (Seidl 1991: 80/Fig. 12; nos. 45). The other pieces are decorated with mythological creatures (Seidl 1991: nos. 55), and helmeted divine archers mounted on lions and bulls (Seidl 1991: nos. 47). Seidl states that plate-formed bronze collars were used mostly for decoration (Seidl 2004: 114). The fact that there are royal inscriptions on these pieces correlated with the use of tassel and bells also shows that these were part of a standard horse trappings. We can also see how similar collars with horizontal grooves and embossments were used by the Urartians in depictions on an Urartian horse pectoral (Fig. 5a-b), on which there were decorations that were quite rich and had a high workmanship (Born – Seidl 1995: 55-72 / Abb. 52; Seidl 2004: Abb. 85).

Inscribed Bronze Objects in Urartu

It is possible to see bronze objects produced in Urartu which was almost a bronze-processing kingdom in Near East between 9th-7th centuries BC in all geography which the kingdom extended (Seidl 1988; Bernbeck 2003-2004). The fact that the bronze that is seen in a wide variety of functions and forms such as horse trappings, chariot and furniture accessories, votive objects, jewellery, weapon, weight unit, building material had such a widespread use in the Urartians is surprising. The reason for preferring bronze in this case was that the tin-copper metals were easy to obtain and suitable for processing. Hence, we understand that an important part of the bronze artifacts of Urartians was produced in conjunction with the royal inscriptions on some of them stating which king they belonged to. In these short inscriptions, only king names have been mentioned as person. The fact that no other person names were found except this shows that bronze object production was an important royal activity. Hence, it is known by both Urartian (CTU I: A 3-11 Ro-Vo, 7-12) and Assyrian (Thureau-Dangin 1912; Mayer 1983: 68-112) inscriptions that Urartian kings offered many bronze votive objects in company with various rituals to Haldi Temple in Ardini city (in Assyrian Muşasir) which they regarded as divine approval of their power.

Inscribed bronze object production starting from the period of Urartian king Išpuini (830-820 BC) has been maintained by successor kings. These inscriptions can appear mostly as short texts and sometimes a little longer texts. Especially, inscriptions on bronze votive objects dedicated to god Haldi were arranged as longer texts in comparison with pieces such as horse trappings, furniture and chariot accessory. In these texts, details such as god to whom votive object was dedicated, the king's name who dedicated the object and the name of the object were stated. Shield (*aše*), helmet (*kubuše*), quiver (*gurbī*), sword (*šuri*) dedicated to god Haldi are this kind of pieces. There are short inscriptions as coding consisted of a few words on bronze pieces produced generally for functional purpose. Short inscriptions on this type of bronze objects on which “*urišhi*” and É (building) determinative with “*urišhusi*” expressions were mentioned together with a king name create the majority among inscribed bronzes.

urišhi

What *urišhi* expression on Urartian bronze artifacts means has become an important matter of debate in Urartian studies. *Urišhi*, as a word has been seen in two cuneiform texts till today (CTU II: 232). In both instances, Salvini had translated the expression of *urišhi* as “weapon”². One of these cuneiform texts at stake is the Kelişin stele. *Urišhi* word in Urartian text on bilingual Kelişin stele in Urartian-Assyrian language dated co-regency of king Išpuini and his son Minua (820-810 BC) corresponds to *tilli*³ word (CTU I: A 3-11,8) in the text of the same inscription in Assyrian language. *tillu* (*tilli*) mentioned here means “(military) equipment, weaponry” and *bit tilli* means “Armory, storehouse for weapons” (CAD 2006: 411). Similarly, there is an expression as *tilli šá ᵐišpuini* “weapon belonging to Išpuini” also in short inscriptions in Assyrian language on two helmets⁴ belonging to Urartian king Išpuini in Van Museum. Beside this, the expression ^{URU}*Utiruḫi=ei tilli* (with Gen. suffix) mentioned on five inscribed rings, again belonging to Išpuini, and found during the excavations of Upper Anzaf Fortress, has been translated as “arsenal of the city Uiteruḫi” (CTU IV: B 2-7 A-B-C-D-E). Finally, there is an expression as É *TIL-LI* “House of Arms” on a bronze vessel in Van Museum (CTU IV: B 18-10, Inv. 4.1.78). Actually, when looked at these examples, the possibility that *urišhi=tilli/beli*, ^É*urišhusi=É TIL-LI* expressions could have been used in response to each other in the texts in Urartian and Assyrian language immediately comes to mind. From this point of view, also some comments that *urišhi/urišhusi* words could be related to weapons such as “weapon/house of weapon/

² See CTU I:142,145 for Salvini's translations of “weapon”.

³ In the translation, Salvini has preferred use of “beli” that is a traditional reading.

⁴ CTU IV: B 2-5, Inv. 16.62.77; CTU IV: B 2-6, Inv. 9.252.78.

Fig. 3: Holes have been drilled along the sides of the collar and it has been adorned with dotted decoration from up to down.

Fig. 4a

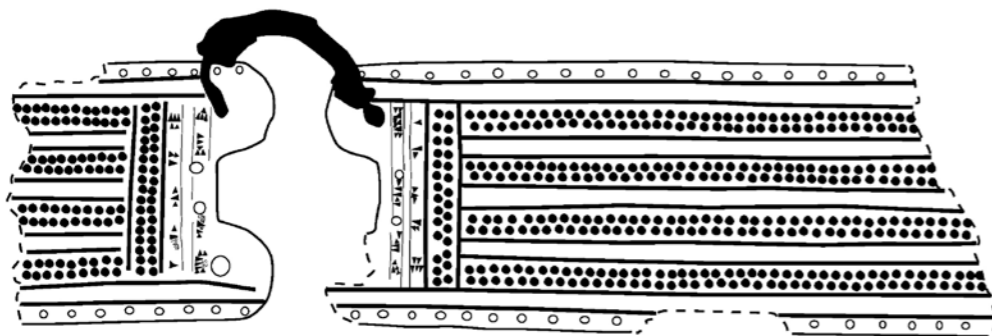

Fig. 4b

Fig. 4-a/b: Appearance of front side on which cuneiform inscription is inscribed and its drawing below.

arsenal/military equipment” have been made⁵. At this point, Salvini has proposed that a bronze vessel could not be weapon although there is É *TIL-LI* expression mentioned on it, from this É *TIL-LI* meant “a generic one: a stock, a deposit for precious objects” and thus É *urišh*usi=É *TIL-LI* expressions were equivalent (Belli – Salvini 2010: 45). Roaf who asked the same question for inscribed vessel of Karmir-Blur (Teišebai URU) has stated that the inscribed vessels could belong to an arsenal even they were not military equipments (Roaf 2012, 355). These comments bring some problems together with them. Hence, *til-li* expression on Urartian bronze pieces is peculiar to the period of Išpuini and seen as an practice of early period of the kingdom. The vessel with É *TIL-LI* expression on which there is no king name in Van Museum can be added to this. *til-li* -É *TIL-LI* was most probably a temporary description used for bronze artifacts from royal workshop in the period of Išpuini when Urartian language was adapted to cuneiform writing. Hence, the available data shows that these descriptions were not written on bronze artifacts by the kings after Išpuini and instead of this, *urišhi* /*urišh*usi were mostly preferred.

Another related expression with *urišhi* is Sumerogram NÍG.GA⁶. Especially, starting from the idea that NÍG.GA mentioned on metal bowls found in Karmir-Blur was an alternative description of *urišhi*, Salvini has commented “property” for *urišhi* (Salvini 1980: 185-186). However, it can be said that a Sumerogram NÍG.GA was replaced especially by *tanaši* word mentioned on objects belonged to Argišti’s son of Rusa (II?), one of the last kings of Urartu. Hence, by refuting his thesis, he has translated as “property (?)” for “*tanaši*” expression on Toprakkale bronze candelabrum (CTU IV: B 12-18), gold object belonging to queen Qaqli found in Ayanis Fortress (CTU IV: B 12 A-1) and finally a bronze vessel also found in Ayanis Fortress (Salvini 2012: 108; CTU IV: 63-64; CTU IV: B 12-17). As seen, the fact that *tanaši* word was used in meaning of “property/object” for objects of which functions and metals were different is plausible. But the same cannot be said for *urišhi*. Hence, all objects found on which *urišhi*/*urišh*usi expressions were mentioned are produced from bronze. This situation indicates that *urišhi*/*urišh*usi words were a description related to bronze. *uri*=šh(i) here derives root of *uri*- word. The *ur*- in Urartian language “see ?, find ?” (Salvini – Wegner 2014: 115) and *uri*- in Hurrian language “foot” is known⁷. However, considering also function of *urišhi* that forms our basic foundation, the fact that *uri*- has derived from Sumerogram URUDU “bronze” (CTU IV: 292/132) as root is significant. Here, a new word (UR(Í)=šh(i)) has been derived by adding

⁵ König “weapon, arsenal” (König 1955-57: 71, nt. 8); Melikişvili “weapon” (Melikişvili 1971: 26, 32, 88); Diakonoff for *urišhi* “goods”, for *urišh*usi “arsenal, storehouse” (Diakonoff 1971: 72, fn.72); Seidl “military equipment” (Seidl 2004: 46); Wilhelm “weapon, piece of equipment” (Wilhelm 2008: 111-112); Roaf “arsenal, a stock of weapons, a building or part of a building in which weapons were stored” (Roaf 2012: 355).

⁶ For NÍG.GA, see “beings/” goods, property/ “trésor” treasure (Labat – Malbran-Labat 1988: 245); “Eigentum” property (Borger 2004: 445).

⁷ Wegner 2007: 291; Also see. Richter 2012: 497.

-šh(i) suffix in Urartian language to uri-. Hence, it is known that -šh(i) (in Hurrian -še) is presumably a suffix complex containing the abstract suffix added to names (Wilhelm 2008: 111; Salvini – Wegner 2014: 21). Thus, urišhi word must have been used for identifying all object produced from bronze as an appellative noun. As seen in the example of Akkadogram *kubšu* = kubuše (helmet)⁸, there are borrowed expressions in Urartian language. However, it can be said that urišhi word is a state of obtaining a form in Urartian language from a Sumerogram by help of suffixes more than being a borrowed word such as kubuše.

(É) urišhusi

Another form of urišhi is urišhusi which is sometimes used with É (building) Sumerogram and sometimes alone. urišh(i)=usi, here –usi appendix is a suffix which makes words substantive and adjective. As in examples of erili(n)=usi (kingship), daš=usi (candlebrum), aših=usi (banquet hall), ird=usi (garrison). Salvini suggests that this suffix adds abstract meaning to the words (Khanzaq – Biscione – Nobari – Salvini 2001: 36). However, it is seen that –usi suffix also ascribes a tangible, namely spatial meaning to the name as in examples of aših=usi and ird=usi. In addition to these words, urišhusi expression appearing that it was derived from urišhi (bronze) word indicates to a place in some cases as understood from É Sumerogram in front of it.

Salvini has suggested that urišhusi meant “treasure” (Salvini 1980: 185-186; CTU IV: 9-10). Beside this, Seidl indicates that room no 12 following room no 11 with pithoi in which ring was found could be urišhusi on the basis of a bronze door ring on which urišhusi was written found in Karmir-Blur (Seidl 2004: 46). Considering that valuable metal objects found in space no 12 which has pithoi full of grains, Seidl has concluded that this place was Éurišhusi “treasure house, armory” building and it belonged to Karmir-Blur (Seidl 2004: 46 in Ger. Schatzhaus oder Zeughaus; CTU IV: 61-62). Despite this, bronze-gold vessels, some of which were inscribed belonging to different Urartian kings such as Minua, Arğišti I, Sarduri II, Rusa I found in a wine pithoi in room no 12 (Piotrovsky 1969: 153), indicates an extraordinary practice made randomly, maybe hurriedly than gathering metal objects belonging to a king in a place. The inscription on Karmir-Blur door ring which forms basis to Seidl has been translated by Salvini as “(Object) of Rusa, son of Arğišti, [from the treasury room] of the city of Teišeba” (CTU IV: B 12-15, 61).

^mru-sa-a-i ^mar-giš-te-ḫi-ni-i ^Éri-[iš-ḫu-si-ni ^D]te-i-še-ba-i-ni URU

Whereas, this brief inscription in the form of coding has to be translated as “uri[šhusi] si of Rusa son of Arğišti. (for) Teišeba city”. Because there is no genitive suffix –i which

we could relate with urišhusi in Teišebani URU expression in the inscription. The brief inscriptions with urišhusi expression mentioned together with only a king’s name near this inscription have to be translated as “x (king’s) urišhusi” than Salvini’s translations as “(Object) of the treasury room of (king) x”⁹. However there is no urišhi expression (according to Salvini ‘object’) mentioned in these brief inscriptions. Only ‘king’s urišhusi’ can be seen. The door ring in Karmir-Blur can also be evaluated as a building material sent by Rusa who especially founded that city. Namely, it is a matter of use of bronze door ring produced in bronze workshop of the king on a door in a city founded by the king. Similar practice can also be said for two inscribed bronze door rings found in the entrance of aisle no 10 opening to storerooms during the excavations of Upper Anzaf. In the inscriptions on the rings here, urišhusi of Sarduri (II), son of Arğišti expression can be read (Belli – Dinçol – Dinçol 2005: 218-219; CTU IV: B 9-30, B 9-31). Sarduri II used inscribed bronze rings on which his name was on the door of the aisle opening to storerooms in Upper Anzaf Fortress founded by his grandfather Minua.

Urišhusi mentioned only on bronze pieces must have meant a royal “bronze house/workshop” in which that piece was produced and also probably stored rather than a separate architectural unit (treasure house/room) in a fortress as claimed. In this meaning, the existence of a treasure consisted of bronze belonging to the king can be mentioned, as Salvini stated for urišhusi. Thus, the idea that there is a urišhusi construction here on the basis of example of Karmir-Blur door ring suggested by Seidl comes to nothing, at least by both function of room no 12 for the purpose of storing grain/wine and expressions in the inscriptions. Moreover, there is no mention about building of a urišhusi construction although names of all architectural units built in a Urartian fortress are mentioned among Urartian building inscriptions. This is also valid for workshops belonged to other professions such as ceramic, leather, wood, etc. This situation can be explained by the idea that these workshops or production centers should be out of the fortresses (Tarhan 2009: 698; Çavuşoğlu – Gökce – Işık 2014: 37-38).

The objects which were produced under the control of kingdom and most of which were produced in bronze workshops in the capital also constituted royal property. Cu-neiforms and metal marks have been added to objects produced. The metal marks such as tower, plant, lion head seen on Urartian bronze pieces can also be evaluated as a label belonged to these mentioned royal workshops. As Roaf stated, these signs indicate the inventory of a particular institution (Roaf 2012: 370). This institution must be workshops making production connected to the king and these signs also must be marks emphasizing that they belonged to royal inventory. As it is understood by brief inscriptions on bronzes, each Urartian king had a urišhusi, namely bronze workshop belonged to his own.

⁸ An Akkadogram *kubšu* “headdress, cap” (CAD 1971: 485) is mentioned as kubuše (helmet) in Urartian language (Wilhelm 2008: 122).

⁹ CTU IV: B 5-5 A-B-C; B 7; B 8-1; B 8-2; B 8-20; B 9-19; B 9-20; B 9-20a; B 9-30,31; B 10-2; B 10-3A-B-C; B 12-18.

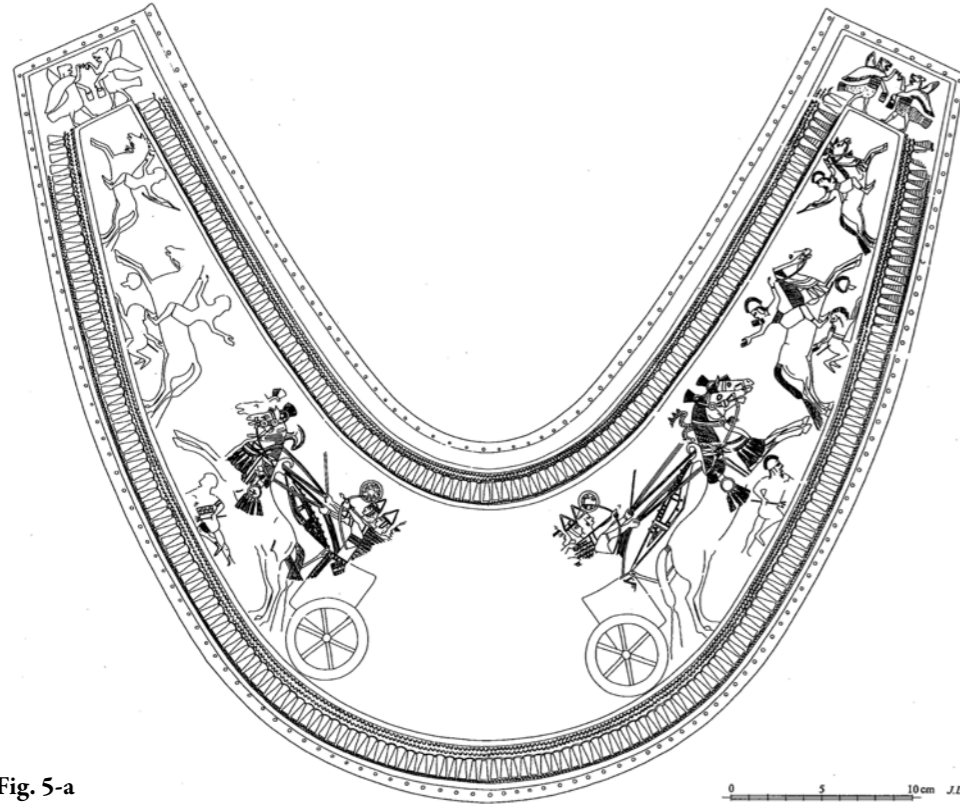

Fig. 5-a

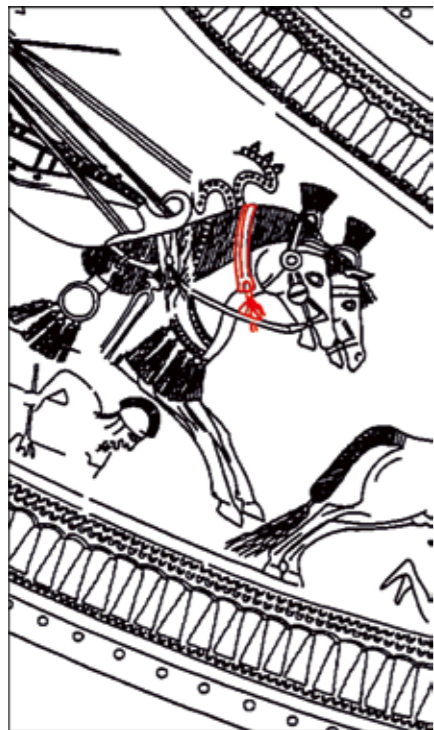

Fig. 5-a/b: Urartian pectoral and collar use in the description here (Seidl 2004: Abb.85).

Fig. 5-b

(LÚ) ururdani

Metal objects produced also constitute belongings inventory of royalty¹⁰ in a sense. On the chronicle inscription of Analıkız niche belonged to Sarduri II, Sarduri has explained almost an inventory list of property of the kingdom. In this list, Sarduri gives number and amount of chariot, cavalry, infantry, horse, mule, weapon, cattle, sheep, grain, wine, bronze and slaves (ururda man) that he had by counting each of them after he stated that he was enthroned after his father (CTU I: A 9-3 VII). An expression in 11th line is quite remarkable in the inscription.

11. 7 LIM 79 MA.NA-e URUDU^{MES} 3 ME 36 İR^{MES} LÚ ururdani. (CTU I: A 9-3 VII, 11).
“7079 mine¹¹ bronze, 336 (being) slave ururdani men”

We understand by LÚ determinative before of 336 ururdani word in slave status mentioned here that this is a profession name. Hence, Diakonoff has stated that ururdani were “agriculturists” consisted of war captives and being subjected to compulsory settlement as etimologically on the basis of claiming that urul- (uruluni) (CTU I: A 14-1, 45) verb in Gövelek Stela meant “to work, to till the ground” (Diakonoff 1991: 20). However, Salvini has translated urul- (uruluni) verb as “dig, excavate” (Salvini 2002: 133). Clearly, Urartian Kingdom was a class society and the class strata of this society can be explained by Marxist window which Diakonoff concerns well. However, in the above-mentioned study of Diakonoff, the fact that he indicated contradictive expressions such as şurili and ururdani mentioned in Urartian inscriptions as social classes of Urartu are hypotheses which do not rely on a solid argument. Yakar has claimed that the ururdani was a “peasant class” in Urartu by taking these weak hypotheses further (Yakar 2011: 126-127). Whereas ururda men which we encounter their name in Analıkız chronicle inscription as yet coming after totally 7079 mine (approx. 7079 x 700 gr= 4955 kg.) bronze expression should have been a profession name related to bronze as it is understood by the line in the inscription. Ururdani is also a word derived from probably again URUDU Sumerogram as in urişhi and urişhisi expressions. uru- composing LÚ ur=ur=dani form stated with profession determinative LÚ is first letters of UR=UDU Sumerogram as root. In the Urartian language, there are profession names similar to ur=ur=dani form. These are LÚ.GIŞ gâr-ru-ur-da-a(ni) (CTU IV: CT Tk-1 Vo, 9) and LÚ pu-ru-nu-ur-da-ni (CTU I: A 8-14, 11). The meanings of both expressions are unknown. Here, it is clear that -ur=dani are suffixes completing

¹⁰ For comments on urişhi /urişhisi means inventory in which a metal belonging is recorded, see Friedrich 1954-1956: 368; Diakonoff 1971: 91.

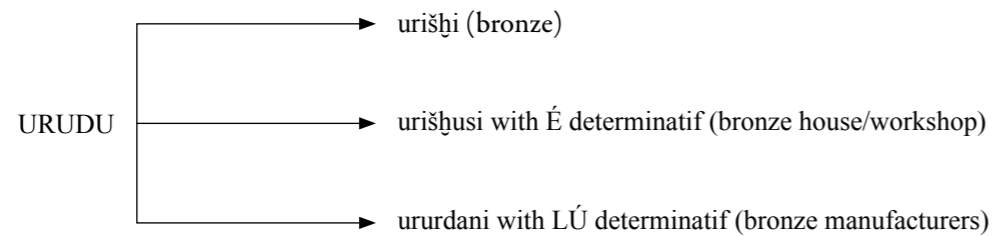
¹¹ It has been understood that in the expression 50 MA.NA on a bronze bullion which was 35 kg in weight and found in Upper Anzaf Fortress, it matured as 1 MA.NA= 700 gr (CTU IV: B 18-8, 69). For MA.NA, also see etwa. 1 mine=480 g. (Schramm 2010: 98; Borger 2004: 362).

especially profession names. Also, in here =dani should be a noun-formation suffix in Urartian language as –danni,- denni (-da/e+enni) which we see in the end of profession names in Hurrian language¹². Thus, considering both structure of ururdani word and its mention in Analıkız inscription, it is possible to say that this expression was used for identifying “bronze craftsmen” in Urartian language.

Conclusion

When the results of the obtained data considered, it can be said easily that bronze object production in Urartu was royal-based. Hence, archaeological and written data show that the bronze object production was a royal sign for the Urartian kings. Again, inscribed votive belongings prove that the bronze was a cultic element for Urartu.

Particularly in Işpuini period when the Urartian Kingdom began to take shape, specifications such as *til-lu/til-li* “weapon”, *É TIL-LI* “arsenal, house of arms” in Assyrian language in the inscriptions on bronze objects should be temporal nomenclatures belonged to only early period for description of the bronze objects. Despite the pieces which have these expressions, the bronze objects which have brief inscriptions with urişhi and (with É) urişhushi expressions constitute essential big group in Urartu. It is understood here that urişhi and (with É) urişhushi expressions often mentioned on the bronze objects are words in Urartian language derived from a Sumerogram URUDU. Also the expression (with LÚ) ururdani in Urartian language mentioned only in Analıkız inscription for now related to again same Sumerogram can be added to these. Transforming of the concepts related to bronze and bronze belongings production which are so important for the Urartian Kingdom to Urartian language is quite understandable. Thus, it can said that meanings of urişhi ‘bronze’, urişhushi ‘bronze workshop’ and last ururdani “bronze manufacturers” are proved especially by philological findings.

¹² For profession names created with d/tannu, denni noun-formation suffixes (Wilhelm 2008: 89), For examples see. abul=dann “gatekeeper” (Wilhelm 2008: 89), Also see. abultannu “stadttor, torwächter (Richter 2012: 40); šellin=dann “administrator” (Wilhelm 2008: 89); šellintannu/šellitannu “ein Bevollmächtigter” (Richter 2012: 376); urultannu “a profession” (Richter 2012: 501).

Clearly, these new opinions shed light on different suggestions and discussions for urişhi and urişhushi such as weapon, arsenal, property, treasure. Meanwhile, what tanaşi word on the objects with different functions and metals belonged to especially one of the last kings of Urartu, Rusa (II?), son of Arğişti mean has become clear. It is understood that particularly “property” comment suggested insistently by Salvini for urişhi corresponds to tanaşi expression in Urartian language. It can be said that again NÍG. GA Sumerogram on some Urartian metal pieces corresponds to tanaşi expression in Urartian language on metal artifacts.

It can be observed that expressions in Urartian language were preferred in the periods towards the end of the kingdom instead of expressions such as Sumerogram and Akkado-gram used in early periods when Urartian language was adapted to cuneiform writing. Hence, a progression such as *til-li* = urişhi, *É TIL-LI* = *É*urişhushi, NÍG. GA = tanaşi can be deduced from here.

Bibliography

Belli, O. 1976-77

“Van Bölge Müzesi’ndeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri”, *AnAr* 4-5: 177-212.

Belli, O. 1983

“Urartu Kralı Işpuini’ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler”, *AnAr* IX: 325-357.

Belli, O. 1991

“Inscribed Urartian Metal Objects (with Appendix I)”, Merhav R. (ed.) *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem: 44-49.

Belli, O. 1992

“Beschriftete Bronzegegenstände des Königs Işpuini im Museum von Gaziantep”, Otten, H. – E. Akurgal – H. Ertem – A. Süel (eds.) *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara: 45-54.

Belli, O. 1999

“Urartu Krallığında Çivi Yazılı Metal Eşya ve Silahlar”, N. Başgelen – G. Celgin – A.V. Celgin (eds.) *Anatolian/Thracian Studies in Honour of Zafer Taşlıkoğlu Armağanı Anadolu ve Trakya Çalışmaları*, Volume I, Istanbul, 271-287.

Belli, O. – A. Dinçol – B. Dinçol 2005

“Bronze Door Rings with Cuneiform Inscriptions of Sarduri II from the Upper Anzaf Fortress”, *Anatolica XXXI*: 217-226.

Belli, O. and Salvini, M. 2010

“Bronze Bowls with Cuneiform and Hieroglyphic Inscriptions from Van Museum”, *SMEA* 52: 41-48.

Bernbeck, R. 2003-2004

“Organizational Aspects of Bronze Production in Urartu”, *Nāme-ye Irān-e Bāstān* 3/2: 43-63.

Borger, R. 2004

Mesopotamisches Zeichenlexikon (AOAT 305). Münster.

Born, H. – U. Seidl 1995

Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu (Sammlung Axel Gutmann IV). Mainz.

CAD 1971

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. K /Volume 8, Chicago.

CAD 2006

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. T /Volume 18, Chicago.

CTU I 2008

Salvini, M. *Corpus dei Testi Urartei. Le iscrizioni su pietra e roccia*, Volume I (Documenta Asiana VIII), Roma.

CTU II 2008

Salvini, M. *Corpus dei Testi Urartei. Le iscrizioni su pietra e roccia thesaurus*, Volume II (Documenta Asiana VIII), Roma.

CTU IV 2012

Salvini, M. *Corpus dei Testi Urartei. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti, nuove iscrizioni su pietra, paleografia generale*. Volume IV (Documenta Asiana VIII), Roma.

Çavuşoğlu, R. – K. Işık – B. Gökce 2014

“Women and Their Status in Urartu: A Critical Review”, *Ancient Near Eastern Studies* 51: 237-263.

Diakonoff, I. M. 1971

Hurrisch und Urartäisch. München.

Diakonoff, I. M. 1991

“Sacrifices in the city of Teiseba (UKN 448) - Lights on the social history of Urartu”, *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* 24: 13-21.

Friedrich, J. 1954-1956

“Urartäisch ^Éurişhi - und (^É)urişhisi”, *AfO* 17: 367-368.

Gökce, B. – K. Işık 2014

“Horses and Horse-Breeding in Urartian Civilisation”, *Ancient West & East* 13: 1-28.

Khanzaq R. B. – R. Biscione – A.R. Hejebri-Nobari – M. Salvini 2001

“Haldi’s Garrison - Haldi’s Protection. The newly Found Rock Inscription of Argišti II in Shisheh, near Ahar /East Azerbaijan, Iran”, *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* 43: 25-37.

Kellner, H. J. 1991

“Grouping and Dating of Bronze Belts”, Merhav R. (ed.) *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem: 142-161.

König, F.W. 1955-57

Handbuch der chaldischen Inschriften (AfO Beiheft 8). Graz.

Labat, R. – F. Malbran-Labat 1988

Manuel d’Épigraphie Akkadienne, Signes, Syllabaire, Idéogrammes (6e édition). Paris.

Mayer, W. 1983

“Sargons Feldzug gegen Urartu - 714 v. Chr. Text und Übersetzung”, *MDOG* 115: 65-132.

Melikişvili, G. A. 1971

Die Urartäische Sprache. Roma.

Merhav, R. 1991

“Pairing and Grouping of Chariot and Horse Gear”, R. Merhav (ed.) *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem: 97-113.

Özgen, E. 1983

“The Urartian Chariot Reconsidered: I Representational Evidence 9th-7th Centuries B.C.”, *Anatolica* X: 111-133.

Özgen, E. 1984

“The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, 9th-7th Centuries B.C.”, *Anatolica* XI: 91-154.

Piotrovsky, B.B. 1969

The Ancient Civilization of Urartu: An Archaeological Adventure, London.

Richter, T. 2012

Bibliographisches Glossar des Hurritischen, Wiesbaden.

Roaf, M. 2012.

“Towers with plants or spears on altars: some thoughts on an Urartian motif”, S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky (eds.) *Biainili-Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*. Acta Iranica 51, Peeters: 351-372.

Salvini, M. 1980

“Iscrizioni cuneiformi urartee su oggetti di metallo”, *SMEA* 22: 181-190.

Salvini, M. 2002

“Una stele di Rusa III Erimenahi dalla zona di Van”, *SMEA* 44: 115-143.

Salvini, M. 2012

“An Urartian Queen of the VIIth Century BC (Appendix of A. Çilingiroğlu, New Contributions to Urartian Archaeology from the Fortress at Ayanis)”, A. Çilingiroğlu – A. Sagona (eds.) *Anatolian Iron Ages 7 The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19-24 April 2010*. Peeters: 106-111.

Salvini, M. – I. Wegner 2014

Einführung in die urartäische Sprache. Wiesbaden.

Schramm, W. 2010

Akkadische Logogramme (Göttinger Beiträge zum Alten Orient Band 5), Göttingen.

Seidl U. 1988

“Urartu as a Bronzeworking Centre”, J. Curtis (ed.) *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000 - 539 B.C.* London – New York: 169-175.

Seidl U. 1991

“Horse Trappings”, R. Merhav (ed.) *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem: 79-96.

Seidl U. 2004

Bronzekunst Urartus. Mainz Am Rhein.

Tarhan Ç. M. 2009

“Ayanis Aslan Başlı Kalkanı Üzerinden Urartu Bronz Eser Üretimini Değerlendirilmesi”, H. Sağlamtimur, – E. Abay – Z. Derin, – A.Ü. Erdem – A. Batmaz – F. Dedeoğlu –M. Erdalkıran – M.B. Baştürk – E. Konakçı (eds). *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*. İstanbul: 691-702.

Thureau-Dangin, F. 1912

Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.). Paris.

Wegner, I. 2007

Hurritisch. Eine Einführung 2., überarbeitete Auflage. Harrassowitz- Wiesbaden.

Wilhelm, G. 2008

“Urartu”, R. D. Woodard (ed.) *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: 105-123.

Yakar, J. 2011

“The Ethnoarchaeology of the Socio-Economic Structure of East Anatolia in the Urartian Period”, K. Köroğlu – E. Konyar (eds.), *Urartu: Transformation in the East*. İstanbul: 126-149.